

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГЕРАСИМЕНКО ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 94(477.74-21):929:323.3-057.34"1863/1914"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІСЬКІ ГОЛОВИ ОДЕСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ
ХХ СТ.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ**

032: Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії).
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В. В. Герасименко

Науковий керівник – **Гончарук Тарас Григорович**,
доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Герасименко В. В. Міські голови Одеси другої половини XIX – початку XX ст.: просопографічний портрет. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2022.

У *вступній* частині розглянуто та обґрунтовано актуальність тематики, розкрито мету та завдання дисертаційного дослідження, визначено хронологічні та територіальні межі, методологічні принципи. Також зазначено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, особистий внесок дисертанта та апробацію упродовж періоду роботи над тематикою.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» присвячено аналізу історіографічного надбання та джерел щодо розгляду та вивчення постатей міських голів Одеси та їхньої діяльності. Окрему увагу приділено принципам та методам дослідження, термінологічним особливостям відповідно тематики.

Завдяки проблемно-хронологічному принципу, історіографію було систематизовано та поділено на три періоди: історіографія Нового часу, радянська і сучасна (українська й іноземна) історіографія. Перший період відзначається насиченістю узагальнених історичних нарисів стосовно життя та розвитку міста за декілька десятиріч або століття. Радянські історики продовжили традицію описової роботи з історії міста та краю, проте окремих досліджень особистостей дворянського походження не здійснювалося через неприйнятність з ідеологічного боку, а події та явища пореформеної доби досить часто навмисно замовчувалися. На сучасному етапі дослідження відбулась активізація проблематики історії міського самоврядування XVIII-

початку ХХ ст. різних українських міст. Це відзначилося появою окремих наукових публікації про міських голів Одеси 1863-1914 рр.

Джерельна база наповнилася новими віднайденими документами, перехресне вивчення яких дає змогу якнайбільше розкрити історичних постатей у рамках їхньої професійної діяльності та як особистостей. Докладно пояснення обраний спектр загальнонаукових та спеціальних методів, методологічних принципів, ключових термінів.

Другий розділ «Формування особистості та життєвий шлях міських голів» зосереджено на компонуванні віднайденого біографічного матеріалу для формування колективного просопографічного портрету групи міських голів Одеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Постаті Семена Михайловича Воронцова, Миколи Олександровича Новосельського, Григорія Григоровича Маразлі, Валер'яна Миколайовича Лігіна, Петра Адамовича Крижановського, Павла Олександровича Зеленого, Василя Яковича Протопопова, Миколи Івановича Мойсеєва та Бориса Олександровича Пелікана визначено як представників дворянських родів, з різними професійними орієнтирами, майновими статками, сімейним станом та політичними поглядами. Також, їх об'єднувала думська діяльність як гласних думи, членів управи, міських голів, а громадська діяльність – як учасників та очільників освітніх, культурних, професійних та благодійних товариств. Вони також мали і схоже оточення, перетиналися під час робочих та неформальних зустрічей. В результаті вивчення групи персоналій, стало зрозумілим, що когорта одеських міських голів мала строкатий характер. Більшість біографічних відомостей вдалося відновити, проте є ще персони, моменти та обставини, які потребують подальшого поглиблення та вивчення.

У третьому розділі «Діяльність міських голів в адміністративній, соціальній, економічній сферах» розглянуто їх ініціативи та пропозиції у рамках таких позицій: організація роботи думи та управи, фінансова сфера, торгівля, господарство та промисловість, правопорядок та пожежна безпека, водогін, освітлення, міський транспорт та шляхи сполучення, облаштування

міста. Відзначено, що за п'ятдесят років діяльності дев'яти керівників міського самоврядування – місто розквітло, зробивши прогресивний ривок, і стало прикладом для наслідування іншим українським містам завдяки піонерству у справах організації міського самоврядування в рамках держави.

У рамках *четвертого розділу* «Діяльність міських голів в освіті, культурі та сфері охорони здоров'я» висвітлено другу частину роботи у сфері міського господарства – піклування про освітню, наукову, театральну, благодійну та санітарну сфери. Активна робота у вищезгаданих галузях впливала в подальшому на управлінський, економічний та соціальний складники життя містян. Використовуючи всі свої персональні та професійні можливості, керівники міського самоврядування намагалися продовжити вагомі власні ініціативи та своїх попередників, надати шанс на краще життя всім бажаючим, створити безпечне місто.

У *висновках* дисертаційного дослідження представлені основні результати, які в подальшому можуть бути основою для наукових робіт з історії міського самоврядування півдня України, історичного краєзнавства, біографічних та просопографічних студій.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є комплексним історичним дослідженням у якості просопографічного портрету адміністративної (професійної) групи осіб у рамках проблематики персоналізації історії міського самоврядування півдня України.

Уперше:

- висвітлено постаті керівників одеського міського самоврядування післяреформеного періоду шляхом створення їхнього комплексного портрету;
- досліджено та проаналізовано важливі критерії для формування колективного просопографічного портрету – походження, становлення, освіта, кар'єра, здобутки, сімейний стан;

- з'ясовано характерні ознаки особистості кожного міського голови, які формувалися під впливом його родини, близького оточення й професійного кола на тлі історичних подій;
- впроваджено до наукового обігу значну кількість неопублікованих джерел документального характеру з архівних фондів Державного архіву Одеської області задля розширення та підтвердження інформації стосовно життя та діяльності міських голів;
- введено наративний матеріал сучасників для створення «живих» описів постатей;
- визначено основні пріоритетні напрями роботи міських органів самоврядування на чолі з досліджуваними персоналіями;
- виявлено комплекс особистісних пропозицій та ініціатив міських голів у контексті їхнього подальшого розвитку;
- репрезентовано роль та внесок міських голів у вирішення основних питань життя міста Одеси у соціально-економічній, адміністративній, освітньо-культурній та санітарній сферах.

Практичне значення отриманих результатів виявляється у розширенні історичного контексту дослідження історії Одеси та історії міського самоврядування через врахування дійових осіб періоду. Матеріали дисертаційного дослідження у подальшому можуть бути використані в узагальнюючих працях з локальної історії, публікаціях з питань розвитку сфер міського господарства та благоустрою, освітнього, культурницького та санітарного напрямів міського життя Одеси XIX – XX ст., для розроблення спеціальних курсів навчальних дисциплін закладів вищої освіти, шкільного курсу «Одеса – моє рідне місто», міжнародних проєктів з дослідження історії міст.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на роль одеських міських голів та їхній вплив на розвиток міста у другій половині XIX – початку XX ст. У роботі вперше введено до наукового обігу формулярні списки про

службу декількох міських голів та перекладено частину франкомовних листів 1837, 1847-1853 рр. Михайла Семеновича Воронцова з родинного архіву князів Воронцових, де згадується його син – Семен Михайлович Воронцов.

Результати дослідження апробовані у виступах на тринадцяти конференціях. *Міжнародні:* Міжнародна наукова конференція «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України», м. Одеса, 21-22 вересня 2017 р.; XVIII Міжнародна конференція «Південь: історичний, мовний, культурний та релігійний виміри», м. Одеса, 2 червня 2021 р.

Всеукраїнські: Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів і аспірантів «Хаджибеївські читання», м. Одеса (16 березня 2017 р., 23 березня 2018 р., 21 березня 2019 р., 26-27 березня 2020 р. та 24 червня 2022 р.), 73-я звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І. І. Мечникова: секція історичних наук, м. Одеса, 25-27 квітня 2017 р.; Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка М. Є. Слабченка», м. Одеса, 24–25 листопада 2017 р.; Всеукраїнська наукова конференція «II Історичні побрехеньки – незвичайні історії в історії України», м. Ніжин, 1 квітня 2019 р.; Всеукраїнський науковий круглий стіл «Переможець Наполеона» Петро Вітгенштейн і його доба в Україні: до 250-річчя обох полководців, м. Ніжин, 14 травня 2019 р.; X Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 30-річчю НРУ, м. Одеса, 9-10 вересня 2019 р.; VI Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з питань методики викладання іноземної мови: «Іноземні мови в контексті сучасного розвитку природничих та гуманітарних наук: міждисциплінарний підхід», м. Одеса, 17 березня 2020 р.

Ключові слова: міська дума, міська управа, міський голова, гласний, чиновник, Одеса, Південна Україна, управління, благодійність, преса, міське положення, пропозиція, документи, просопографічний портрет.

ABSTRACT

Herasymenko V. The mayors of Odesa within the period from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century: a prosopographic portrait. – Qualification research paper, manuscript.

The dissertation for a scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» in Specialty 032 «History and Archeology». – Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, 2022.

In the *introductory* part, the relevance of the topic was considered and substantiated; the purpose and tasks of the initiated research were revealed; chronological and territorial borders, as well as methodological principles were determined. The scientific novelty and practical significance of the obtained results, alongside personal contribution of the applicant and approbation during the working period on the dissertation topic were indicated.

The *first chapter* «Historiography, Source Base and Research Methodology» is devoted to the analysis of historiographical heritage and sources related to the study of the figures of Odesa mayors and their activities. Special attention is paid to the research principles and methods, terminological features of the subject-matter.

Due to the problem-based chronological principle, the historiography was systematized and divided into three periods: historiography of the New Age, Soviet and modern (Ukrainian and foreign) historiography. The first period was marked by a richness of generalized historical essays on the life and the city development for the period of several decades or centuries. Soviet historians continued the tradition of descriptive work on the history of the city and region, but some studies of personalities of aristocratic origin were not carried out due to ideological inadmissibility; the events and phenomena of the After-Reform Period were often deliberately silenced. At the present stage of the study, there was an intensification of the issues concerning the history of urban self-government in different Ukrainian cities within the period from the 19th century to the beginning of the

20th century. This was marked by the appearance of separate scientific publications about the mayors of Odesa in 1863-1914.

The source database was filled with new found documents, their cross-examination allows us to reveal as much as possible historical figures in the framework of their professional activities and as individuals. The range of general scientific and special methods, methodological principles, key terms was explained in detail.

The *second chapter* «Formation of Personality and Life Path of City Mayors» was aimed at composing the found biographical material in order to form a collective prosopographic portrait of the group of Odesa mayors within the period from the second half of the nineteenth century to the early twentieth century. The figures of Semen Vorontsov, Mykola Novoselskyi, Grigory Marazli (Grigorios Maraslis), Valerian Ligin, Petro Kryzhanovskyi, Pavlo Zelenyi, Vasyl Protopopov, Mykola Moiseyev and Borys Pelikan appear as representatives of noble families, sharing different professional orientations, property, marital status and political views. Nevertheless, they were united by the Duma activities as the members of the Duma, the members of the Council, the city mayors; whereas their public activities united them as the participants and leaders of educational, cultural, professional and charitable societies. They also had a similar environment, they encountered each other at working and informal meetings. As a result of studying a number of personalities, it became clear that the group of Odesa mayors was diverse. Most of the biographical information has been restored, but there are still personalities, moments and circumstances that need further deepening and studying.

In the *third chapter* «The Activities of City Mayors in the Administrative, Social, Economic Spheres», there were discussed these mayor's initiatives and proposals in the following positions: organization of the Duma and the Council, finance, trade, economy and industry, democracy and fire safety, water supply, lighting, urban transport and communication lines, city development. It is noted that for 50 years of activity of nine heads of the city self-government, the city

flourished, having made a progressive breakthrough and having become an example for other Ukrainian cities thanks to pioneering in affairs related to the organization of the city self-government within the state.

The *fourth chapter* «The Activities of Mayors in Education, Culture and Health Care» covered the second part of the work in the field of municipal economy - care for education, science, theatre, charity and sanitary sphere. Active work in the above-mentioned areas further influenced the managerial, economic and social component of the citizens' life. Using all their personal and professional opportunities, the leaders of the city government tried to continue their own significant initiatives and their predecessors' ones, to give a chance for a better life to all comers, to create a safe city.

In the *conclusions* of the dissertation research, the main results were presented, which can be the basis for scientific research on the history of urban self-government in the South of Ukraine, historical local lore, biographical and prosopographic studies.

The *scientific novelty* of the obtained results is grounded by the fact that the dissertation is a complex historical research in terms of a prosopographic portrait of the administrative (professional) group of people in the context of personalization of the history of urban self-government in South of Ukraine.

For the first time:

- the figures of the leaders of the Odesa city self-government of the After-Reform Period have been highlighted by their complex portrait;
- important criteria for the formation of a collective prosopographic portrait – origin, formation, education, career, achievements, marital status – have been researched and analyzed;
- the characteristic features of each mayor, which were formed under the influence of his family, inner circle, professional circle against the background of historical events, have been clarified;

- unpublished sources of documentary nature from the archives of the State Archives of Odesa region have been introduced into scientific circulation in order to expand and confirm information about the mayors' life and work;

- narrative material of contemporaries has been introduced in order to create «alive» descriptions of figures;

- the main priority work directions of the city self-government bodies headed by the personalities under research have been defined;

- a set of mayors' proposals and initiatives in the context of their further development has been detected;

- the role and contribution of mayors in solving the main issues of life in Odesa in the socio-economic, administrative, educational, cultural and sanitary spheres have been represented.

The *practical significance* of the obtained results is manifested in the expansion of the historical context of the study concerning the history of Odesa and the history of its urban self-government through the consideration of the main characters of the period.

The materials of the dissertation research can be further used in generalizing works on local history, publications on the development of urban economy and landscaping, educational, cultural and sanitary areas of urban life of Odesa in XIX – XX centuries, in developing special courses for institutions of higher education, alongside a school course «Odesa is my hometown», in elaborating international projects aimed at studying the history of cities.

Personal contribution of the applicant. The dissertation is an independent study, which presents the author's view on the role of Odesa's mayors and their impact on the development of the city within the period from the second half of the XIX to the early XX centuries.

For the first time, formulary service lists of several mayors have been introduced into scientific circulation and a part of Mikhail Vorontsov's in French dates 1837, 1847–1853 has been translated. These letters were taken from the

family archive of the Vorontsovs Princes, where his son Semen Vorontsov is mentioned.

The results of the study were approbated in speeches at thirteen conferences. *International*: International Scientific Conference «Intellectual History and Spiritual Heritage of Ukraine», Odesa, September 21-22, 2017; XVIII International Conference «South: Historical, Linguistic, Cultural and Religious Dimensions», Odesa, June 2, 2021.

All-Ukrainian: All-Ukrainian scientific conference on the history of Ukraine for students and postgraduates «Khadjibey Readings», Odesa (March 16, 2017; March 23, 2018; March 21, 2019; March 26–27, 2020 and June 24, 2022); 73rd Reporting Student Scientific Conference of Odesa I. I. Mechnikov National University: Section of Historical Sciences, Odesa, April 25-27, 2017; All-Ukrainian Scientific Conference «Reading named after Academician M. Slabchenko», Odesa, November 24–25, 2017; All-Ukrainian Scientific Conference «II Historical Lies – Unusual Stories in the History of Ukraine», Nizhyn, April 1, 2019; X All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 30th Anniversary of the PMU (The People’s Movement of Ukraine) Odesa, September 9–10, 2019; All-Ukrainian scientific round table «Napoleon’s Victor» Petro Wittgenstein and his time in Ukraine: dedicated to the 250th anniversary of both commanders, Nizhyn, May 14, 2019; VI All-Ukrainian scientific and practical Internet conference on methods of teaching foreign languages: «Foreign Languages in the Context of the Modern Development of the Natural Sciences and Humanities: Interdisciplinary Approach», Odesa, March 17, 2020.

Keywords: the City Duma, the City Council, a city mayor, a leader of self-government, official, Odesa, Southern Ukraine, administration, charity, the press, the City Regulations, proposal, documents, a prosopographic portrait.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у фахових наукових виданнях та виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Гончарук Т. Г., Герасименко В. В., Жиленкова І. М. Ініціативи міського голови Одеси П. О. Зеленого на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1898-1905). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2018. Вип. 38. С. 214-230. Стаття написана у співавторстві з Т. Гончаруком та І. Жиленковою, де особистий внесок автора 50%.
2. Герасименко В. В. Діяльність маловідомого міського голови Одеси М. І. Мойсеєва на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1908-1913). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2018. Вип. 39. С. 35-50.
3. Герасименко В. В. Сфера охорони здоров'я в Одесі на початку ХХ століття: пропозиції міських голів. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 30. С. 112-125.
4. Herasymenko V. V. Some details to the prosopographic portrait of Odesa city mayor V. M. Ligin. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 5 (33). Vol. 1. P. 50-54.
5. Герасименко В. Міські голови Одеси на тлі революційних подій 1905 року. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України*. 2020. Вип. 15. С. 54-61.
6. Herasymenko V. The figures of Odesa mayors in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries in prerevolutionary, soviet and current researches. *PNAP: Scientific Journal of Polonia University*. 2021. Vol. 48. No 5. P. 32-38
7. Герасименко В. «Формулярний список про службу...» як джерело для просопографічних портретів маловідомих історичних постатей (на прикладі міських голів Одеси початку ХХ ст.). *Старожитності Лукомор'я*, 2022. Вип. 1. С. 38-46.

Публікації в інших наукових виданнях:

8. Паламарчук В. Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2016. Вип. 20. С. 247-252.
9. Паламарчук В. Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2016. Вип. 21. С.263-269.
10. Паламарчук В. Початок діяльності одеського міського голови М. О. Новосельського (за матеріалами газети «Одесский вестник»). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 232-239.
11. Паламарчук В. В. Діяльність Миколи Олександровича Новосельського на посаді міського голови Одеси (1867-1878). *Хаджибеївські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України для студентів та аспірантів*. 2017. Вип. 2. С. 126-136.
12. Паламарчук В. Міський голова Петро Адамович Крижанівський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2017. Вип. 23. С. 208-212.
13. Герасименко (Паламарчук) В., Сорокіна К. Семен Яхненко в громадському житті Одеси другої половини ХІХ ст. *Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст.: збірка наукових праць*. 2017. С. 58-65. Стаття написана у співавторстві з К. Сорокіною, де особистий внесок автора 50%.
14. Герасименко В. Преса як джерело вивчення діяльності міських голів Одеси в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Українське портофранко: наукові студентські праці з вітчизняної історії*. 2017. Вип. 5. С. 66-70.
15. Герасименко В. Павло Олександрович Зелений як міський голова Одеси (1898-1905). *Хаджибеївські читання: матеріали Всеукраїнської*

наукової конференції з історії України для студентів та аспірантів. 2018. Вип. 3. С. 3-8.

16. Герасименко В. Перші роки діяльності П. О. Зеленого на посаді міського голови Одеси (за матеріалами місцевої преси) / В. Герасименко // *Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії*. 2018. Вип. 6. С. 78-86.

17. Герасименко В. В., Сорокіна К. І. С. С. Яхненко – останній «несправжній» міський голова Одеси. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2018. Вип. 16. С. 17-22. Стаття написана у співавторстві з К. Сорокіною, де особистий внесок автора 50%.

18. Герасименко В. Міський голова Одеси 1905-1908 рр. Василь Якович Протопопов: короткий історичний портрет. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2018. Вип. 25. С. 233-239.

19. Герасименко В. Відставка міського голови П. А. Крижановського – гаряча новина «Одесских новостей» грудня 1897 р. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2021. Вип. 30. С. 76-79.

20. Герасименко В. В. Освітня політика міських голів Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. (на основі пропозицій та рішень міської думи). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 8. С. 69-74.

Тези в збірниках матеріалів наукових конференцій:

21. Герасименко В. В. Павло Олександрович Зелений – український патріот, міський голова Одеси кінця XIX – початку XX ст.: історіографія питання. *Революції в Україні XX-XXI століття: співзвуччя епох: Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-літтю Акту злуки УНР та ЗУНР (Одеса, 19 квітня 2019 р.)*. 2019. С. 23-25.

22. Герасименко В. В. Міські голови Одеси: матеріали особистих фондів. *Народний рух України: місце в історії та політиці. Матеріали X*

Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю НРУ (Одеса, 9-10 вересня 2019 р.). 2019. С. 20-22.

23. Herasymenko V. The press and diaries as the sources of the Odessa city mayors prosopogafic portrait in the second half of the 19th - beginning the 20th century. *VI Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з питань методики викладання іноземної мови: «Іноземні мови в контексті сучасного розвитку природничих та гуманітарних наук: міждисциплінарний підхід» : 17 березня 2020 р. : Збірник матеріалів конференції. 2020. С. 23-25.*

24. Herasymenko V. V. The prosopographic portrait as a method of research of Odesa city mayors' personalities of the second half of XIXth - the beginning of XXth centuries. *International scientific and practical conference «Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU»: Wloclawek, Republic of Poland, October 30-31.2020. 2020. P. 39-42.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	19
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1. Вивчення теми в історичній літературі.....	27
1.2. Аналіз джерельної бази.....	42
1.3. Методологія дослідження та термінологічні особливості.....	53
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МІСЬКИХ ГОЛІВ	59
2.1. Семен Михайлович Воронцов	60
2.2. Микола Олександрович Новосельський	66
2.3. Григорій Григорович Маразлі.....	75
2.4. Валер'ян Миколайович Лігін.....	82
2.5. Петро Адамович Крижановський.....	88
2.6. Павло Олександрович Зелений	93
2.7. Василь Якович Протопопов.....	98
2.8. Микола Іванович Мойсеєв.....	102
2.9. Борис Олександрович Пелікан.....	107
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГОЛІВ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ, СОЦІАЛЬНІЙ, ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРАХ	114
3.1. Організація роботи в міській думі та управі	117
3.2. Фінансова сфера	130
3.3. Торгівля.....	138
3.4. Господарство та промисловість.....	139
3.5. Правопорядок та пожежна безпека.....	141
3.6. Водогін.....	144
3.7. Освітлення міста.....	149
3.8. Міський транспорт та шляхи сполучення.....	151

3.9. Облаштування міста.....	154
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГОЛІВ В ОСВІТІ, КУЛЬТУРІ ТА СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....	162
4.1. Освіта.....	162
4.2. Наука та бібліотечна справа.....	171
4.3. Міський театр.....	175
4.4. Благодійність.....	177
4.5. Участь у громадських товариствах.....	182
4.6. Охорона здоров'я.....	187
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	203
ДОДАТКИ.....	249
Додаток 1. Міський голова Семен Михайлович Воронцов (фото, гравюра, особистий підпис).....	250
Додаток 2. Міський голова Микола Олександрович Новосельський (фото, гравюра, особистий підпис).....	251
Додаток 3. Карикатура з альбому С. Новосельського на його батька М. Новосельського.....	252
Додаток 4. Міський голова Григорій Григорович Маразлі (портрет, гравюра, особистий підпис).....	253
Додаток 5. Міський голова Валер'ян Миколайович Лігін (гравюри, особистий підпис).....	254
Додаток 6. Міський голова Петро Адамович Крижановський (фото, гравюра, особистий підпис).....	255
Додаток 7. Міський голова Павло Олександрович Зелений (фото, особистий підпис).....	256
Додаток 8. Міський голова Василь Якович Протопопов (фото).....	257
Додаток 9. Карикатура щодо від'їзду В. Протопопова з міста восени 1907 р.....	258

Додаток 10. Міський голова Микола Іванович Мойсєєв (фото, особистий підпис).....	259
Додаток 11. Міський голова Борис Олександрович Пелікан (фото).....	260
Додаток 12. Карикатури, що змальовують передвиборчі перегони між М. Мойсєєвим та Б. Пеліканом.....	261
Додаток 13. Карикатури на тему обрання та діяльності Б. Пелікана.....	266

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВОГОУ – Ведомости Одесского городского общественного управления
(Відомості Одеського міського громадського управління)

ИОГОУ – Известия Одесского городского общественного управления
(Вісті Одеського міського громадського управління)

ИОГД – Известия Одесской городской думы (Вісті Одеської міської думи)

ИГУ – Императорский Новоросійський університет

ОВ – Одесский вестник (Одеський вісник)

ОЛ – Одесский листок (Одеський листок)

ОН – Одесские новости (Одеські новини)

ОТИС – Одеське товариство історії та старожитностей

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна історична наука поступово розширює свої можливості, поглинаючи нові методи та способи перегляду вже досліджуваних етапів розвитку людства. Новий погляд на вивчення життя та діяльності історичних особистостей як індивідуальностей, так і в сукупності як певних груп професійного, соціального, етнічного, економічного, релігійного характеру дає просопографія. Сама дисципліна виникла на перетині соціогуманітарної галузі, вбираючи частково контексти з історії, соціології, психології, генеалогії, демографії, антропології тощо.

Світова наукова спільнота використовує просопографію для поглиблення локальних історичних студій, що по-новому допомагають розглянути соціуми. Групи людей впливали на життя та розвиток галузей, народів, міст та держав, створювали нові суспільно-політичні, культурницькі та релігійні течії, громадські та професійні об'єднання, звичаї, норми, закони тощо.

Серед українських дослідників просопографію та просопографічний метод почали використовуватися здебільшого за доби незалежності. Наразі на сторінках українських наукових публікацій просопографія проходить трансформаційний шлях задля становлення стійкого теоретичного та методологічного підґрунтя, а також дисциплінарного статусу. Хронологічні рамки таких досліджень починаються з князівської доби, вивчаючи родинні зв'язки династій Східної Європи, поступово перетікаючи в козацьку добу з дослідженням персонального складу козацько-старшинських родів. Багато робіт також присвячені й родинним історіям діячів XVIII – початку XX ст., а згодом акцент у публікаціях змістився на окремі професійні групи (викладачі, медики, військові, адміністратори, управлінці тощо).

Історія міського самоврядування півдня України привертала увагу дослідників вже давно. Адже перші перетворення місцевого управління другої половини XIX ст. впроваджувалися в Одесі, досвід якої згодом мали за

приклад й інші українські міста. Персоналізація діяльності одеської міської думи та управи точково використовується у працях істориків, не маючи наразі окремого комплексного дослідження. Особистості міських голів другої половини XIX ст. – початку XX ст., а саме Семена Михайловича Воронцова (1863-1867), Миколи Олександровича Новосельського (1867-1878), Григорія Григоровича Маразлі (1878-1895), Валер'яна Миколайовича Лігіна (1895-1897), Петра Адамовича Крижановського (1897, 1905), Павла Олександровича Зеленого (1898-1905), Василя Яковича Протопопова (1905-1908), Миколи Івановича Мойсеєва (1908-1913) та Бориса Олександровича Пелікана (1913-1917) мали важливе значення та вплив на розвиток Одеси за доби свого керівництва.

Отож, актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю висвітлення окремих історичних постатей та їхньої ролі в історії міста. Значення досліджуваного матеріалу визначає цінність досвіду попередників міських голів для сучасного управління та розвитку українських міст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках двох планових тем кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова № 163 «Процеси модернізації в Наддніпрянській Україні: соціально-економічні трансформації, традиції європейської інтеграції, інтелектуальна рефлексія» (2016 – 2021, № державної реєстрації 0116U005559) та № 325 «Формування модерного суспільства на півдні України у світовому контексті: витоки, тенденції, феномени» (2022 – 2026, № державної реєстрації 0122U200054).

Мета дослідження полягає у вивченні діяльності когорти очільників міського самоврядування Одеси 1863-1914 рр. для репрезентації їхньої ролі та внеску в історію міського самоврядування та розвитку причорноморського міста.

У зв'язку з визначеною метою, у дисертаційній роботі визначені такі **завдання:**

- дослідити стан вивчення постатей міських голів у працях їхніх сучасників, радянських, сучасних українських та іноземних науковців;
- проаналізувати комплекс архівних та опублікованих джерел;
- виявити загальновідомі дані життєписів очільників міського самоврядування Одеси;
- доповнити новими свідченнями біографічні описи щодо позицій особистісного розвитку та виховання, кар'єри та сімейного стану;
- визначити основні сфери інтересів та проблемні питання в роботі міського самоврядування на чолі з досліджуваними міськими головами;
- охарактеризувати ініціативи та пропозиції міських голів за напрямками діяльності;
- зазначити спадковість проблемних питань розвитку Одеси та шляхів їх вирішення кожним керівником міського самоврядування;
- з'ясувати їхні міжособистісні точки перетину у професійній та громадській діяльності;
- проаналізувати та визначити характерні особливості персоналій міських голів на основі свідчень близького оточення, колег та сучасників;
- акцентувати через персональні пропозиції та ініціативи внесок керівників органів одеського міського самоврядування у розвитку Одеси та південного краю у досліджуваній період.

Об'єктом дослідження є міські голови Одеси другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – професійна діяльність міських голів та їх внесок у розвиток міста й краю.

Хронологічні рамки дослідження визначаються другою половиною XIX – початком XX ст., а саме 1863-1914 рр. Нижня межа дослідження обумовлена завчасним впровадженням міської реформи у Одесі (прийняття

Міського положення 1863 р.). Верхня грань – це радикальні зміни в політичному житті країни, спричинені початком Першої світової війни.

Територіальні межі дослідження – місто Одеса в рамках другої половини XIX – початку XX ст., де й проходила основна діяльність міських голів.

Методи дослідження ґрунтуються на основі поставленої мети та визначених завдань дисертаційної роботи. Принципи історизму та об'єктивності стали основою для узагальнення історичних подій в результаті характеристики масштабної кількості джерел та літератури. Дослідження було створено завдяки загальнонауковим методам (аналіз та синтез, дедукція, індукція, порівняння та узагальнення) та спеціально-історичним методам (історіографічний аналіз та синтез, метод критичного осмислення, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та просопографічний). Основна увага приділяється просопографічному методу, що надав можливість створити просопографічний портрет міських голів Одеси.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є комплексним історичним дослідженням у якості просопографічного портрету адміністративної (професійної) групи осіб у рамках проблематики персоналізації історії міського самоврядування півдня України.

Уперше:

- висвітлено постаті керівників одеського міського самоврядування післяреформеного періоду шляхом створення їхнього комплексного портрету;
- досліджено та проаналізовано важливі критерії для формування колективного просопографічного портрету – походження, становлення, освіта, кар'єра, здобутки, сімейний стан;

- з'ясовано характерні ознаки особистості кожного міського голови, які формувалися під впливом його родини, близького оточення й професійного кола на тлі історичних подій;
- впроваджено до наукового обігу значну кількість неопублікованих джерел документального характеру з архівних фондів Державного архіву Одеської області задля розширення та підтвердження інформації стосовно життя та діяльності міських голів;
- введено наративний матеріал сучасників для створення «живих» описів постатей;
- визначено основні пріоритетні напрями роботи міських органів самоврядування на чолі з досліджуваними персоналіями;
- виявлено комплекс особистісних пропозицій та ініціатив міських голів з контекстом їхнього подальшого розвитку;
- репрезентовано роль та внесок міських голів у вирішення основних питань життя міста Одеси у соціально-економічній, адміністративній, освітньо-культурній та санітарній сферах;

набуло подальшого розвитку:

- дослідження питань організації міського господарства та благоустрою міста Одеси у другій половині XIX – початку XX ст. під впливом реформ та лібералізації життя;
- визначення ролі керівників міського самоврядування у розв'язанні проблемних питань міського життя;

уточнено та доповнено:

- біографічні відомості дев'яти одеських міських голів досліджуваного періоду;
- вплив особистісного фактору та різних авторитетних позицій (родина, зв'язки, бізнес, гроші тощо) упродовж роботи на посаді одеського міського голови;
- історію розвитку питань міського господарства Одеси;

систематизовано та узагальнено:

- масив архівних й опублікованих джерел та історіографічні праці Нового часу, радянської доби та сучасного (українського та іноземного) етапу вивчення проблематики;
- доцільність та необхідність використання термінології «міська дума», «міська управа», «міський голова», «гласний» через хронологічні особливості тематики у подальших наукових публікаціях.

Практичне значення отриманих результатів виявляється у розширенні історичного контексту дослідження історії Одеси та історії міського самоврядування через врахування дійових осіб періоду. Матеріали дисертаційного дослідження у подальшому можуть бути використані в узагальнюючих працях з локальної історії, публікаціях з питань розвитку сфер міського господарства та благоустрою, освітнього, культурницького та санітарного напрямів міського життя Одеси XIX – XX ст., для розроблення спеціальних курсів навчальних дисциплін закладів вищої освіти, шкільного курсу «Одеса – моє рідне місто», міжнародних проєктів з дослідження історії міст.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на роль одеських міських голів та їхній вплив на розвиток міста у другій половині XIX – початку XX ст. У роботі вперше введено до наукового обігу формулярні списки про службу декількох міських голів та перекладено частину франкомовних листів 1837, 1847-1853 рр. М. Воронцова з родинного архіву князів Воронцових, де згадується його син – С. Воронцов.

Апробація. Результати дослідження апробовані у виступах на тринадцяти конференціях. *Міжнародні:* Міжнародна наукова конференція «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України», м. Одеса, 21-22 вересня 2017 р.; XVIII Міжнародна конференція «Південь: історичний, мовний, культурний та релігійний виміри», м. Одеса, 2 червня 2021 р.

Всеукраїнські: Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів і аспірантів «Хаджибеївські читання», м. Одеса (16 березня 2017 р.,

23 березня 2018 р., 21 березня 2019 р., 26-27 березня 2020 р. та 24 червня 2022 р.); 73-я звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І. І. Мечникова: секція історичних наук, м. Одеса, 25-27 квітня 2017 р.; Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка М. Є. Слабченка», м. Одеса, 24–25 листопада 2017 р.; Всеукраїнська наукова конференція «II Історичні побрехеньки – незвичайні історії в історії України», м. Ніжин, 1 квітня 2019 р.; Всеукраїнський науковий круглий стіл «Переможець Наполеона» Петро Вітгенштейн і його доба в Україні: до 250-річчя обох полководців, м. Ніжин, 14 травня 2019 р.; X Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 30-річчю НРУ, м. Одеса, 9-10 вересня 2019 р.; VI Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з питань методики викладання іноземної мови: «Іноземні мови в контексті сучасного розвитку природничих та гуманітарних наук: міждисциплінарний підхід», м. Одеса, 17 березня 2020 р.

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення у двадцяти чотирьох публікаціях, загальним обсягом 6,5 друк. арк. П'ять наукових статей опубліковані в українських фахових виданнях (одна стаття написана у співавторстві, де особистий внесок автора 50%), дві – в іноземних фахових збірниках, що індексуються міжнародними наукометричними базами.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (двадцять сім підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (610 позицій на 46 сторінках). Обсяг основної частини становить 183 с. Загальний обсяг роботи – 268 с.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Вивчення теми в історичній літературі. Дослідження сфери регіональної історії на сьогодні становить одне з актуальних питань української історичної науки. Науковці-краєзнавці намагаються відкривати все більше нових фактів про минуле свого рідного краю. Історія міського самоврядування та роль у ньому окремих історичних осіб є недостатньо висвітленою темою. З використанням історико-хронологічного принципу, наявні історіографічні дослідження можна розподілити за трьома періодами: історіографія Нового часу (XIX – до 1914 р.), радянська історіографія (1920-1980-ті рр.) та сучасна історіографія (1991 р. – початок XXI ст.). Кожний із зазначених періодів дослідження міських голів Одеси відзначається різними суспільно-політичними причинами, можливістю доступу до різноманітних джерел та здійсненням наукових публікацій з врахуванням ідеологічних засад.

Протягом періоду Нового часу основними працями стали узагальнені дослідження, що висвітлюють події з життя міста за сторіччя (1794-1894 рр.), окремі біографічні довідки або замітки про міських голів, некрологи та огляди діяльності, присвячені певному професійному ювілею.

Серед видань періоду Нового часу, вирізняється своєю практичною оцінкою історії Одеси гофмаклер біржі С. Бернштейн (1881) у своїй книзі «Исторический и торгово-экономический очерк развития Одессы в связи с Новороссийским краем». У нарисі змальовується опис розвитку і розбудови Одеси упродовж 86 років. За словами автора, ця книга є лише матеріалом для майбутнього історика Одеси. Як член Одеського Статистичного комітету, Симон Бернштейн підкріплював свої тези інформативними статистичними розрахунками у всіх описаних розділах книги – населення міста, громадські організації, благодійні установи, освітні та релігійні заклади, міське господарства, шляхи сполучення, промисловість та торгівля. Зокрема, було

згадано про двох міських голів – відхід від влади С. Воронцова у 1867 р., характеристика і здобутки його наступника на посаді – М. Новосельського (Бернштейн, 1881, с. 60-62).

У 1894 р. в Одесі був відзначений як ювілейний – сто років від «заснування» Одеси Катериною II, що дало привід для створення історичних нарисів з життя краю. Однієї з відомих праць, яку використовують і сучасні дослідники є «Одесса. 1794-1894» (Одесса ... 1894). Підготовкою видання займалась така група осіб, які скоріш за все і є авторами підрозділів – В. Логін, О. Кірпічников, В. Надлер, О. Швенлер, П. Діатроптов, М. Ленц, О. Шейнс та інші. В ній зображено події, що відбулися за цей період часу – розбудова та розквіт міста. Подано список міських голів 1797-1878 рр., де вказано С. Воронцова, М. Новосельського і Г. Маразлі. Деякі моменти, пов'язані з їхньою думською діяльністю, згадані у розділі «История городского общественного управления» (Одесса ... 1894, с. 91, 96, 100). Надалі найбільше згадок, як зазвичай присвячено Григорію Григоровичу – як відомому меценату та благодійнику, що також мало вплив через його довгострокову депутатську діяльність та спонсорування цього видання. Надалі вже менше згадується Микола Олександрович – як позитивно, так і не дуже – не зовсім результативні справи з очистки гавані і ремонту портових споруд, соляний промисел на лиманах у 1858-1861 рр.. (Одесса ... 1894, с. 196, 220, 222). Трапляються на сторінках ювілейного видання і згадки про Семена Михайловича як президента Товариства витончених мистецтв (Одесса ... 1894, с. 608), й відомості про діяльність Валер'яна Миколайовича як гласного думи у справах електрифікації міста та опіки над освітянськими закладами (Одесса ... 1894, с. 324, 687).

Ще один приклад ювілейної книги – «Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей» (Столетие Одессы ... 1894). Частково за змістом праця схожа на «Одесса. 1794-1894», проте збагачена портретами М. Новосельського, Г. Маразлі та В. Лігіна. В розділі «Склад міської управи і міської думи з часу введення в Одесі Міського положення» в

хронологічному порядку дуже коротко описана діяльність міського самоврядування на чолі з першими чотирма діячами.

За редакцією двох професорів О. Кірпічникова та О. Маркевича (1894) вийшло ювілейне видання «Прошлое и настоящее Одессы: издание Одесской Городской Аудитории Народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794–1894)», де історія міста прослідковується від давньогрецьких поселень. Описуючи діяльність основних персон – губернаторів та градоначальників краю, згадуються й міські голови С. Воронцов та М. Новосельський одним реченням як попередники Г. Маразлі – головного та почесного мецената кінця XIX ст., що витрачає шалені кошти на користь міста, благодійних та освітянських закладів (Кирпичников и Маркевич, 1894).

Одеське життя нотували як науковці, так і церковні діячі. 1897 р. вийшла друком брошура «Синхронистическое изображение главнейших событий из жизни города Одессы, составленное священником Иоанном Дариомедовым в память столетней годовщины со дня в Бозе почившей основательницы Одессы Императрицы Екатерины II» (1897). Текст містить згадки про перших чотирьох міських голів, від С. Воронцова до В. Лігіна. Найбільша увага приділяється Григорію Маразлі, який «духом християнської любові обіймав не тільки живих, а й мертвих...» (Синхронистическое ... 1897, с. 9-10).

Нарис з історії Одеси 1901 р. під назвою «Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений», написаний цензором С. Плаксіним (1901) оглядово торкається всіх важливих питань історичного, політичного, економічного та культурного розвитку Одеси, в тому числі про події введення нового Міського положення 1863 р. та діяльності перших чотирьох міських голів – С. Воронцова, М. Новосельського, Г. Маразлі та В. Лігіна. Найбільша увага приділяється діяльності представнику грецьких негоціантів Г. Маразлі та прогресивному підприємцю М. Новосельському. С. Воронцов та В. Лігін згадуються декількома фразами. Також є окремий пасаж про відкриття в Одесі пам'ятника Імператриці Катерині II в 1900 р., де

міським головою вже був П. Зелений. В книзі подані портрети М. Новосельського і Г. Маразлі, а також список міських голів Одеси 1794-1897 рр. (Плаксин, 1901).

Серед видань другої половини XIX – початку XX ст. особливу нішу займають некрологи, що надають основні біографічні відомості для персоналій. Про С. Воронцова така стаття була вміщена в газеті «Ведомости Одесского градоначальства» (Воронцов ... 1882, с. 3). М. Новосельський згадувався в схожих пам'ятних розділах у журналі «Исторический вестник» та «Записках» одеського товариства історії та старожитностей (ОТИС) (Маркевич, 1900; Новосельский ... 1898, с. 1242). В. Лігін також був на сторінках петербурзького «Исторического вестника» (Лигин ... 1900, с. 873-874). У місцевій пресі – «Одесском вестнике» та «Одесских новостях» – журналісти згадували діяльність колишніх міських голів у некрологах-замітках, зокрема М. Новосельського у 1898 р., В. Лігіна у 1900 р., Г. Маразлі у 1907 р., П. Зеленого у 1912 р.

Яскравим прикладом опису діяльності міського голови є витяг з газети «Новороссийский телеграф» за 1880 р. – «Обзор деятельности бывшего Одесского городского головы Н. А. Новосельского» (Обзор деятельности ... 1880). Діяльність М. Новосельського подана за хронологічним принципом у 1850-1870-х рр., починаючи з його пароплавного підприємства «Меркурій» і завершуючи його роботою у міському самоврядуванні Одеси. Нарис містить багато спогадів та характеристик з боку сучасників Миколи Олександровича. Невідомий автор огляду у висновках наголошує, що нащадки та наступні міські голови мають брати за приклад діяльність Миколи Олександровича.

У 1895 р. відмічався 25-літній ювілей наукової діяльності В. Лігіна, якого того ж року було обрано міським головою. У друкованій газеті Одеської громади з'явилася публікація, присвячена довготривалій роботі Валер'яна Миколайовича в Імператорському Новоросійському університеті (ІНУ) та його відходу від викладацької діяльності. Характер замітки свідчив

про схвальне ставлення редакторів до особистості професора (К 25-летию ... 1895, с. 5).

1914 р. вийшла друком комплексна біографічна праця дослідника історії Полтавщини І. Павловського «Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.», де була віднайдена довідка про міського голову В. Протопопова. Коротка за змістом інформація містила дати життя й місце народження, періоди навчання та професійної кар'єри Василя Яковича (Павловский, 1914).

У радянський період дослідження осіб дворянського походження було неприйнятним, а події та явища пореформеної доби навмисно замовчувалися. Відома у свій час місцева газета «Одесский вестник» могла б відзначити своє сторіччя у 1927 р., але після 1893 р. перестала видаватися. Проте, один із працівників Одеської державної публічної бібліотеки досліджував історію періодичної преси півдня України – Я. Берман. Яків Зиновійович звертав увагу й на особистості редакторів газети, тому П. Зелений як редактор газети за 1878-1884 рр. не залишився без уваги (Берман, 1928).

Акцентуючи увагу на робітничому класі населення, нарис до 150-літнього ювілею міста-героя Одеси має згадку про одного з міських голів. С. Боровий у розділі «Одеса в період розвитку промислового капіталізму» згадував Г. Маразлі як одного з незмінних керівників, «батьків» міста, і загалом автор розділу дав позитивну оцінку очільникам самоврядування Одеси в 1860-1890-х рр. (Нерасименко, 2021, р. 34; Добролюбский ред., 1947, с. 85).

В 1960 р. з'явився узагальнений науково-популярний нарис про історію Одещини та Одеси, де згадується період активного розвитку промисловості другої половини XIX століття. Зокрема, В. Загоруйко (1960) згадує конкретно кількох персоналій міських голів Одеси – М. Новосельського, Г. Маразлі та П. Зеленого. М. Новосельський змальовується, як один із відомих особистостей у політичному та економічному житті Одеси, що поєднував свій досвід та підприємницьку діяльність з посадою очільника міського самоврядування.

Загалом, Микола Олександрович отримав позитивну оцінку завдяки своїм економічним поглядам та ініціативам, і здійснив важливі справи для покращання стану інфраструктури та комунікацій міста. Його наступник, Г. Маразлі постає з різко протилежною характеристикою, через належність до найбільших тогочасних бізнес-сімей, що «нажили свої мільйони на торгівлі пшеницею» та «для більшої популярності...з великим шумом повертали громадськості крихти нажитих статків» (Загоруйко, 1960, с. 38-41).

У 1981 р. на шпальтах «Вечерней Одессы» була опублікована стаття М. Вітюка про діяльність В. Лігіна як професора механіки, дослідника та викладача ІНУ (Витюк, 1981), маючи лише основні біографічні відомості без яскравих характеристик особистості.

Відома для місцевих краєзнавців та істориків американська дослідниця П. Герлігі приїздила в Одесу і працювала з архівними документами. У 1985 р., в Гарвардському університеті вийшла друком її перша книга, присвячена історії причорноморського міста – «Odessa. A History, 1794 – 1914», а у 1991 р. – світ побачило її друге видання. І вже в 1999 р. праця Патріції Герлігі отримала український варіант перекладу – «Одеса: історія міста, 1794-1914». Книга являє собою глибокий і різнобічний аналіз історичного минулого Одеси, побудований на ретельному вивченні джерел, літератури, української та зарубіжної історіографії (Герлігі, 1999). В праці згадуються декілька міських голів – С. Воронцов, М. Новосельський, Г. Маразлі та П. Зелений. Мова йшла про їхнє життя та період діяльності на чолі міста з вкрапленнями спогадів сучасників про їхню поведінку та характер (Herasymenko, 2021, р. 34).

З початком формування сучасної вітчизняної історіографії вивчення особистостей міських голів та їхній впливу на життя міста або ж держави перетворюється в об'єкт дослідження. Для детальнішого розгляду історичних наукових праць сучасних дослідників, їхні роботи будуть подані у такому порядку – спочатку загальні видання, після – окремі праці по кожній персоналії.

На початку 2000-х рр. колективом викладачів ОНУ імені І. І. Мечникова була створена збірна монографія «Історія Одеси» під редакцією В. Станко. Її

оригінальність полягає в тому, що історія Одеси ведеться з часів палеоліту й до сучасності, вся інформація досить докладно розібрана у розділах та підрозділах. Найглибше досліджуваний період розглядається на сторінках розділу 4 «Шляхами подальшого розквіт (60–90-ті рр.)» авторства З. Першиної та розділу 5 «На початку ХХ ст.» авторства Ф. Самойлова, М. Скрипника та О. Ярещенко. У кожному розділі окремо виділяли діяльність місцевого самоврядування. Найбільше відомостей є про Г. Маразлі, М. Новосельського та П. Зеленого. Імена інших міських голів траплялися лише на рядках про їхнє переобрання на посаду (Станко ред., 2002).

Книга В. Малахова і Б. Степаненко «Одесса 1900-1920 / Люди... События... Факты...», видана у 2004 р., присвячена подіям першого 20-річчя ХХ ст. Праця створена на основі архівних документів, різноманітних газетних заміток та інтерв'ю, через які можна простежити й дізнатися про долі людей, що керували місцевим самоврядуванням Одеси (Малахов и Степаненко, 2004). У книзі оглядово розповідається про стан міського самоврядування з другої половини ХІХ ст., коли міськими головами було обрано С. Воронцова, М. Новосельського, Г. Маразлі та П. Крижановського. Вперше серед загальних дослідницьких робіт, тут розглянуто діяльність міських голів – П. Зеленого, який відхиляє завісу міського життя ХХ ст., П. Крижановського, В. Протопопова, М. Мойсеєва та Б. Пелікана – в переплетенні з історичними подіями локального та загальноімперського характеру. Подано портрети М. Новосельського, Г. Маразлі, П. Зеленого, М. Мойсеєва, Б. Пелікана. Завдяки газетним заміткам стали доступними характеристики міських голів Одеси початку ХХ ст.

У 2009 р. світ побачила монографія історикині південного краю І. Гребцової – «Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе...». Нею було здійснено комплексний аналіз доступних опублікованих джерел і вперше введених в науковий обіг архівних документів з фондів архівів Одеси, Москви, Санкт-Петербургу. Безпосередньо були використані й матеріали місцевої преси. Завдяки такому розмаїттю джерел у праці зображена

цілісна картина взаємодії товариств та меценатів у контексті благодійної сфери, які були при ІНУ з провідними структурами і закладами Одеси в другій половині XIX – початку XX ст. Активно долучилися й міські голови, адже деякі з них були випускниками або викладачами Рішельєвського ліцею та ІНУ (Гребцова, 2009). В роботі згадується про впровадження стипендії імені С. Воронцова та дві стипендій імені М. Новосельського; про участь міських голів у діяльності благодійних товариств. Як члени товариств, вони робили регулярні грошові внески та підтримували нові ініціативи (організація виставок, святкових вечорів тощо).

Того ж року одеське видавництво «Optimum» випустило збірку біографій відомих особистостей – «Сто великих одесситов». Не всі персоналії були корінними жителями спекотної Одеси, але зробили чимало для розвитку міста. Автори в легкому і доступному форматі для громадськості подали інформацію про двох міських голів другої половини XIX ст. – М. Новосельського та Г. Маразлі, знайомлячи читачів з їхнім життєвим шляхом та здобутками (Либин и Маковец, 2009).

У другій частині видання «Первые кладбища Одессы» О. Губарь (2012) описав історію першого міського кладовища та створив персоніфікований реєстр особистостей, похованих на одеських кладовищах. Олег Йосипович розкритикував праці свої попередників, які «поховали» відомих одеських діячів на місцевому кладовищі, хоча їхні реальні могили були розкидані по всій Центрально-Східній Європі. У нарисі згадуються імена майже всіх досліджуваних міських голів (Губарь, 2012). Відомості, знайдені у переліку похованих осіб доповнюють фактажем біографію С. Воронцова, В. Лігіна та родинні зв'язки сімейства М. Мойсеєва (Губарь, 2012, с. 488, 553, 571).

2013 р. з'явилася спільна праця істориків О. Бачинської, М. Вегерчука та Ф. Самойлова (2013) у вигляді історико-краєзнавчого нарису «Історія Одеси та Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.)». Друга частина роботи зосереджує увагу на розвитку Одещини у другій половині XIX – на початку XX ст., розкриваючи питання економічного, соціального, громадсько-політичного та культурного

життя регіону. На сторінках видання згадуються імена всіх міських голів цього тематичного дослідження. Найбільше серед них увага була приділена П. Зеленому (редактор газети, захисник української мови та міський голова), Г. Маразлі (меценат, благодійник та міський голова Одеси протягом 17 років та М. Новосельському (підприємець та дбайливий господар Одеси) (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013).

В наукових доробках О. Марченко (1999; 2019), О. Черемісіна (2009; 2013; 2017), В. Константинової (2010), К. Тиганія (2010), О. Дьоміна (2011), А. Дорошевої (2014) та В. Шандри (2017; 2019; 2020) розглядається діяльність Одеської міської думи загалом в контексті міських реформ та обговорення проєктів нових Міських положень.

О. Марченко у своїй публікаціях проаналізував якісні перетворення, що відбулися на півдні України з введенням Міського Положення 1870 р. та 1892 р. Перша стаття містить згадку про перших трьох міських голів пореформеної доби – С. Воронцова, М. Новосельського та Г. Маразлі, вказуючи на те, що одеське місцеве самоврядування було взірцем для інших українських міст (Марченко, 1999). Друга ж публікація – концентрується на порівняльній характеристиці виборчої системи за трьома міськими положеннями, вказуючи на особливості виборних посад та їхні функції для Одеси та інших міст (Марченко, 2019).

О. Черемісін у своїх працях розглядає розвиток міського самоврядування на півдні України наприкінці XVIII – початку XX ст., торкаючись також і персоналій діячів вищезазначених органів (Черемісін, 2009; 2013; 2017). В публікаціях згадуються імена М. Новосельського та П. Зеленого. Олександр Вікторович звернув увагу на тогочасну критику чесного і доброзичливого, дещо м'якого характеру М. Новосельського як управлінця на протигагу «працьовитій» моделі поведінки, що несла в собі статус «батька міста» (Черемісін, 2017, с. 208; 2013, с. 270).

У своєму монографічному дослідженні, історикиня В. Константинова розглядає урбанізаційні процеси південноукраїнських міст у другій половині

XIX – на початку XX ст. Робота є актуальною для створення повноцінної картини впровадження трьох редакцій Міського Положення для Одеси, з їхнім змістовним аналізом та згадка про одного з одеських міських голів – П. Зеленого, як відомого діяча, «земця» Херсонської губернії (Константинова, 2010).

У дисертації К. Тиганія «Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеса)» було здійснено глибокий юридичний аналіз нормативного підґрунтя та законодавчих актів пореформеної доби з акцентом на розвиток та здобутки міського самоврядування у другій половині XIX ст. Діяльність одеських самоврядних органів у період 1860-1890-х рр. називається Костянтином Андрійовичем «золотим віком». Незважаючи на перейняті недоліки системи від періоду впровадження дії «Жалуваної грамоти містам...» 1785 р., повноваження вищезгаданих органів впродовж 30 років було розширено, персональний склад демократизувався, відбувся перехід до нового варіанту організації міського самоврядування (Тиганій, 2010).

У своїй статті О. Дьомін згадує про обрання С. Воронцова, як першого голови за новим положенням 1863 р. та основні здобутки одеських міських голів М. Новосельського та Г. Маразлі (Демин, 2011). А. Дорошева ж порівняла переваги трьох Міських Положень та проаналізувала основні галузі міського господарства Одеси, Херсону та Миколаєва (Дорошева, 2014), що надало додаткову можливість обґрунтувати специфіку пропозицій міських голів.

Праці В. Шандри є ґрунтовними, з порівняльним оглядом щодо механізму впровадження міських реформ та їхньою подальшою реалізацією в українських містах (Реєнт відп. ред., 2019, с. 78-123), а також щодо правового становища та соціальних ініціатив міських голів українських міст другої половини XIX-початку XX ст. (Шандра, 2017). Ще одна з залучених публікацій присвячена санітарній сфері діяльності міських органів самоврядування їх боротьбі з епідеміями та підтримці населення у складні періоди, завдяки забезпеченню належного стану охорони здоров'я (Шандра і Карліна, 2020).

Надалі зупинимося на аналізі праць за особистостями міських голів. Першим був син генерал-губернатора південного краю імперії М. Воронцова – Семен Михайлович Воронцов. Його робота як міського голови не мала окремих досліджень. Було віднайдено статтю В. Абрамова «Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году», де згадано діяльність С. Воронцова як першого президента товариства і його залучення до культурних та освітніх заходів товариства (Абрамов, 2009).

Наступний обсяг робіт стосується Миколи Олександровича Новосельського, який досі відомий в Одесі одним зі своїх значних досягнень – створенням водогону в Одесі. На початку 1990-х рр. опубліковано короткий історичний нарис О. Красюка та Г. Кязимової з історії Одеського водогону до 200-річного ювілею з дати відкриття (Красюк и Казымова, 1993). Робота створена завдяки архівним документам з фондів Державного архіву Одеської області. Зазначена роль М. Новосельського, як тогочасного очільника міста в справі благоустрою Одеси.

У 2012 р. вийшла збірка «Газетними стежками» відомого історика Одеси Т. Гончарука, де вміщені всі його газетні статті. В тому числі, і «Как в наши дни вошел водопровод», з якої можна дізнатися про М. Новосельського як відомого підприємця, одного з ініціаторів Російського товариства пароплавства і торгівлі та міського голови Одеси, що подарував жителям такий бажаний водогін (Гончарук, 2012).

Через рік з'явилася стаття «О доме городского главы Н. А. Новосельского» авторства С. Решетова та Л. Іжик. Публікація містить біографічні відомості про М. Новосельського, особливий акцент автори зробили на його діяльність, як міського голови (Решетов и Ижик, 2013). Згадуються події «водогінного скандалу» 1877 р., який значною мірою вплинув на М. Новосельського, й останній зі свого боку полишив міське самоврядування та від'їхав до Петербургу. Додатково вміщено відомості про родину міського голови та декілька влучних прикладів характеристики діяльності М. Новосельського як урядовця.

Найвідоміший міський голова Одеси ХІХ ст. – Григорій Григорович Маразлі. Про його особистість написано найбільше наукових праць, у порівнянні з іншими міськими головами. За періоду незалежної України – майже щорічно виходили публікації, що розглядали з різних боків діяльність «Великого Грека» (Голобородько, 2016, с. 2).

У 1995 р. світ побачила збірка статей «Г. Г. Маразлі: меценат и коллекционер». Віддаючи шану визнання й поваги істинному патріоту Одеси, упорядники й автори поданої збірки представляють маловідомі матеріали про життя Г. Маразлі: знайдений документ, що підтверджує дату його народження, некролог, поміщений в газеті «Одеський листок», хронологію благодійної діяльності Г. Маразлі (Г. Г. Маразлі ... 1995). Зі сторінок видання постає образ Г. Маразлі – мецената, колекціонера, бібліофіла – окреслений співробітниками ООНБ Л. Арюпіною, О. Барковською, Г. Зленко, краєзнавцями М. Бельським, О. Губарем, С. Лушиком, Р. Шуваловим, мистецтвознавцями В. Абрамовим і М. Рашковецьким. Безсумнівний інтерес і цінність книзі надають відтворені в ній портрети Г. Маразлі, копії документів та інші ілюстративні матеріали (будівлі, пов'язані з його іменем, книжкові знаки, ескізи пам'ятника тощо). В окремий розділ зібрані збережені спогади сучасників.

Впродовж 1990-х рр. й першого десятиліття 2000-х рр. у публікаціях Н. Терентьевої (1994; 2006), І. Кулік (1997), Г. Ізувіти (1999), І. Чоппа (2000), Т. Донцової (2001), С. Решетова й Л. Іжик (2007) та І. Голобородько (2016) розглянута діяльність Г. Маразлі здебільшого як мецената та благодійника за роки його керівництва одеською міською думою. Проте, було віднайдено деякі суперечливі дані – у статті І. Кулік привернув увагу і викликав сумнів вислів, що він був градоначальником міста Одеси в 1878-1898 рр., а не міським головою – хоча, це дві різні посади (Кулік, 1997, с. 5-6). Стаття С. Решетова та Л. Іжик «Городской голова Одессы Г. Г. Маразли (1831–1907) и его родственное окружение» стосувалася здебільшого відстеження родинних та близьких дружніх зв'язків з іншими відомими одеськими сім'ями (Решетов и Ижик, 2007).

Одеська філія Грецького фонду культури, у рамках святкових заходів у 2006 р., стала ініціатором вшанування благодійництва двох поколінь родини Маразлі виставкою – «Григорій Григорович Маразлі – 175 років від дня народження», у якій вперше разом зібрані предмети з музеїв, архівів, бібліотек та приватних колекцій Одеси, що визначають і висвітлюють багатогранну особистість та внесок Г. Маразлі в розвиток міста (Григорій Маразлі ... 2006). Як результат, було видано каталог виставки, що складався з шести розділів – «Вступ» (огляд життєвого шляху Г. Г. Маразлі), «Юність» (1831-1850), «Адміністративна діяльність» (1850-1907), «Благодійництво», «Особистість», «Пам'ять», які по чергово розкривають міського голову.

Через п'ятнадцять років одеська філія Грецького фонду культури презентувала власне дослідження «Греки Одеси: бургомістри та міські голови кінця XVIII – XIX ст. (біографічний аспект)», де колективом авторів та дослідників було оглянуто когорту управлінців грецького походження. Остання частина матеріалів присвячена Г. Маразлі, де розглянуто його життєвий шлях, професійну та благодійну діяльність. У роботі використані архівні, літературні, музейні та бібліотечні джерела для доповнення загальної картини особистості (Філія Грецького Фонду Культури, 2021, с. 61-73).

Після довгих років пошуків матеріалу, у 2012 р. виходить спільна монографія С. Решетова та Л. Іжик «Григорій Григорьевич Маразли: Честь паче почеси» (Решетов и Ижик, 2012). Автори вперше здійснили комплексну оцінку особистості Г. Маразлі, застосовуючи доступні українські та іноземні джерела, такі як архівні фонди країн та приватних осіб, листування Г. Маразлі з близьким оточенням, мемуари, періодика. Було подано цікаві відомості про введення в Одесі нового Міського Положення, проведення реформ загального міського самоврядування. Окрім того, в книзі наведено список міських голів – від М. Новосельського до Б. Пелікана, окремо є згадки майже про всіх міських голів Одеси 1863-1914 рр., відновлені короткі біографії деяких сучасників Г. Маразлі – міських голів М. Новосельського і В. Лігіна.

З 1895 р. до 1897 р. керував містом новообраний товариш міського голови, професор ІНУ Валер'ян Миколайович Лігін. Зокрема, йому була присвячена стаття у довіднику «Професори Одеського (Новоросійського) університету». Автором було висвітлено основні віхи життя Валер'яна Миколайовича; вказано, що він перебував на посаді товариша міського голови Г. Маразлі та згодом став міським головою (Савельєва, 2005). Більша увага приділяється його науковій, викладацькій та просвітницькій діяльності.

У публікації В. Самодурової про організацію музею рідкісної книги у бібліотеці ІНУ згадуються загальні історичні факти, що сприяли створенню музею, а саме обрання нового ректора університету Ф. Шведова та обранням на посаду міського голови В. Лігіна і його залучення до вирішення питання відкриття медичного факультету в університеті (Самодурова, 2013, с. 305-306).

До 175-річчя з дня народження В. Лігіна співробітниками наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова було презентовано біографічний нарис про професора університету. У роботі були висвітлені основні події з життя особистості, а також вперше згадано персональні дані батька Валер'яна Миколайовича (Самодурова, Купріянова і Мазур упор., 2021).

Павла Олександровича Зеленого досліджував Г. Зленко (1994; 1997). У його статтях, що вийшли друком у 1990-х рр., П. Зеленого зображено більше як літератора і журналіста. Зокрема, автор звернув увагу на діяльність П. Зеленого на ниві захисту української мови та культури в той час як він був міським головою Одеси (Зленко, 1994; 1997).

Про останнього міського голову – Бориса Олександровича Пелікана є згадки у книзі В. Файтельберг-Бланка та В. Савченка «Одесса в эпоху войн и революций, 1914-1920» (2008), що вийшла друком 2008 р. Публікація розкриває події Першої світової війни та Громадянської війни, участь Б. Пелікана у вирі цих історичних моментів.

2014 р. з'явилося монографічне дослідження Л. Іжик «Книжные знаки одесских библиофилов: монографическое исследование». Авторка розкрила ще

одну сферу життя міського голови Б. Пелікана – колекціонування рідкісних книг. А також коротко ознайомила читачів з його родиною, походженням та професійною діяльністю (Ижик, 2014, с. 91-94).

Використовуючи ресурси мережі Інтернет, можна ознайомитись з цікавою заміткою С. Решетова «Что писали газеты о городской власти в Одессе сто лет назад» на сайті «Подорожуючи історією», де в досить сатиричній формі (карикатури з газет) розповідається про уявлення місцевих щодо Б. Пелікана (Решетов, 2013).

Значну увагу привертають й праці сучасних іноземних науковців. Американська дослідниця П. Герлігі випустила у 2018 р. збірну працю зі своїх попередніх публікацій під назвою «Odessa Recollected: The Port and the People», де опосередковано наводяться деякі факти про 2 міських голів – М. Новосельського та Г. Маразлі (Herlihy, 2018).

Польські дослідники А. Горак та К. Латавець створили у 2016 р. біографічне видання «Russian Governors in the Kingdom of Poland (1867-1918)», де подано інформацію про сина В. Лігіна, який займав посаду губернатора в Царстві Польському (Herasymenko, 2021, р. 35). В короткій замітці є інформація й про самого В. Лігіна, його походження, навчання, діяльність та родинні зв'язки (Górak and Latawiec, 2016).

Історичне есе публіциста-дисидента О. Солженіцина (2001) «Двести лет вместе», привертає увагу громадськості до історії єврейського народу, частина якого проживала на території колишньої Російської імперії. Торкаючись важливих подій, автор згадує Одесу та її керівництво вже в першій книзі. Під час єврейських погромів в Одесі в 1905 р. згадується ім'я міського голови П. Крижановського та його наступника, можливо В. Протопопова, які були схвильовані революційною ситуацією в місті і намагалися діяти в рамках своїх повноважень (Солженицин, 2001, с. 149, 151).

Німецький дослідник історії Центральної і Східної Європи, М. Рольф (2020) у своїй книзі «Imperiale Herrschaft im Weichselland. Das Konigreich Polen im Russischen Imperium» (у перекладі К. Левінсона – «Польские земли под

властью Петербурга: от Венского конгресса до Первой мировой») розповідає про життя розшматованої Речі Посполитої у складі Російської імперії, її асиміляційну політику у новоствореному Царстві Польському. Ця праця згадує і одного з міських голів Одеси – В. Лігіна, що декілька років займав посаду попечителя Варшавського учбового округу (Рольф, 2020).

Отже, дослідження постатей міських голів Одеси розподіляється на декілька періодів: Новий час, радянський та сучасний (український та іноземний). Найбільше відомостей зібрано було у першому та третьому періоді. Загалом, сучасники міських голів не створювали праць про всіх дев'ятьох осіб, це були поодинокі випадки. Відомості про міських голів впліталися в загальноісторичні праці, довідники, нариси тощо. Ця традиція повторилася і в радянських працях, але згадували здебільшого тільки декількох осіб – М. Новосельського, Г. Маразлі та П. Зеленого. На сучасному етапі історія місцевого самоврядування в персоналіях отримала свій поштовх. Узагальнені праці, окремі публікації та монографії з історії причорноморських міст, розвитку благоустрою, соціального-економічного, адміністративного, культурного та санітарного становища краю містили на своїх сторінках прізвища С. Воронцова, М. Новосельського, Г. Маразлі, В. Лігіна, П. Крижановського, П. Зеленого, В. Протопопова, М. Мойсеева та Б. Пелікана. Почали з'являтися окремі публікації з життєписами та діяльністю більшості вищезгаданих осіб. Проте, узагальненого дослідження щодо ролі та внеску міських голів Одеси другої половини XIX – початку XX ст. ще не було створено.

1.2. Аналіз джерельної бази. Задля відтворення історичних подій життя та діяльності міських голів Одеси другої половини XIX – початку XX ст. було залучено широкий спектр архівних та опублікованих документів. Аналіз джерел вимагає їхнього структурування за категоріями. Спираючись на найбільш поширену класифікаційну схему родово-видового принципу, всі

опубліковані джерела було розподілено на декілька груп: актові, статистичні, довідкові, періодичні та наративні.

Значний масив джерел міститься в фондах Державного архіву Одеської області. Для досліджуваного періоду необхідним було розглянути урядові акти, що знаходяться у фондах управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (ф. 1), канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2) та управління тимчасового одеського генерал-губернатора (ф. 5). Використані справи вищезгаданих фондів надали підтвердження пропозиціям міських голів на більш високих рівнях, затвердження на посадах міських голів тощо.

За справами з колекцій фондів одеської міської думи (ф. 4) та міської управи (ф. 16) можна прослідкувати історію самої Одеси. Тут є відомості про містобудування, благоустрій міста, торгівлю, культурне життя, освіту, благодійність, вибори до органів місцевого самоврядування, організацію міської влади тощо. Значною знахідкою у фонді 16 стали формулярні списки міських голів Г. Маразлі, П. Зеленого, В. Протопопова, М. Мойсеєва та Б. Пелікана, які доповнили деталі стосовно кар'єри, походження, сімейного стану тощо (Герасименко, 2022, с. 43-44).

Через фонд Херсонської духовної консисторії (ф. 37) було підтверджено дати народження Г. Маразлі та його шлюб з мадам Кіч. Також виявлено, що міських голів Г. Маразлі та В. Лігіна було пов'язано «родинними» зв'язками – Григорій Григорович був свідком на вінчанні дочки Валер'яна Миколайовича та став хрещеним батьком для двох онуків В. Лігіна.

З фонду ІНУ (ф. 45) було залучено документи про дарунки міських голів університету та про призначення В. Лігіна міським головою (ДАОО, Ф. 45, оп. 8, спр. 16, арк. 137-138, 162; ДАОО, Ф. 45, оп. 8, спр. 33, арк. 17-35а). Справи фондів Одеського товариства історії і старожитностей (ф. 93) та Одеського товариства витончених мистецтв (ф. 367) доповнили інформацію про освітню та благодійну сфери діяльності мерів міста.

Архівні документи земського банку Херсонської губернії (ф. 249) вміщують на своїх сторінках згадки про членів (позичальників) банку, серед

яких були і міські голови Одеси 1863-1914 рр. Інформація також доступна про їхні сім'ї, що також були клієнтами однієї з найбільших банківських установ міста. Зокрема, П. Зелений певний час свого життя був директором земського банку (ДАОО, Ф. 249, оп. 1, спр. 6798, арк. 10).

Без уваги не залишилися й особисті фонди міських голів. У Державному архіві Одеської області зберігається багато документів П. Зеленого (ф. 162), що стосуються його одеського періоду життя. В матеріалах справ – листи до історії «Одесского вестника»; рукописи літературних творів письменників; листування з громадськими діячами і літераторами про видання матеріалів з історії Одеси, з редакціями загальноімперських та іноземних періодичних видань про обмін кореспонденцією; нотатки про Кримську кампанію, про дії військ окремого Кавказького корпусу (Герасименко, 2019а, с. 20-21).

Після унікальних архівних документів, за значенням йдуть опубліковані джерела, що є у більш вільному доступі – Міські Положення, які належать до групи актових джерел. Документальну групу джерел дослідження доповнюють звітна документація декількох товариств, гербовник дворянських родів, списки дворян та студентів Харківського університету.

Основним законодавчим актом другої половини ХІХ ст. у самоврядуванні міст Російської імперії стало Міське Положення. Реформи почали здійснюватися з 1863 р. – Одеса стала третім містом, після Петербургу і Москви, де діяло положення. Відповідно до Міського Положення 1863 р., виборцями могли бути тільки чоловіки, які досягли 21 року і які володіли в місті нерухомістю або мали не менше 100 руб. сріблом річного доходу, а також члени купецької гільдії і міщани (Полное собрание законов ... 1863, с. 407). Міська дума мала дорадчий характер. Виконанням рішень займалася розпорядча дума. На вимогу закону, міським головою могла стати людина, що володіла нерухомістю вартістю 15 000 руб. і вище.

Міське положення 1870 р. почало діяти в Одесі тільки на початку 1873 р. – затягнулося питання через окремі пункти (Городовое положение, 1870...). Новий акт ліквідував становість в міському управлінні й затвердив принцип

майнового цензу. У кількісному відношенні склад міської думи залишився майже незмінним – було 75 осіб, стало 72. Нововведенням став виконавчий орган – міська управа, що складалася з п'яти чоловік. Відповідно до цього, виокремилися п'ять напрямів роботи управи – розпорядча, господарська, фінансова, громадського піклування і господарсько-будівельна частини. Права міської думи визначалися можливістю призначати виборних посадових осіб, визначати розмір їхнього утримання, розглядати і затверджувати міські прибутки і витрати, випускати позики та поруки від імені міста тощо.

Відповідно до положення 1870 р., міський голова віддавав розпорядження про скликання думи та визначав порядок денний засідань. Під його особисту відповідальність друкувалися доповіді щодо справ, призначених на слухання в думі. Тільки за посередництвом міського голови, дума могла запросити на свої засідання сторонніх осіб, «... від яких можна чекати корисних пояснень» (Демин, 2011, с. 119).

Значно погіршили стан самоврядування у містах так звані «контрреформи» 1889-1892 рр., складником яких було нове Міське Положення 1892 р. Оновлене законодавство встановлювало високий майновий ценз, що значно звузило коло виборців. Крім цього, положення 1892 р. скоротило й повноваження міських дум. Відтепер вони підлягали контролю з боку губернатора, міністра внутрішніх справ та Сенату. Все це знизило ефективність діяльності органів міського самоврядування та гальмувало процес розгляду поточних справ міста (Дорошева, 2014, с. 86; Городовое положение 11 июня...). На міського голову покладалося багато функцій – необхідно було бути присутнім та очолювати засідання думи, управи, виконавчих комісій, рад при благодійних, громадських та освітніх закладах, приймати відвідувачів, проводити листування всіх відділів управи з вищими урядовими організаціями та брати участь у ревізіях.

Звіти подають здебільшого статистичну інформацію. Використані томи звітів Одеського товариства витончених мистецтв та ОТІС підтвердили участь міських голів у культурницькій сфері міста. На пошану першого президента

мистецького товариства С. Воронцова було виголошено слова вдячності та коротко оглянуто його діяльність (Отчет о деятельности ... 1883, с. 9). Звіти ОТІС підтвердили членство та внески деяких міських голів (Отчет императорского... 1880, с. 27-30; Отчет Одесского общества ... 1869, с. 24; Отчет Одесского общества ... 1865, с. 26)

Дворянський статус міських голів вдалося віднайти завдяки комплексному виданню «Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи» (Общий Гербовник, 1863, 1904) та губернським спискам дворян (Список дворян ... 1898). Студентські роки більшості постатей міських голів минули в Одесі, проте П. Зелений здобув юридичну освіту у Харкові. На підтвердження цього наявні списки студентів, яких було допущено до лекцій Імператорського Харківського університету у 1850-х рр. (Список студентов ... 1855).

Протилежна до сухих актових документів є наступна категорія – щоденники та спогади сучасників з близького оточення міських голів Одеси.

Події 1863-1867 рр. добре описані в «Записках Э. С. Андреевского», сучасника даної доби (Авалиани ред., 1913; 1914a; 1914b). Ераст Степанович Андреевський був особистим лікарем сім'ї М. Воронцова, познайомився з ним під час служби на Кавказі. З відходом М. Воронцова з посади намісника, Е. Андреевський звільняється з посади генерал-штаб-доктора, після чого перебирається до Одеси. Він призначається членом медичної ради Міністерства внутрішніх справ, але ця посада була швидше формальною. У своїх спогадах він з гіркотою пише про те, що його послуги виявилися неоціненими (Паламарчук, 2016a, с. 249).

Е. Андреевський був поруч з С. Воронцовим під час всіх важливих рішень, що були прийняті для благоустрою міста та його жителів. Також у щоденниках згадуються і гласні міської думи 1864-1867 рр. та державні урядовці, в тому числі М. Новосельський та Г. Маразлі. Оскільки це джерело має суб'єктивний характер і Е. Андреевський був досить темпераментною особистістю, то характеристика особистостей в його спогадах досить суперечна

– коли з повагою, а коли й з прискіпливим поглядом він оцінює місцеву еліту Одеси (Herasymenko, 2020b, p. 24).

Багатотомна збірка документів сімейного архіву князів Воронцових «Архів князя Воронцова» для даного дослідження є цінною завдяки згадкам у листах М. Воронцова свого сина Семена. Обмін новинами з близькими соратниками та колегами Михайла Семеновича сприяли створенню певного портрету слухняного сина з «англійським» вихованням», згадуючи моменти його дитинства та юнацькі роки на службі. Також присутні відомості й про особисте життя Семена Михайловича – весілля, дружину Марію Василівну Столипіну та її проблеми зі здоров'ям (Архів князя Воронцова, 1883; 1890; 1891; 1892; 1895).

Син відомого історика південного краю А. Скальковського – Костянтин Аполлонович залишив для майбутніх поколінь важливі праці з гірничої промисловості та економіки. Проте, він також записав свої спогади у вигляді двох книжок. «Сатиристические очерки» містять у собі досить розлогу біографію та характеристику М. Новосельського, так як К. Скальковський був знайомий з ним третину свого життя (Скальковский, 1902, с. 302-315). Ще одні життєві оповіді втілені у книзі «Воспоминаниях молодости» (*авт. - інша назва «По морю житейскому»*). Тут йшла мова про двох міських – «мага та чародія» М. Новосельського та вразливого С. Воронцова (Скальковский, 1906, с. 161, 355).

У невеличкій брошурі анонімного авторства «К предстоящим городским выборам. Письма избирателя» небайдужий до громадських справ одесит проаналізував ситуацію, що склалася під час виборів 1885 р. та який саме склад був обраний містянами, у яких розкрилася громадська свідомість. Також у «листах» згадується виборча кампанія міського голови того ж року – протистояння між М. Новосельським та Г. Маразлі, в якому останній вийшов переможцем здебільшого за підтримки голосів членів управи та товариша міського голови (К предстоящим ... 1889).

Окрему увагу від своїх близьких друзів отримав і В. Лігін. 1900 р. вийшли друком «Воспоминания о Лигине» М. Ленца, викладача Рішельєвського ліцею. У нарисі описуються юнацькі роки В. Лігіна, його викладацький період у ІНУ, діяльність як думського діяча, члена управи і керівника відділу народної освіти, міського голови та попечителя Варшавського навчального округу (Ленц, 1900). Валер'ян Миколайович постає людиною, яка віддає душу улюбленій справі. Завдяки оприлюдненій статистиці у спогадах стає зрозумілим значний внесок В. Лігіна у розбудову професійної освіти в Одесі.

Міністр фінансів та шляхів сполучення, голова Ради міністрів Російської імперії С. Вітте у свій час здобув освіту на фізико-математичному факультеті ІНУ, де й зустрів В. Лігіна. У щоденниках С. Вітте згадується походження та родина Валер'яна Миколайовича, студентське життя, а згодом і призначення у Варшаві. Сергій Юлійович докладно роз'яснював на сторінках свого щоденника про оновлене прізвище колишнього студента Козлова, його родинні відносини, спілкування з батьком, скандал із захистом дисертації. Після завершення терміну на посаді міського голови, за сприяння С. Вітте, В. Лігіна призначили попечителем навчального округу у одному з районів Царства Польського (Витте, 1923).

Публіцист О. Дерибас втілює сімейні перекази, власні спостереження та нариси з газет «Одесский листок» і «Одесские новости» у виданні «Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания», що вийшла 1913 р., де йому вдалося жваво воскресити історичне минуле Одеси: її побут, звичаї, визначні події, типи жителів, біографії окремих діячів міста. Цікавими є розділи про Г. Маразлі та пожежу в міському театрі (Дерибас, 1913). Робота має виражений оповідний характер з використанням документальних джерел.

Окремо від опублікованих документальних та наративних джерел міститься періодика, що мала значний внесок для дослідження діяльності міських голів Одеси. Представлена вона декількома виданнями, що можна розділити на три різновиди. Перший – друковані видання місцевих органів управління («Ведомости одесского городского общественного управления»,

«Известия одесского городского общественного управления», «Известия Одесской городской думы», «Ведомости Одесского Градоначальства»), що створювалися безпосередньо муніципалітетом для розголосу документів та рішень загальноімперського, губернського та місцевого масштабу. Другий – цивільні газети («Одесский вестник», «Одесские новости», «Одесский листок»), як важливе джерело відображення політичного, культурного та економічного складників життя міста й країни, калейдоскоп щоденних подій та реакції з боку місцевого населення на них. Третій – довідники, що вміщують на своїх сторінках коротку інформацію стосовно професійних, управлінських, освітніх, благодійних та культурницьких організацій зі списком основних співробітників або керівництва.

Протягом 1864-1867 рр. загальна дума видавала «Известия Одесского городского общественного управления» (ИОГОУ), де публікувалися доповіді комісій, утворених загальною думою, для попереднього розгляду найважливіших справ (Одесса ... 1894, с. 94). Нагальної потреби у окремих виданнях загальної і розпорядчої думи вже не було на той час, тому після 1867 р. всі основні питання публікувалися у «Ведомостях».

З травня 1864 р. розпорядча дума почала видавати «Ведомости Одесского городского общественного управления» (ВОГОУ), як реакцію на бажання громадян Одеси дізнаватися про рішення міської влади у сфері міського господарства, роз'яснення стосовно загальноімперських положень та нововведень, у такий спосіб спостерігаючи за виконанням існуючих законів та постанов (Одесса ... 1894, с. 94). Газета містила в собі розгорнуті журнали засідань міської думи, пропозиції міського голови, гласних або співробітників комісій, тексти договорів з концесіонерами, ремарки та пояснення до нових або діючих законодавчих актів. Доповіді гласних могли друкуватися окремими брошурами задля попереднього ознайомлення всього складу загальної (міської) думи (Мнение Одесского городского ... 1878). На сторінках видання можна було зустріти й багато статистичного матеріалу – відомості стосовно нерухомості, за яку сплачували податки домовласники, кошториси технічних

робіт, бюджетні таблиці (проекти; місячні, річні звіти) тощо. З 1880 р. ВОГОУ своєю структурою почали наближатися до цивільних газет – збільшилася кількість сторінок, з'явилася розширена колонка неофіційної хроніки у вигляді коротких новинних матеріалів з різних куточків світу й додалася рубрика з рекламними оголошеннями.

Відповідно постанови одеської міської думи від 28 листопада 1894 р., з 1 січня наступного року «Ведомости Одесского городского общественного управления» почали видаватися під новою назвою – «Известия Одесской городской думы» (ИОГД), у вигляді книжок, що виходили двічі на місяць (По вопросу об издании ... 1895, с. 7). За структурою і тематичним наповненням, ИОГД нагадувало свого попередника. Завдяки ИОГД можна докладно прослідкувати хід засідань, постанови думи, пропозиції міських голів та гласних, різні проекти (договорів, статутів, правил організацій), статистичну звітність у різних питаннях тощо.

З ініціативи генерал-губернатора М. Воронцова, в 1827 р. було засновано газету «Одесский вестник» (ОВ). На початку свого існування вона видавалася двома мовами – російською та французькою. Вже в 1830-х рр. вона стає повністю російськомовною. Випускали її редактори М. Сокальський, П. Сокальський, П. Зелений (Герасименко, 2018с, с. 79-80; ДАОО, Ф. 162, оп. 1, спр. 4, арк. 75-82), С. Ломницький, В. Кірхнер, М. Арнольд та О. Попандопуло. Через фінансові проблеми у 1893 р. видання газети припинилося. Минуло майже сто років, і газета з такою назвою відродилася в Одесі (Герасименко, 2017, с. 68).

Аналізуючи зміст газети за досліджуваний період, можна зазначити, що велика увага приділялася новинам губерньського, загальноімперського та всесвітнього масштабу, дещо менше висвітлювалися міські справи. У 1863-1865 рр. публікувалася рубрика «Журналы Одесской городской общей думы», в 1866-1867 рр. – вона зникає, тому друкувалися лише короткі замітки про розглянуті проекти та прийняті рішення міською думою. У 1868-1870 рр. продовжували друкувати замітки про розглянуті проекти та прийняті рішення

міською думою, дуже рідко з'являлась рубрика «Сессии заседаний Одесской общей думы», що вміщувала в собі події засідань за три-чотири місяці. У 1870-1872 рр. – з'являлась інколи рубрика «Заседание общей думы», а в рубриці «Городское хозяйство» було написано лише декілька рядочків про нагальні питання та прийняті рішення. З 1872 р. і до 1893 р. про діяльність міського самоврядування можна було дізнатися через рубрику «Городское хозяйство» (Герасименко, 2017, с. 68).

На шпальтах ОВ діяльність міського голови можна розглядати у двох напрямках – публічна сфера та робота в міській думі. Перший напрям відображений у телеграмах та замітках журналістів про визначні події в житті міста та держави. Другий – простежується в журналах або рубриках про засідання міської думи.

Ще одним з відомих періодичних видань є «Одесские новости» (ОН) – газета літературна, політична та економічна. Видавалася щодня, протягом 1884–1917 рр. Газета поширювали окремі додатки: «Вечернее приложение», «Иллюстрированное приложение», «Телеграммы» (повідомлення з фронту; 1914–1916). Навесні-восени 1917 р. – підтримувала Тимчасовий уряд, і з поваленням уряду припинила своє існування. Її видавцями були Н. Тульчинський, О. Черепенников, О. Старков, О. Євман, Е. Васьківський та інші. Проаналізувавши вміст газети, було відмічено, що про справи міського самоврядування та його очільників можна дізнатися з постійних рубрик: «Изо дня в день» (міська хроніка), «Одесская жизнь», «Городские дела» або читаючи замітки гласних думи чи відвідувачів засідань. Іноді з'являлася рубрика «В думе» – для читачів друкувалися записи стенографа з засідань міської думи. Цікавим та відмінним є той факт, що газета ОН друкувала малюнки, карикатури, портрети, в тому числі і міських голів (Герасименко, 2017, с. 69).

Поряд з ОН у 1880-х рр. починає друкуватися «Одесский листок» (ОЛ). З 1872 до 1880 рр. газета виходила як «Одесский листок объявлений» (редактори-видавці А. Серебрянніков і В. Навроцький). Проіснував ОЛ до 1920 р. Протягом досліджуваного періоду, газета виходила щоденно, а її видавцем-

редактором залишався В. Навроцький (Герасименко, 2017, с. 70). ОЛ публікував комерційну інформацію, обстоював політику протекціонізму, вигідну російській буржуазії. Щодо справ міської думи – друкувалися оголошення та замітки з різних тем діяльності місцевого муніципалітету. Рубрика «Дневник» була подібною до «Одесской жизни» в газеті ОН, тому в плані новин вони дуже часто перегукувались.

За своєю характерною рисою довідкові видання також є періодичними. Проте, вони в чомусь схожі і на звіту документацію, оскільки містять у собі персоналізовані списки містян, що займали певні посади в різних органах та установах міста, адресні колонки з короткою завіткою про організацію, іноді навіть тематичні замітки на декілька сторінок від редакторів або публіцистів. Завдяки довідковим виданням «Адрес-календарь Одесского градоначальства», «Вся Одесса» і «Памятные книги Одесского градоначальства» прослідковуються адреси проживання, посади та громадська сфера роботи міських голів (Адрес-календарь, 1877-1916; Памятные книги, 1878-1879; Вся Одесса, 1907-1912). У сучасному перевиданні 2015 р., «Придворного календаря на 1915 г.» було віднайдено коротку завітку про М. Мойсеєва, як урядовця, з переліком посад та отриманих нагород (Крылов-Толстикевич, 2015).

Ще одна тематична праця – «Петербургский некрополь». У свій час він був створений істориком літератури та бібліографом В. Саїтовим на замовлення великого князя Миколи Михайловича. Чотирьохтомне видання є довідником, що містить короткі відомості про понад 40 000 осіб, похованих на кладовищах Петербургу. В першому та третьому томах є підтвердження поховань родини Воронцових та Новосельських (Саїтов ред., 1912a; 1912b).

Цінним доповненням для дослідження також є ілюстративні джерела. Це портрети, гравюри, фото та карикатурні малюнки, що з'явилися у виданнях другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, багато такого матеріалу можна зустріти на шпальтах газети ОН у ілюстрованому додатку. Велика кількість карикатур почала з'являтися в газеті саме на період після 1908 р., демонструючи сутички опозиції з міським головою В. Протопоповим, боротьбу

за владу та вплив між «мойсеєвцями» та «пелікановцями», шлях до посади міського голови Б. Пелікана та його перший період керівництва містом. Згодом, карикатури авторства М. Лінського (Шлезінгера) вийшли окремою збіркою.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, можна констатувати, що використані архівні документи – унікальні. Вони сприяють подальшому вивченню та введенню нових фактів до наукового обігу історії самоврядування Одеси. Всі опубліковані документальні джерела дають змогу простежити механізм роботи міських органів управління та функції міського голови. Наративні джерела, на жаль, дають змогу нам відтворити тільки деяких представників плеяди міських голів Одеси, або відтворити лише один з напрямів їхньої роботи, етапів життя.

Через друковані видання місцевих органів управління легко простежити хід засідань, вирішення спірних питань у диспутах гласних, діяльність допоміжних комісій. Цивільні газети висвітлювали місцеве і загальноімперське суспільно-політичне життя, мали публікації кореспонденції і статей про діяльність земств, становище селянства, потреби причорноморського краю, питання самоврядування. Довідкові та ілюстративні видання доповнюють деталями життєписи міських голів та їхні характеристики.

1.3. Методологія дослідження та термінологічні особливості. Одну з частин методологічної основи дисертаційного дослідження складають принципи історизму та об'єктивності, що дають змогу проаналізувати та досягти узагальнення історичних подій в результаті характеристики масштабної кількості джерел та літератури. Ці принципи є взаємопов'язаними та нерозривними у будь-якому історичному дослідженні. Завдяки принципам історизму та об'єктивності вдалося визначити предмет дослідження, його місце в історії міського самоврядування Одеси через персоналії.

Протягом роботи з дисертаційним дослідженням були використані загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, порівняння та узагальнення. Вищезазначені методи надали можливість сформулювати «скелети»

біографічних відомостей, подій та явищ у професійній сфері міських голів задля конструювання і визначення ролі та впливу персоналій на хід подій та розвитку в місцевому та державному контексті. Були застосованими також і спеціальні методи: історіографічний аналіз і синтез, критичне осмислення, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та просопографічний.

Завдяки історіографічному аналізу та синтезу було висвітлено стан розробки персоналізованої історії міського самоврядування міст Півдня на сучасному етапі, визначено групи історичних, краєзнавчих та науково-популярних праць за хронологічним і тематичним принципом, зазначено цінність та повноту досліджуваного матеріалу. Для роботи з джерельною базою було використано метод критичного осмислення, що допоміг здійснити самостійний пошук і відбір архівних та опублікованих документів, їхній подальший аналіз, класифікацію та систематизацію за типологією та рівнем значущості.

Історико-генетичний метод був залучений для відстеження процесу формування особистостей міських голів Одеси протягом професійної кар'єри. Проблемно-хронологічний метод дав змогу поділити віднайдений та проаналізований матеріал стосовно пропозицій та ініціатив міських голів за тематичними підрозділами. З метою виявлення особливостей, загальних ознак та відмінностей у формах діяльності досліджуваних персоналій було використано порівняльно-історичний метод.

Відповідно до назви дисертаційної роботи, у дослідженні було залучено просопографічний метод, який стає у нагоді при створенні колективного життєпису з професійним або родовим відтінком. Це залежить від того, хто є об'єктом дослідження – соціальна, політична, етнічна, професійна група (Life History) або родина (Family History). Створення просопографічного портрету є комплексним дослідженням, автор якого використовує всі доступні джерела та залучає до роботи різноманітні спеціальні історичні дисципліни (соціологія, генеалогія, демографія, психолографія, епістологія, ономастика тощо). У такий

спосіб, група досліджуваних осіб постає як спільнота, що пов'язана взаємною відповідальністю та впливом.

Загалом, підходи до визначення ролі просопографії, і як саме її використовувати, є досить багатогранними. Автор дисертації дотримується поглядів Т. Березовської та Я. Дашкевича. На думку Т. Березовської, просопографічний метод – це метод створення колективних біографій, який кожен досліджувану особистість розглядає як індивідуальність. Перевагою є не звичайна фіксація певних дат життєпису, а визначення індивідуальності через відображення місця та значення особи на тлі історичних подій та суспільства (Березовська, 2003). За Я. Дашкевичем – просопографія розширює та заглиблюється у біографічний матеріал з урахуванням особистісного фактора в історії. Важливим є відтворення відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін (Дашкевич, 1997, с. 40-47). Подібного підходу (індивідуальність через колектив) дотримувався й німецький історик Т. Маурер при дослідженні біографії професорів російських університетів та болгарський дослідник І. Божилов при створенні родинного портрету болгарських царів династії Асени (Старовойтенко, 2006, с. 7, 10-11).

Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками; 3) опис способу життя і занять представників певних соціальних станів (Миронець та Старовойтенко, 2008, с. 424). Такі ж версії просопографії визначаються Оксфордським та Вебстерським словниками (Webster's, 1981; The Oxford English Dictionary, 1970).

В Україні вчені проводять дослідження в трьох напрямках – це індивідуальні, родинні та «масові» просопографічні портрети. До останніх можна віднести дослідження певних груп: козацька старшина, православна або католицька шляхта, духовенство, викладацький склад шкіл або університетів, військові (окремого підрозділу, держави, історичного періоду), медичні

працівники земських установ, політичні, громадські або ж літературні діячі, що належали до певної організації, суспільного руху, політичної партії тощо.

Західна наука здебільшого перехопила тенденцію дослідження XIX ст., коли просопографію використовували як статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп (Старовойтенко, 2006, с. 10). Це притаманно для робіт, що вивчають суспільство давніх цивілізацій, професійні або релігійні групи Середньовіччя, політичні еліти.

Термінологічні особливості дослідження потребують уточнення та пояснення, через вплив і зв'язок з хронологічним контекстом роботи. Зокрема, в дисертації використовуються такі ключові вислови: «міська дума», «міська управа», «міський голова», «гласний».

Термін «міська дума» є надбанням періоду запровадження Жалуваної грамоти містам 1785 р. Відповідно до Міського Положення 1863 р. – це виборний розпорядчий орган на основі майнового цензу, очолюваний міським головою. В документах XIX ст. іноді вживалося значення «загальна дума».

«Міська управа» – це виконавчий орган, який займався управлінням міського господарства й був заснований вже наступним Міським положенням 1870 р.; нова версія шестигласної та розпорядчої дум. До складу міської управи входили міський голова, товариш (заступник) міського голови, ще три або більше обраних членів управи. Міська управа складалася з декількох відділів: будівничий, навчальний, земельний, санітарний, кредитний тощо. Всі питання спочатку проходили через управу, а потім виносилися на засідання міської думи.

«Міський голова» – це виборна посада, що передбачала затвердження обраного голосуванням кандидата з боку Міністерства внутрішніх справ (для Одеси, Москви та Санкт-Петербургу). Іноді в газетах використовувалося західноєвропейський термін «лорд-мер», хоча на думку автора, це не є тотожним, спираючись на функціональні обов'язки осіб. Міський голова очолював міську думу і міську управу. Докладніше про обов'язки міського голови йдеться у третьому розділі.

«Гласний» – виборний член міської думи, який мав право голосу під час засідань. Гласні проходили процедуру виборів, основою якої також був майновий ценз, висувалися від трьох розрядів та різних районів. Гласними вважалися також члени земських і губернських установ.

Всі вищезазначені поняття використовуються у єдиному тлумаченні та є доречними у визначеній тематиці дослідження.

Отже, огляд життєвого шляху та професійної діяльності міських голів у історичних працях можна розділити на три періоди: період Нового часу, радянський та сучасний. Перший період відзначається насиченістю узагальнених історичних нарисів стосовно життя та розвитку міста за декілька десятиріч або століття. Автори вплітали імена С. Воронцова, М. Новосельського, Г. Маразлі, В. Лігіна та П. Зеленого в історію розвитку міського господарства та здобутки, що були надані через розширення прав міського самоврядування за оновленими Міськими Положеннями 1870 (1873) та 1892 рр. Здебільшого, персоналізовані публікації про міських голів були у якості некрологів, або витягів з газет щодо їх діяльності на посаді.

У наступний період, радянські історики продовжили традицію описової роботи з історії міста та краю. Проте згадувалися в цих дослідженнях тільки три особи – М. Новосельський, Г. Маразлі та П. Зелений як значні приклади управлінців, проте різні за статусом та політичними поглядами. Свою роботу в цей час розпочала і американська дослідниця П. Герлігі, що активно досліджувала історію Одеси на основі архівних та опублікованих джерел.

Сучасний етап активізував дослідження історії міського самоврядування XVIII- початку XX ст. у містах України. Окрім загальних праць, присвячених історії Одеси, розвитку освітньо-культурної, санітарної або ж соціально-економічної сфер, почали з'являтися окремі публікації про міських голів Одеси 1863-1914 рр. Найбільший обсяг був присвячений Г. Маразлі. Персоналії П. Крижановського, В. Протопопова та М. Мойсеева згадувалися на сторінках

історичних праць з історії міста, й наразі не були предметом окремого дослідження.

Значний потенціал досліджуваної інформації відзначився у джерельній базі. Масив архівних джерел дає підтвердження тогочасних прийнятих рішень для розкриття багатьох напрямів роботи міських голів, доповнення їхніх біографічних даних. Перехресне вивчення опублікованих документальних, наративних та періодичних праць дало змогу додати «живого» відтінку до загальновідомих фактів з життя міських голів, уточнити походження, сімейний стан, зв'язки з близьким оточенням, вплив на формування особистості.

Залучення комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами історизму та об'єктивності дало змогу всебічно проаналізувати та дослідити життєву історію, вплив та значення прийнятих пропозицій та рішень міських голів Одеси 1863-1914 рр.

Вживання ключових термінів «міська дума», «міська управа», «міський голова», «гласний» пов'язано з особливістю досліджуваного періоду та географічних меж.

Розділ 2

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МІСЬКИХ ГОЛІВ

Основну частину колективного просопографічного портрету складають біографічні матеріали основних діячів дослідження. Для кращого розуміння постатей міських голів, необхідно розглянути та проаналізувати низку чинників, що мали вплив на їхнє формування та становлення як очільників міського самоврядування Одеси. В основному, це походження, виховання, освіта, сімейний стан, шлях до посади керівника місцевого самоврядування, і безперечно, їхня діяльність після завершення ними виконання обов'язків міського голови.

Починаючи з утвердження Міського Положення 1863 р. і до початку Першої світової війни 1914 р., очільниками місцевого самоврядування Одеси були дев'ять осіб – Семен Михайлович Воронцов, Микола Олександрович Новосельський, Григорій Григорович Маразлі, Валер'ян Миколайович Лігін, Петро Адамович Крижановський, Павло Олександрович Зелений, Василь Якович Протопопов, Микола Іванович Мойсєєв та Борис Олександрович Пелікан.

Основним критерієм для визначення саме цих дев'яти постатей стало проходження ними повноцінної процедури виборів з подальшим утвердження на посаді міського голови наказом Міністерства внутрішніх справ. Важливим є значення їх обрання та завдяки чому колектив гласних підтримував того чи іншого кандидата, адже досить часто вищезгадані особи були конкурентами на міських виборах. Наприклад, з кінця 1870-х рр. М. Новосельський виїхав до Петербургу у зв'язку з новим призначенням, проте його ім'я у виборчих кампаніях 1870-1880-х рр. ще досі звучало та набирало чималу кількість голосів. «Авторитетність» керівників міського самоврядування, яку вони мали до затвердження на посаді, або збільшили протягом терміну виконання обов'язків, безпосередньо грала важливу роль для продовження

адміністративної діяльності й надалі. Це могли бути «авторитети» влади, грошей або ж зв'язків (впливовість сім'ї).

Надалі в розділі буде розглянуто важливі моменти з життя та діяльності керівників одеського міського самоврядування зі свідченнями та характеристиками, оцінками діяльності з боку сучасників та дослідників.

2.1. Семен Михайлович Воронцов. Рід Воронцових упродовж XVIII – XIX ст. дав світові плеяду видатних державних діячів: Михайло Ілларіонович Воронцов (1714–1767) – канцлер Російської імперії; Олександр Романович Воронцов (1741–1805) – дипломат, сенатор, президент Комерц-колегії, канцлер; Семен Романович Воронцов (1744–1832) – посол в Англії у 1785–1806 рр.; Михайло Семенович Воронцов (1782–1856) – Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор, з 1844 р. Кавказський намісник (Паламарчук, 2016а, с. 247).

С. Воронцов народився 23 жовтня 1823 р. в Одесі у родині спадкових дворян (Архив князя Воронцова, 1891, с. 73-74; Общий Гербовник, 1863, с. 3). Протягом свого дитинства, С. Воронцов мав досвід навчання закордоном – у 1832 р. під час подорожі батьків до Великої Британії, Семен Михайлович навчався у школі в Брайтоні (Архив князя Воронцова, 1891, с. 96). Тісні зв'язки з Лондоном сприяли щорічному грошовому внеску у Лондонську посольську церкву, що продовжувався і при С. Воронцові (Архив князя Воронцова, 1890, с. 492).

Повну освіту Семен Михайлович отримав у Рішельєвському ліцеї. Після закінчення ліцею, у 1842 р. з правом на чин XII класу, він вступив на службу до Департаменту зовнішніх відносин Міністерства закордонних справ (Губарь, 2012, с. 488; Воронцов ... 1882, с. 3). Через три роки, С. Воронцова було переведено у колезькі секретарі та призначено у розпорядження Кавказького намісника, посаду якого на той час займав його батько, М. Воронцов.

Перебуваючи на Кавказі, С. Воронцов брав участь у Кавказькій війні, і у 1846 р. за відзнаку в поході отримав титулярного радника з дарування звання

камер-юнкера (Паламарчук, 2016а, с. 247). Перехід на військову службу відбувся восени 1847 р., коли Семен Михайлович був призначений флігель-ад'ютантом й зарахований до Преображенського полку (Губарь, 2012, с. 488). Завдяки військовим кампаніям 1849 р. С. Воронцов просунувся кар'єрними щаблями і піднявся до полковника – в подальшому, це посприяло його призначенню на чолі Куринського єгерського полку.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр., Семен Михайлович брав участь в обороні Севастополя, де й був поранений. Як результат його військових заслуг, взимку 1856 р. С. Воронцов отримав генерал-ад'ютанта. А вже в квітні 1862 р. був приведений в генерал-лейтенанти (Губарь, 2012, с. 488-489).

Після смерті свого батька, колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора князя М. Воронцова в 1856 р., С. Воронцов успадкував величезні земельні володіння і проявив себе добрим господарем, особливо піклувався в галузі виноградарства і виноробства. Вина його південнобережних маєтків мали заслужений успіх, за свідченнями сучасників своєю якістю могли посперечатися із заморськими напоями (Паламарчук, 2016а, с. 248). За заслуги у розвитку Кримського виноробства, імператором було дозволено зображати князю С. Воронцову на вивісках своїх закладів державний герб, як знак якості (ДАОО, Ф. 1, оп. 16, спр. 77, арк. 1-4). В Одесі склади вин Воронцових розташовувались на Катерининській площі (Адрес-календарь, 1877, с. 109).

19 грудня 1863 р. вважався першим знаменним днем з початку введення нового Міського Положення, тоді ж проходили перші вибори міського голови. Одноголосно (148 виборних представників трьох розрядів) було обрано колишнього Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора О. Строганова. (Герлігі, 1999, с. 152; Одесса ... 1894, с. 91). Вибір останнього був зрозумілим – досвідчений управлінець, що присвятив службі майже півстоліття мав міцний авторитет та повагу від міського товариства. Проте через свій поважний вік (67 років) та погіршений стан здоров'я, він відмовився від подальшої адміністративної кар'єри та посади одеського міського голови.

Наступного засідання, 23 грудня, більшістю голосів (122 із 134 присутніх виборних) було обрано С. Воронцова, який на той час знаходився на території сімейних кримських володінь (Одесса ... 1894, с. 91). У своїх спогадах, К. Скальковський зазначає, що перемога С. Воронцова на виборах спрацювала завдяки сімейному авторитету – ще живого відлуння заслуг та вдячності у пам'яті жителів Одеси щодо його батька, фельдмаршала М. Воронцова (Скальковский, 1906, с. 161).

Протягом 1863 – 1867 рр. Семен Михайлович перебував на посаді міського голови Одеси (Столетие Одессы ... 1894, с. 52-53; Бернштейн, 1881, с. 53). (Додаток 1). Під час завершення свого терміну служби, у 1867 р. одесити обрали С. Воронцова на другий термін, але він відмовився (Паламарчук, 2016b, с. 264, 268; (Столетие Одессы ... 1894, с. 54). На засіданні загальної думи 21 грудня 1867 р., С. Воронцов висловив подяку своїм колегам за підтримку та формування власного шляху одеського міського самоврядування: «...були у нас й важкі хвилини, але громадське управління пережило їх, я впевнений, що наша муніципальна справа зміцніла й буде розвивати і йти вперед. Протягом моєї служби я постійно користувався підтримкою Загальної думи. Ця підтримка стала справжньою втіхою в тяжкі хвилини моєї діяльності...звичайно відбувалися і непорозуміння між нами, були й зіткнення – вони майже неминучі, але будьте впевнені, що я завжди слідував тільки навіюванням мого переконання на користь справи і ніколи не керувався почуттям особистих стосунків...». Колектив гласних запропонував надати звання почесного гласного, проте С. Воронцов звернувся до принципів виборчого права і зазначив, що вони не можуть бути порушені на користь одного з виборних представників (Заседание 21 декабря ... 1868, с. 28).

Наступним обраний кандидатом на посаду міського голови став гласний і купець О. Пашков, проте він відмовився від посади. Аргументував О. Пашков свою відмову тим, що вже має довгий термін адміністративної служби місту (20 років), яку він не дуже й бажав продовжувати на керівних посадах (Заседание 14 декабря ... 1867, с. 556). Через день, на засіданні було обраного нового

міського голову – М. Новосельського, що буде розглянуто у відповідному підпункті розділу.

На початку 1848 р. С. Воронцов був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. з бантом, згодом отримав золоту шаблю з написом «За хоробрість»; у 1855-1856 рр. – нагороджений орденами св. Станіслава 1-го ст. з мечами та св. Володимира 3-го ст. з мечами; у 1869 р. – орден св. Анни 1-го ст. з імператорською короною і мечами (Паламарчук, 2016а, с. 247-248). З листів сімейного архіву родини князя Воронцова, стало відомо, що Семен Михайлович носив Георгіївський хрест (нагорода його дідуся за битву при Кагулі), який заслужив на Кавказі (Архів князя Воронцова, 1890, с. 409-410; Архів князя Воронцова, 1883, с. 61-62).

У серпні 1851 р. Семен Михайлович одружився з Марією Василівною Столипінною – вдовою А. Столипіна, дочкою князя Василя Трубецького і Софії Вейс. Весілля було в розкішному палаці Воронцових в Алупці (Архів князя Воронцова, 1895, с. 403). Від першого шлюбу зі Столипіним – був син Микола (1843 р.н.). З листів батька С. Воронцова вдалося дізнатися, що невістка Марія мала певні проблеми зі здоров'ям жіночого характеру (можливо, гінекологія). Тому сім'ї майбутнього міського голову, необхідні були закордонні консультації з провідними лікарями Європи (Архів князя Воронцова, 1895, с. 465). Мабуть, це і було причиною бездітного шлюбу. Отже, Семен Михайлович був останнім прямим потомком потужного роду Воронцових, тому титул був переданий представникам жіночої лінії роду – графам Шуваловим, утворивши нове прізвище – князів Воронцових - графів Шувалових. В Одесі Воронцови проживали у Воронцовському провулку, у власному будинку (Адрес-календарь, 1877, с. 65).

У 1870 р. С. Воронцова було звільнено у безстрокову відпустку з дозволом виїхати за кордон для лікування. Згодом він повернувся до військової служби, та був призначений керівником 10-го армійського корпусу, що дислокувався у Криму протягом подій російсько-турецької війни кінця 1870-х рр.

У березня 1874 р. за наказом імператора, Семен Михайлович приїхав до Бахчисараю, щоб заспокоїти місцеве населення. Приїзд С. Воронцова був пов'язаний з питаннями еміграції мусульман до Османської імперії. Місцеві надали С. Воронцову свої аргументи про тиск з боку імперії: вони були незадоволені тим, що їх змушують вивчати російську мову і грамоту при татарському медресе. Як з'ясувалось пізніше, питання переселення було піднято серед частини духовенства й жінок. Вмовивши бахчисарайських мусульман, вплив на інші громади мусульман вже було легше здійснити (так як бахчисарайські були столичними жителями та мали вплив на інших) (Вести с Юга ... 1874, с. 3).

У 1878 р. С. Воронцов отримав один із найвищих генеральських рангів піхотних військ – генерал від інфантерії. Надалі, у політику Семен Михайлович не втручався. Проте не забував про благодійну діяльність та покровительство творчим товариствам: був президентом Одеського товариства витончених мистецтв у 1865-1880х рр. (Отчет о деятельности ... 1883, с. 9) та ОТИС у 1870-х рр. (Отчет императорского... 1880, с. 27). Помер С. Воронцов 6 травня 1882 р. у Петербурзі, у віці 59 років (Паламарчук, 2016а, с. 248; Воронцов ... 1882, с. 3). Похований разом зі своєю дружиною, Марією Василівною, на кладовищі біля Ісидорівської церкви Олександрівської Свято Троїцької лаври (Саитов ред., 1912а, с. 494).

Проглядаючи особисті матеріали листів батька Семена Михайловича і щоденники сімейного лікаря Воронцових, Е. Андреевського, можна дійти висновку, що особистість формувалася під впливом, здебільшого батька і атмосфери дворянських родів початку ХІХ ст. В листах колег та знайомих Михайла Семеновича, його син постає як дитина зразкового виховання з європейським відтінком: «Він дуже добрий хлопець, з дуже щирим характером і розумним судженням; з дитинства я бачив у ньому дві речі, яких англійські матері завжди хочуть у своїх синах: він ніколи нічого не боявся і ніколи не брехав нам...» (Архив князя Воронцова, 1892, с. 141). Попри здобутки вже дорослого С. Воронцова у військовій кар'єрі, ходили чутки, що він мріяв про

більш спокійне заняття: «Вчора я сміявся через почуту розмову, що начебто твій князь Семен Михайлович, якого всі знають відмінним і сміливим офіцером, що завжди охоче готовий до складних умов і ситуацій, бажає мати більш спокійне призначення. Не можу цьому повірити..» (Архів князя Воронцова, 1890, с. 432). Фіксувалися також відомості щодо покровительства Семену Михайловичу (напевно, через заслуги його батька): «Кажучи про службу твого сина, завжди пам'ятаю одну обставину, що залишила по собі прикре враження. У князя Кутузова був зять князь Кудашов, офіцер з визначними військовими здібностями. Отримані ним нагороди, і навіть ті, які були нижче його заслуг, нерідко відносилися до сильного покровительства. Це саме може відбуватися і з твоїм сином. І мені прикро через це за молодого Воронцова, котрому як молодика, багато чого має належати по суворій справедливості...» (Архів князя Воронцова, 1890, с. 409).

У спогадах Е. Андреевського, С. Воронцова вже розглянуто у статусі міського голови. Зрозуміло, що особисті щоденники носять суб'єктивний характер, і демонструють власне бачення і оцінку автора цих спогадів. Однак, це ще одне джерело для розуміння кулуарних розмов серед гласних думи, та формування певних кіл впливу на міського голову.

Як людина, за свідченнями Е. Андреевського, Семен Михайлович був досить вразливим, міг легко потрапити під вплив інших: «Воронцов, просякнутий ідеями Санкт-Петербурзьких земських зборів, поспішно і як дитина, кинувся у вир захоплень, оточив себе юристами-недоносками з училища правознавства, базікав з ними цілими ночами, шукав «des amours de lois», а тим часом танцював під дудку запеклих пройдисвітів: Пояркова, Потапова, Рашковича, Галки, Бортнікера, і, нарешті, Шейнса... Все це панство переслідували точно свої визначення і дуже корисливі цілі, основою яких було, передусім, принцип про винагороду праці...» (Авалиали ред., 1914b, с. 177-178).

Вплив «товаришів»-гласних сприяв загостренню відносини з генерал-губернатором П. Коцебу ще у 1864 р. Близькі «друзі» С. Воронцова, що були

гласними, намагалися провести свої ініціативи, запевняючи в їх продуктивності міського голову. Якщо ж Семен Михайлович намагався діяти окремо та на свій розсуд, близькі «друзі» розповсюджували плітки у місті про малоефективність С. Воронцова, як міського голови (Паламарчук, 2016а, с. 251). Схожу характеристику надав і К. Скальковський: «Відомо, що у всіх великих діячів Миколаївського царювання діти були досить обмеженими. Семен Воронцов не був виключенням: на додачу він був у руках своєї дружини. Воронцов був ціллю для одеських дотепників Ягницького та міського техника Валберха, внука відомого російського балетмейстера...» (Скальковский, 1906, с. 161).

Наприкінці терміну перебування на посаді міського голови Одеси, в жовтні 1867 р.: «...сам Воронцов, який раптом став сердечним другом Шейнса, Савича, Рандича, Яхненка та інших. Він їм розсилає навіть виноград зі своїх кримських садів; мабуть, йому дуже хочеться бути обраним у міські голови для того, зрозуміло, щоб потім відмовитися» (Авалиали ред., 1914b, с. 107). Можливо, він зрозумів, що не зможе більше повноцінно виконувати свої обов'язки, і є більш достойні кандидати. Семен Воронцов намагався спиратися на добре ім'я та досвід свого батька. Але перевершити його заслуги перед всім південним краєм, або втримати на високому рівні авторитет сім'ї Воронцових не дуже вдавалося.

2.2. Микола Олександрович Новосельський. Відомий підприємець, засновник кампаній «РОПіТ» й «Кавказу та Меркурія», прогресивний управлінець, що подарував Одесі омріяний водогін і пов'язав своє життя з міським самоврядуванням на 20 років – Микола Новосельський – просував свої ідеї, і за свідченнями журналістів «мав авторитет сили і влади» в міській думі (Додаток 2).

М. Новосельський народився 23 листопада 1818 р. в Грайворонському повіті Курської губернії в сім'ї поміщиків (Некролог, 1898, с. 2). На жаль, конкретної інформації про родину Новосельських не вдалося й досі знайти. Освіту Микола Олександрович здобув у харківській гімназії, вищу – у

Харківському університеті, закінчивши філософський факультет зі ступенем кандидата філософії (Новосельский ... 1898, с. 1242).

21 жовтня 1841 р. надійшов на державну службу. У 1840-х рр. померла його мати, залишивши дітям невеликі маєтки в Харківській та Курській губерніях. Молодість М. Новосельського пройшла у Петербурзі. У середині 1840-х рр. він проживав в родині сенатора Івана Зіновійовича Ваценко, керуючи його справами (Решетов и Ижик, 2013, с. 68). Після смерті сенатора одружився з його донькою.

Сучасники Миколи Олександровича зазначали про його активну організаторську та управлінську діяльність (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 179-180; Обзор деятельности ... 1880, с. 1-14). З ім'ям М. Новосельського пов'язано створення низки відомих всій країні комерційних організацій. В 1850-х рр. він був одним із засновників компаній, що діяли на Чорному і Каспійському морях та по р. Волзі – Російського товариства пароплавства і торгівлі (РОПіТ); «Кавказу і Меркурія» (головна контора РОПіТ, в Одесі). Кораблі М. Новосельського досягали портів Егейського і Середземного морів і плавали навіть до Англії (Герлігі, 1999, с. 163). Від імперського уряду компанії отримали значні привілеї, зокрема, монополію на перевезення, великі субсидії тощо (Демин, 2011, с. 119). Також М. Новосельський отримав монополію на видобуток солі з міських лиманів. Використовуючи французькі технології, обсяг видобутку міг бути збільшеним до 1 млн пудів солі на рік, проте це було не вигідним через фіксовані ціни (Герлігі, 1999, с. 163).

З 1857 р. діяльність М. Новосельського стала помітною в Одесі. У своїх спогадах, О. Дерібас відносить Миколу Олександровича до активних діячів процесу реформування старої міської думи у 1860-х рр. і запровадження нового міського управління (Дерібас, 1913, с. 274). М. Новосельський мав власні склади вина, що розташовувались на вул. Грецькій (Адрес-календарь, 1877, с. 109).

Скоріш за все, популярність М. Новосельського як активного підприємця та гласного міської думи, вплинула на вибір міського товариства у 1867 р. на засіданні виборних трьох розрядів (Герлігі, 1999, с. 164). Проте один із присутніх, одеський прокурор Шмаков був проти такого рішення через відсутність кандидатури М. Новосельського у перших списках, й підписав окрему думку до протоколу. Тим не менш, збори виборних представників зазначили, що він має всі пункти, і вони подають клопотання на розгляд до вищого керівництва регіону (Заседание 15 декабря ... 1867, с. 556). І вже на шпальтах одеських газет початку 1868 р., з'явилося повідомлення про офіційне затвердження М. Новосельського на посаді міського голови (Об утверждении ... 1868, с. 47).

Його досвід керівництва міським самоврядування формувався протягом його терміну перебування на посаді, у 1867-1878 рр. (Либин и Маковец, 2009, с. 277; Столетие Одессы ... 1894, с. 54; Адрес-календарь, 1877, с. 27). Наступні вибори відбулися вже після введення в дію нової редакції Міського Положення (1873 р.) та восени 1877 р., де основним конкурентом був виконуючий обов'язки на період відсутності міського голови, Г. Маразлі (ДАОО, Ф. 16, оп. 49, спр. 628, арк. 2, 8, 9-9зв, 11). У своїй заяві про складення обов'язків міського голови М. Новосельський зазначав основну причину як погіршений стан здоров'я, який був відомий ще до виборів 1877 р. Проте через розпочату війну Микола Олександрович не відмовлявся від посади, аж до липня 1878 р. (ДАОО, Ф. 16, оп. 49, спр. 628, арк. 15-16зв).

Після довгих років служби в одеській думі він переїхав до Петербурга, де став колегою майбутнього міністра фінансів С. Вітте – членом Ради Міністерства фінансів. Як підприємець, брав участь у розвитку нафтового та вугільного секторів промисловості на Кавказі (Либин и Маковец, 2009, с. 278; Возвращение ... 1885, с. 2). М. Новосельський не забував у разі можливості відвідувати Одесу, де зустрічався з Г. Маразлі та В. Лігіним (Гостящий в Одессе член совета ... 1895, с. 3). Попри постійне проживання у Петербурзі,

імена подружжя Новосельських аж до їх смерті в 1898 р. можна зустріти на сторінках одеських газет та довідників (Адрес-календарь, 1897, с. 49, 135).

2 червня 1859 р. М. Новосельський отримав чин дійсного статського радника, а 28 березня 1871 р. – таємного радника. Був нагороджений орденами: в 1856 р. – грецьким Спасителя командорського хреста, в 1859 р. – Св. Володимира 3-го ст., в 1869 р. – Св. Станіслава 1-й ст. (Решетов и Ижик, 2013, с. 74).

Як писав сам М. Новосельський в книзі, виданій ним в 1881 р., що залишив посаду міського голови Одеси після підписання мирного договору Російської імперії з Османською імперією, і вагомою причиною також стало слабе самопочуття – він часто перебував закордоном – почав систематизувати свої замітки про можливість появи в Російській імперії соціальної революції (Паламарчук, 2017а, с. 132). У 1885 р. вийшла друком його замітка щодо посилення дворянського елементу у земствах, з пропозиціями очистити земські устави від темних мас, посилити представництво середніх землевласників та створити державний сільськогосподарський кредит для поміщиків (Новосельский, 1885, с. 24-35). М. Новосельський також є автором наступних книг: «Социальные вопросы в России», «Средства к подъему законодательных сил России», «Об установлении единства и стройности денежной системы», «Бедны ли мы?» тощо (Новосельский ... 1898, с. 1242).

Микола Олександрович був двічі одружений. Перша дружина – Катерина Іванівна, дочка таємного радника, сенатора Івана Зіновйовича Ваценко; друга дружина – Анна Павлівна, дочка державного діяча, сенатора, статс-секретаря і директора департаменту Міністерства юстиції Павла Івановича Дегая (Решетов и Ижик, 2013, с. 74). Відомо, що М. Новосельський був багатодітним батьком. Один із синів, Микола Миколайович був вятським віцегубернатором та камергером (Заседание 12 октября ... 1898, с. 986). У 1869 р. хрещеним батьком (заочно) іншого сина, Олександра, став імператор Олександр II (Решетов и Ижик, 2013, с. 74). Ще один син, Сергій Миколайович (1863 р. н.) – вихованець Корпуса пажів, виділявся особливим талантом

малювання карикатур свого оточення, або ж вигаданих персонажів (Решетов и Ижик, 2013, с. 74; Сайтов ред., 1912b, с. 272; Смирнопуло, 1880, с. 1-2). Одне з його творінь було присвячено батькові, М. Новосельському – де він знаходиться серед товариства, здіймаючи свою шляпу і його голову вінчає лавровий вінок. Можливо, Сергій намагався в саркастичній формі показати зайнятість та відданість батька своїй роботі, який отримує почуття задоволення і визнання за свої здобутки (Додаток 3).

В ОН є коротенька примітка, що син колишнього міського голови Костянтин Новосельський (Улей, 1895, с. 2) знайшов в мемуарах свого батька корисні експерименти про перетворення горючих речовин на негорючі, провів досліди і отримав позитивний результат. Завдяки успішним результатам йому було дозволено виступити з доповіддю на засіданні технічного товариства (Одесская жизнь, 1903, с. 4). На жаль, невідомо, чи були опубліковані спогади М. Новосельського його нащадками, і що саме там було записано, окрім експериментів. Також Новосельські мали й дочку – Ольгу (1871 р.н.), що одружилася з представником роду Муравйових – Миколою Леонідовичем Муравйовим (Летопись ... 1993, с. 45). У 1861 р. М. Новосельський взяв у оренду на вісім років кавказькі води, де протягом 40 років відпочивав і лікувався дідусь зятя, Михайло Миколайович. В Одесі Новосельські проживали за адресами – вул. Троїцька 10 (Адрес-календарь, 1877, с. 27), вул. Ямська 80 (Решетов и Ижик, 2013, с. 76).

Ненадовго пережив свою дружину Анну, М. Новосельський помер у вересні 1898 р., у віці 80 років, у Ялті, куди прибув на відпочинок до сім'ї сина. Прах був спочатку доставлений до Одеси, а після відспівування, перевезений до Петербургу і похований у фамільному склепі на Новодівичому цвинтарі (Губарь, 2012, с. 266-268; Сайтов ред., 1912b, с.272).

Увагу привертають відгуки знайомих, службовців, редакторів газет про особистість Миколи Олександровича. В «Биржевых Ведомостях» було подано перші привітання з призначенням нового очільника одеського самоврядування: «Світлий розум і діяльність п. Новосельського є найкращою

гарантією у становленні громадської справи в Одесі. Ми можемо привітати Одесу із цим вибором». Через рік, після початку роботи голови міста, редактори ОВ пишуть відгук: «Беручи на себе в 1868 р. звання Одеського міського голови, М. О. Новосельський здійснив геройський подвиг ... і ось 1868 стає початком нової ери міського управління ...» (Паламарчук, 2017с, с. 236).

Щодо політичних поглядів М. Новосельського, його сучасники зазначали, що він не дотримувався якоїсь сторони: «ніхто ніколи не міг сказати, співчуває М. О. ліберальним, консервативним або іншим ідеям. Він не був і націоналістом. Це просто була широка натура, багато обдарована, але якась не визначена...» (О. Н. А. Новосельском, 1898, с. 3)

На шпальтах ОВ з'являються нові повідомлення – «Багато щирих напутніх слів було висловлено п. міському голові в обідніх тостах: він, який починає гласну історію свого роду, вперше, так би мовити, вніс своє прізвище в історію розвитку нашої промисловості та торгівлі – зазвичай, не може не користуватися увагою, повагою та любов'ю суспільства, серед якого йому судилося жити та діяти»; «Одна місцева газета, вітаючи повернення до Одеси міського голови, висловлює надію, що водночас припиняться деякі суперечки між міськими діячами; тобто: «щиц, діти, не сваритися – няня прийшла!». Хороші поняття про значення та обов'язки міського голови» (Паламарчук, 2017с, с. 237). Ще один шанувальник М. Новосельського, пан Сущов зазначив, що Микола Олександрович був гарним сім'янином, але багато часу віддавав суспільній діяльності (Банкет ... 1873, с. 3).

Навіть закордоном Микола Новосельський теж мав певний авторитет. Як приклад, далі наведено витяг з листа голови правління компанії Суецького перешийку, Фердинанда Лессепа: «...Я ніколи не забуду того, що одна з перших моїх нарад, до початку робіт, відбувалася у вашому місті, і що я був прийнятий вашими земляками з симпатією, наповненої схвалюючою силою. Сподіваюся на ваше добре посередництво у справі передачі членам комерційної ради моєї найжвавішої вдячності, і водночас прошу Вас, в.п., прийняти нову

впевненість у ширих почуттях поваги та відданості» (Паламарчук, 2017с, с. 237).

У книзі «Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы» давалася оцінка діяльності М. Новосельського на посаді міського голови, водночас не був забутий і водогінний скандал: «Міський голова, таємний радник Микола Олександрович Новосельський був невтомний і надзвичайно енергійний громадський діяч. З ранку і до пізньої ночі квартира його була відкрита для всіх. М. О. був у повному розумінні головою ініціативи. Всеосяжні здібності, якими мав М. О., ставили його поряд з найкращими політ-економістами. Багато подорожував, й багато чого бачив, він знав будь-яку справу. Він міг зважити та оцінити всю придатність чи непридатність того чи іншого проекту для міського господарства. Чудово, що під час його управління Одесою, відбулися всі реформи міського господарства, і що всі ці реформи були вдалими й з великим інтересом для користі громадян. Один закид можна зробити М. О. хіба лише в тому, що всі міські споруди, як-то: газове освітлення, кінна дорога, водогін – віддані в руки іноземців... Концесію Одеського водопроводу так само перепродано за надзвичайно високу суму; на цій останній концесії поживилися спершу одеські аферисти, виманивши у підприємців у вигляді комісійних сотні тисяч ... потім самі концесіонери передали права свої англійській компанії, показали останній дуту прибутковість водопроводу і продали концесію за такою ціною, що водопровідне товариство і досі ще не отримує з водопроводу 5 % за свої паї» (Столетие Одессы ... 1894, с. 55-56).

Позитивну характеристику й надавав гофмаклер біржі С. Бернштейн у своєму нарисі: «Привітний, гостинний М. О. Новосельський був у повному розумінні людиною ініціативи. Всеосяжні здібності М. О. ставлять його на один щабель з кращими політ-економами. Мандрівник, освічений і начитаний М. О. Новосельський знав свою справу: він міг зважити і оцінити сам всю придатність або непридатність того чи іншого проекту міського господарства.

Особливо заслуги М. О. будуть пам'ятними для Одеси – спорудження водогону і створення одеського міського кредитного товариства (Бернштейн, 1881, с. 61).

Зокрема, за доби радянської України, В. Загоруйко згадує конкретно кількох персоналій міських голів Одеси, в тому числі і М. Новосельського. Микола Олександрович отримав позитивну оцінку завдяки своїм економічним поглядам та ініціативам, і здійснив важливі справи для покращання стану інфраструктури та комунікацій міста (Загоруйко, 1960, с. 38-41). У сучасних наукових розвідках, О. Черемісін звернув увагу на критику чесного і доброзичливого, дещо м'якого характеру М. Новосельського його сучасниками як управлінця на протигагу «працьовитій» моделі поведінки, що несла в собі статус «батька міста» (Черемісін, 2017, с. 208; 2013, с. 270). Маємо зауважимо, що наразі не тільки Г. Маразлі визнається як «батько міста» з поміж плеяди міських голів Одеси XIX ст.

Ставлення до підприємницької діяльності М. Новосельського і до його управління містом у сучасників було неоднозначним (зокрема, неприємну характеристику йому дають Е. Андреевський і В. Міхневич). Головні звинувачення зводилися до збагачення за рахунок державної і міської скарбниці, що, втім, доведено не було. За період свого керівництва міською думою, М. Новосельський був одним із перших міських голів, хто зіткнувся з критикою, як з боку гласних, так і з боку преси. Основним опозиціонером був М. Озмідов, який поєднував посади гласного та редактора газети «Новороссийский телеграф». На шпальтах газети було піддано критиці й найбільш вдалий проєкт міського голови – запровадження водопостачання (Герлігі, 1999, с. 164).

Під час подій з «водогінним скандалом» на шпальтах ОВ з'явилась оцінка дій М. Новосельського з боку журналістів: замість розвінчання всіх ганебних звинувачень, Микола Олександрович розривався між двома сторонами, і в результаті «...те, що мав зробити Новосельський, зробили інші. Його роль у цій справі не заслужила довіри ні з якого боку...справа, яка могла б підвищити авторитет Новосельського, послужила тільки тому, що наразі його значення в

думі менше, ніж було за весь час... своєю роллю у справі водогінного викриття взагалі і в справі Гр. Гуровича особливо він довів, що не знаходиться на високому рівні свого статусу і не має громадянської мужності, яка є необхідною на посту міського голови...» (Одесская муниципальная жизнь ... 1877, с. 1).

Як можливий чинник діянь М. Новосельського у справі з «водогінним скандалом», є свідчення про особливості його характеру від гласного Євреїнова: «...яким чином Новосельський вчинив з цими важливими документами? (авт. – листи з вибаченнями від редактора та видавця газети «Hour»). Він сховав їх у кишені, і через ту дивну рису характеру, не надав їм гласності, не повідомив навіть гласним...весь недолік М. О. – слабкість характеру у плані великої поблажливості стосовно відомих людей та їх діянь...ця безкрайня довіра, відданість людям, не завжди користувалися гарною репутацією, словом, сукупність всіх рис характеру п. Новосельського дали йому немало ворогів...» (Обзор деятельности ... 1880, с. 10-11)

Двоєю характеристикою було надано і сином відомого історика Одеси А. Скальковського – К. Скальковським, який знав М. Новосельського понад 35 років, і загалом позитивно ставився до всіх здійснених ним ініціатив: «...рідна Одеса зі збудованим великим портом справила враження значної активності, оживилася. Вона вкрита гранітними мостовими, тротуари врегулювалися, будувалася мережа водогону. Все це робив маг та чародійник Новосельський, за що вдячні одесити сварили його на всі корки» (Скальковский, 1906, с. 355). Проте у попередніх своїх спогадах К. Скальковський зазначив трохи інший опис М. Новосельського: «Відомо, що ця досить чудова особистість, наче російський Лессепс, з такими ж перевагами і недоліками. Перевагами я вважаю незвичайну швидкість концепцій, невтомність у створенні нових справ і наполегливість у їхньому втіленні. Під недоліками – якась халатна добродушність у виконавчих моментах, чомусь всі бездоганно задумані Новосельським справи шли, зазвичай досить погано під його персональним керівництвом, і навпаки досить швидко робилися привабливими, коли

переходили в інші руки (*авт. – наприклад, соляний промисел на Куяльницькому лимані*)...» (Скальковский, 1902, стр. 303). Водночас факти свідчать про те, що багато проєктів М. Новосельський здійснював власним коштом, під заставу своєї нерухомості, часом сильно ризикуючи (Решетов и Ижик, 2013, с. 70).

Реалізувавши більшість своїх ініціатив, управлінець М. Новосельський залишив значний досвід керівництва муніципальними та індустріальними сферами для нащадків. Його ім'я не сходило зі сторінок місцевих газет навіть після відставки з посади міського голови Одеси.

2.3. Григорій Григорович Маразлі. Представник грецької общини Одеси, відомий меценат та бізнесмен, що очолював міську думу майже чверть століття (Додаток 4). Спадок і результат діяльності, залишений в Одесі Григорієм Маразлі й досі радує місцевих та туристів.

Г. Маразлі народився 25 липня 1831 р. у сім'ї Григорія Івановича Маразлі, грецького комерсанта та його дружини Зої Федорівни (ДАОО, Ф. 37, оп. 3, спр. 382, № 59; Кирпичников и Маркевич, 1894, с. 47). Початкову освіту отримав в приватному пансіоні Кнері, згодом продовжив і закінчив навчання на юридичному відділенні Рішельєвського ліцею (Решетов и Ижик, 2012, с. 46).

Адміністративну службу розпочав у 1850 р., на посаді урядовця з особливих доручень при намісникові імператора на Кавказі (майбутньому генерал-губернаторові нашого південного краю) М. Воронцову – працювали разом досить довгий час (Либин и Маковец, 2009, с.230; ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 35зв). У спогадах Володимира Соллогуба, який теж служив при кавказькому наміснику М. Воронцовому, писав про тісне оточення Воронцова, яке могло постійно мандрувати разом з його сім'єю: «...З ними всюду слідував їх маленький дворик, але в Алупці до товариства кавказького приєднувалися ще декілька одеситів: пані Полянська...вчений Півдня Мурзакевич, син розбагатівшого одеського негоціанта Григорій Григорович Маразлі, один із любязніших і шляхетних людей, яких я зустрічав...» (Решетов и Ижик, 2012, с. 50). Досить ймовірно, що Г. Маразлі вже з 1850-х рр. особисто знав сина

М. Воронцова – першого міського голову за новим Міським Положенням 1863 р., С. Воронцова. Дослідниками особистості Г. Маразлі вважається, що сім'я Воронцових мала важливе значення та вплив на подальшу кар'єру Григорія Григоровича.

Зі сторінок формулярного списку Г. Маразлі, дізнаємося, що в 1852 р. він був приведений у чин колезького секретаря. У 1853 р. – призначений чиновником канцелярії VIII розряду. І надалі був приведений у титулярні радники (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1901, арк. 1зв-2зв). У 1853 р., в Одесі помирає батько Григорія Григоровича, що в результаті надає статусу останньому одного з найбагатших одеситів.

Після служби в канцелярії кавказького намісника, у 1856 р. Г. Маразлі переводять разом з його керівництвом до Петербургу, в канцелярію Кавказького і Сибірського комітетів. У столиці він проживав у своїх родичів, сім'ї Сафонових (чоловік сестри Евредіки). 26 серпня 1856 р. за відмінну службу Григорій Григорович був приведений у чин колезького асесора. Через два роки звільнився зі служби у чині надвального радника, і з 1858 до 1863 рр. проживав у Парижі, де також були його сестра і мати. Протягом 1863-1866 рр. Г. Маразлі знов перебував на службі в канцелярії Кавказького та Сибірського комітетів (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1901, арк. 3зв-4зв).

З 1866 р. за наказом Міністерства внутрішніх справ Г. Маразлі був призначений на службу до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. Коцебу (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1901, арк. 5зв). Повернувшись до Одеси, Г. Маразлі успішно займався підприємницькою діяльністю, примножив сімейний капітал. Одночасно він багато часу присвячував думській діяльності: з 1870х рр. обирався гласним одеської міської думи (ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 40зв); з 1873 р. – член міської управи (ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 46зв); у 1871-1873 і 1875 рр. – заступник міського голови. У 1878-1895 рр. – міський голова Одеси (Голобородько, 2016, с. 2; Малахов и Степаненко, 2004, с. 230; ДАОО, Ф. 2, оп. 1, спр. 1103, арк. 1-

Ізв; Адрес-календарь, 1897, с. 59; Адрес-календарь, 1890, с. 58; Адрес-календарь, 1885, с. 53).

Через неочікувану відставку М. Новосельського у 1878 р., Г. Маразлі було обрано на доопрацювання терміну М. Новосельського на посаді міського голови. Маючи значний авторитет серед гласних думи та одеської громади, не було дивним, що переобрання Григорія Григоровича продовжувалися декілька разів (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 180). Проте, навіть фізична відсутність М. Новосельського в Одесі, не заважала групі прихильників висувати його кандидатуру на наступних виборах на противагу Г. Маразлі. У 1885 р. склалася досить цікава ситуація. Протистояння між М. Новосельським та Г. Маразлі, в якому останній вийшов переможцем, сталося здебільшого за підтримки кандидатури Г. Маразлі голосами членів управи та товариша міського голови (К предстоящим ... 1889, с. 7).

Проте, вже з середини 1880-х рр. через погіршення самопочуття та часті випадки захворювань, Г. Маразлі починає відмовлятися від адміністративної служби. Однак, депутація гласних змушує Г. Маразлі відмовитися від своєї відставки, зокрема гласний М. Озмідов запропонував всім присутнім гласним у випадку непогодження Г. Маразлі перестати відвідувати засідання думи й «розлад самоуправління залишиться на совісті Маразлі» (Неофіціальна часть, 1886, с. 4-5). Протягом року Григорія Григоровича досить часто заміщує на посаді барон М. Вітте, наступними роками – професор В. Лігін. У 1894 р. Г. Маразлі надсилає листа на ім'я В. Лігіна про звільнення з посади через проблеми зі здоров'ям. Починаючи з осені 1894 р. виконувачем обов'язків міського голови стає В. Лігін, якого було обрано міським головою вже наступного року.

Після відставки Григорій Григорович продовжував займатися благодійністю, був активним учасником різних товариств та організацій, підтримував нововведення думи. В тогочасній пресі ім'я Г. Маразлі часто з'являлося в замітках про благодійність та дарунки громадським організаціям (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 338-339). В Одесі Григорій Маразлі

проживав за адресою – вул. Пушкінська 6/8, кв. 1а (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1678, арк. 2зв-3; Адрес-календарь, 1885, с. 43). Відповідно до податкового реєстру 1873 р., Маразлі володів понад 12% якісного нерухомого майна (Герлігі, 1999, с. 165; Ведомость об определении ... 1891, с. 1-61; Ведомость недвижимых имуществ ... 1886, с. 1-5, 13, 14, 19, 24, 36, 38).

В 1869 р. Григорій Григорович був обраний почесним мировим суддею Ясського судового округу, згодом – Одеського з'їзду мирових суддів (ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 41зв; Памятная книжка, 1879, с. 121). У 1874 р. – отримав чин статського радника (ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 47зв). Новий чин надавав право на спадкове дворянства, яке Г. Маразлі отримав у 1875 р. (Філія Грецького Фонду Культури, 2021, с. 63; Решетов и Ижик, 2012, с. 160)

З 1879 р. Г. Маразлі був у званні камергера (ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 51зв), а 15 травня 1883 р., в день коронації імператора Олександра III, отримав чин таємного радника (Адрес-календарь, 1885, с. 43).

За службу і громадську діяльність Г. Маразлі був нагороджений державними та іноземними орденами: Св. Анни 3-го ст. (1858 р.), Св. Анни 2-го ст. та грецьким Спасителя офіцерського хреста (1871 р.), перським Лева і Сонця 2-го ст. (1872 р.), турецьким Меджидіє 3-го ст. (1874 р.), Св. Станіслава 1-го ст. (1879 р.), чорногорським князя Данила I 2-го ст. (1880 р.), Св. Анни 1-го ст. (1882 р.), Св. Володимира 2-го ст. (1888 р.), грецьким Спасителя Великого командорського хреста із зіркою (1889 р.), Білого Орла і італійським Корони Великого хреста (1891 р.), сіамським Корони, вюртемберзьким Фрідріха Великого хреста і французьким Почесного легіону Великого хреста (1892 р.), турецьким Меджидіє 1-го ст. (1899 р.); грецьким Спасителя 1-го ст. (1900 р.), румунським Корони (1902 р.), Св. Олександра Невського (1903 р.) та декількома медалями (Голобородько, 2016, с. 2; Решетов и Ижик, 2007, с. 10; ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859, арк. 35-36зв).

У 1903 р. в Одесі Григорій Григорович одружився з Марією Фердинандівною Кіч – дочкою полковника Інгерманландського гусарського полку, гласного Ананьївських земських повітових зборів від землевласників

Фердинанда Францевича Наркевича (ДАОО, Ф. 37, оп. 13, спр. 567, № 21). Перший шлюб мадам Кіч був з дійсним статським радником та головою одеського комерційного суду, Павлом Миколайовичем Кічем – мали двох дітей, сина Філіппа та дочку Катерину (Решетов и Ижик, 2007, с. 11). Після розлучення з П. Кічем, вона вийшла заміж за Г. Маразлі. Від шлюбу не було дітей, і зі смертю Григорія Григоровича у 1907 р., припинився рід Маразлі по чоловічій лінії (Г. Г. Маразли, 1907, с. 2). Похований Г. Маразлі біля Грецької Свято-Троїцької церкви (Губарь, 2012, с. 193; Решетов и Ижик, 2012, с. 227)

Щодо особистості Г. Маразлі – він був представником однієї з відомих грецьких родин, що займалися купецтвом на півдні Російської імперії. В добу юнацтва мав тісні зв'язки з родиною Воронцових. У спогадах Е. Андреевського він постає як досить непересічна особистість: «Після Циммермана зайшов Маразлі. Водночас, княгиня (*авт. – Е. К. Воронцова*) повела себе зовсім інакше: ледве не обійняла його, і привітанням не було кінця. Маразлі був у сірих штанях і в найбезцеремоннішому жакеті, але мабуть, у нього є справа, яка цікавить її Світлість. Не знаю чому, але мені здається, що Маразлі нарешті вирішив покінчити з холостяцьким життям... Я пригадав під 15-м числом про Маразлі. Мої здогадки щодо нього наступні. Маразлі знову вступив на службу і втерся у штат Павла Євстафійовича. Менша донька Павла Євстафійовича почала виїжджати: мені здається, що грек б'є на неї, тому що в далині йому видніється графство...» (Авалиали ред., 1914а, с. 215-216). Ще одна характеристика вказувала про зовнішність Григорія Григоровича: «Ось Маразлі...але молодий, з чудовою пишною бородою і з моноклем на широкій шовковій стрічці» (Решетов и Ижик, 2012, с. 68). У свій час Г. Маразлі досить успішно влився у світське життя Парижу.

За часи його керівництва майже не зустрічалося негативних відгуків від оточуючих та коментарів в газетах. Можливо, особистість Г. Маразлі може слугувати як приклад так званої глорифікації завдяки спонсоруванню більшості видань про життя Одеси XIX – початку XX ст., які збереглися і до нашого часу та вплив органів місцевого самоврядування на пресу. Багато приємних слів

вказували на заслуги Григорія Григоровича під час відзначення святкових та ювілейних подій, зокрема 15-річчя перебування на посаді міського голови Одеси. Адресні вітання було передано від гласних думи, товаришів, товариств, якими опікувався Г. Маразлі (Чествование Городского Головы ... 1893, с. 1-6).

Навіть радянський історик С. Боровий згадував Г. Маразлі як одного з незмінних керівників, «батьків» міста, і загалом автор розділу дав позитивну оцінку здійснених заходів міськими головами Одеси в 1860-1890-х рр. (Добролюбский ред., 1947, с. 85).

Патріція Герлігі зазначила про здобутки Г. Маразлі, як і його попередника М. Новоселького, але в плані зовнішнього оздоблення Одеси та благодійної сфери: «Новим мером...був не росіянин, а грек, багатий і радше консервативний, ніж готовий до ризику, давній мешканець Одеси, він багато в чому відрізнявся від налаштованого на патетику Новосельського...» (Герлігі, 1999, с. 164)

Проте, було декілька справ, що кидали тінь на ім'я Григорія Григоровича. Перша з них – це лікарняний скандал: «Навесні 1888 р. колишній генерал-губернатор і командуючий військами генерал Рооп запросив гласних міської думи до себе у палац в день св. Трійці...Відчиняються двері, в і них показується невисока фігура генерала Роопа, який чітко говорить: «Сади влаштовувати вмієте, а чисту білизну для хворих у міській лікарні доставляти не вмієте...» (Дерибас, 1913, с. 352). За результатами візиту генерал-губернатора у 1866 р. до міської лікарні, стало відомо про наявність багатьох недоліків, упущень та безладу, й окрім того, сама постановка адміністративної частини в одеській міській лікарні у найвищій ступені була неправильною та недоцільною (Решетов и Ижик, 2012, с. 113). Проте ці питання існували, як до обрання Г. Маразлі, так і після закінчення служби на посаді міського голови останнім.

Друга справа – це міський театр (Решетов и Ижик, 2012, с. 115). В основному, критика зосереджувалася на дуже значній сумі, що могла бути витраченою на більш важливу міську інфраструктуру (*авт. - каналізація,*

мостові, народні школи тощо...); постановці театрального процесу та невміле управління театром (наприклад, пропозиції Г. Маразлі лише стосовно червоних жилетів та бритих вус для капельдинерів).

Також, у деяких публікаціях лунала інформація про причетність Г. Маразлі до чорносотенних організацій (їхня моральна або ж матеріальна підтримка) та співпраця або бездіяльність в період єврейських погромів (Решетов и Ижик, 2012, с. 116). Проте, це досить дивно чути, позаяк близькими колегами Г. Маразлі в органах самоврядування були євреї – А. Бродський та Р. Харі. Особистим нотаріусом Григорія Григоровича був Б. Гурович. У 1879 р. міський голова був присутнім на закладці нової синагоги, і його ім'я було на табличці першого каменя для закладки. Після утворення Комісії з єврейського питання, Г. Маразлі став її членом (Решетов и Ижик, 2012, с. 128).

В свій час радянський історик В. Загоруйко досить негативно відгукувався про Г. Маразлі: «Новосельського змінив на посаді міського голови грек мільйонер Г. Г. Маразлі (1878-1896). Це був представник групи негоціантів, таких, як Мавро, Ралі, Родоконакі, Перро, Вагнер, Ведде та інші, які, за свідченням Е. Андреевського, не привезли до Одеси жодного гроша, але швидко нажили собі тут величезні статки... Філантропами були перш за все ті капіталісти, які награвували більше мільйонів... З метою завоювання авторитету у суспільстві Бродські, Ашкіназі, Маразлі, Ямचितські публічно і з великим шумом повертати громадськості крихти награвованого... Деякі сучасні публіцисти називали одеські газети «пшеничними». Усі вони намагалися довести, що панство, яке нажило мільйони на торгівлі пшеницею і біля пшениці, всі ці Бродські, Ефрусі, Ашкіназі, Маразлі, Ралі, Попудови, Розентовери, Яхненка та інші «дали хліб сотням та тисячам робітників» (Загоруйко, 1960, с. 40, 103, 118).

Підсумовуючи все вищезазначене, Григорій Григорович був звичайною людиною, управлінцем, з гарним бізнес чуттям, що у будь-якій справі орієнтувався і міг оцінити свою користь і прибуток.

2.4. Валер'ян Миколайович Лігін. В науковому та громадському житті Одеси кінця XIX ст. помітна діяльність професора ІНУ В. Лігіна.

В. Лігін народився 26 липня 1846 р. в Петербурзі. Був позашлюбним сином психіатра з Відня Максиміліана Лейдерсдорфа та пані Козлової, однієї із фрейлін імператриці Олександри Федорівни (Самодурова, Купріянова і Мазур упор., 2021). З 1854 р. його сім'я переїхала до Одеси, де він в 1864 р. вступив до Рішельєвського ліцею. Через рік, після перетворення ліцею в ІНУ – зарахований студентом фізико-математичного факультету. Тут він слухав лекції з механіки І. Соколова – першого ректора університету. За свідченнями С. Вітте, в університеті В. Лігін був відомий «...весь час, поки він був студентом, він був нам відомий як «Козлов», але, при закінченні курсу, стало відомо, що йому дали атестат, де його назвали Лігіним. (Якщо перевернути це слово Лігін, то вийде «nihil», тобто «нічий»)» (Решетов и Ижик, 2012, с. 128; Вітте, 1923).

Закінчив В. Лігін університет 1869 р. зі ступенем кандидата математичних наук й отримавши золоту медаль за студентську роботу «О протяжении эллипсоидов», провів рік в політехнічній школі у м. Цюрих, де проходив стажування для вивчення практичної механіки під керівництвом професора Цейнера (Некролог, 1900, с. 3). В 1870 р. він склав іспит магістра прикладної математики і 9 вересня був обраний виконуючим обов'язки доцента на кафедрі механіки. В 1871 р. був відправлений у відрядження університетом до Франції на два роки для подальших занять з механіки. Протягом цих двох років він працював у Карлсруе під керівництвом професорів М. Шаля й Грасгофа, слухав в Парижі лекції професорів П. Буге, Ж. Бертрана та інших (Савельєва, 2005, с. 250-251).

Влітку 1872 р. В. Лігін повернувся до Одеси, 10 вересня захистив дисертацію на ступінь магістра і знову поїхав за кордон. Але захист дисертації проходив не досить гладко – були звинувачення у пресі щодо плагіату в дисертаційній роботі і відсутності будь-якої унікальності (Барон Икс, 1873, с. 3; Письмо в редакцию, 1873, с. 3).

Зі спогадів С. Вітте, ситуація складалася не досить сприятливо, тому що в той час деканом математичного відділення фізико-математичного факультету був колишній гувернер молодого В. Лігіна – К. Коростильов, і приписували йому лояльне ставлення та покровительство роботі В. Лігіна: «Раз була запущена ця інформація — професори-природознавці вирішили його провалити, хоча ніхто з них рішуче нічого не знав ні з математики, ні з механіки, а тому вони ніяк не могли бути суддями роботи Лігіна... Пам'ятаю, що під час захисту дисертації всі на нього напали, але напад це був зовсім дитячий; по черзі кожен із цих професорів (*авт. - І. Мечников, І. Сеченов, М. Соколов, Л. Цинковський*) просто рішуче стверджували, що дисертація Лігіна не придатна, але водночас не наводилося жодних доказів... був фізико-математичний факультет, на якому вивчалися всі природничі науки, а отже, і професори-природознавці були повновладними членами ради факультету, то врешті-решт більшістю голосів дисертація Лігіна була визнана непридатною» (Витте, 1923). Як відповідна реакція, з боку колег з математичного відділення була надана позитивна характеристика роботи, і С. Вітте зі свого боку порадив направити роботу до Парижу: «Тоді я порадив їм надіслати дисертацію Лігіна – М. Шалю до Парижа, який, по суті кажучи, і був творцем нової геометрії, що становить у цей час у всіх університетах предмет особливої науки. Шаль, отримавши цю дисертацію (яка була перекладена французькою мовою), через деякий час дав відгук, що це «чудова робота» і що...зі свого боку за таку чудову роботу зробив би Лігіна одразу доктором механіки, минаючи звання вченого ступеня магістра механіки. Після такого відгуку факультет зараз же зібрався і визнав Лігіна гідним ступеня магістра механіки...» (Витте, 1923).

В 1874 р. Валер'ян Миколайович захистив дисертацію в Харківському університеті на ступінь доктора і 21 березня був обраний екстраординарним професором. З 1872 р. розпочинає читати лекції в ІНУ (Савельєва, 2005, с. 250-251; Памятная книжка, 1879, с. 128).

За клопотанням професорів Умова і Шведова восени 1876 р. В. Лігін обраний професором ІНУ (Адрес-календарь, 1890, с. 169; Адрес-календарь,

1883, с. 86). З 1884 до 1889 рр. В. Лігін був деканом фізико-математичного факультету (Адрес-календарь, 1889, с. 166; Адрес-календарь, 1885, с. 149): відмовився від цієї посади через обрання його товаришем одеського міського голови Г. Маразлі (Адрес-календарь, 1890, с. 61). Почесний мировий суддя (Адрес-календарь, 1897, с. 139; Адрес-календарь, 1890, с. 128; Адрес-календарь, 1889, с. 127; Адрес-календарь, 1885, с. 119). Брав активну участь у багатьох міських благодійних, просвітницьких та культурних товариствах (Решетов и Ижик, 2012, с. 252; Адрес-календарь, 1890, с. 216; Адрес-календарь, 1889, с. 209, 212).

У 1895-1897 рр. В. Лігін працює міським головою (ДАОО, Ф. 45, оп. 8, спр. 16, арк. 137-138, 162). Його було обрано «для доопрацювання терміну обрання Маразлі» у квітні 1895 р. (Додаток 5). Пропонувалися три кандидати на посаду міського голови: М. Сухомлінов (особиста відмова), П. Крижановський (особиста відмова), В. Лігін (спочатку відмовився, проте гласні попросили повернути його кандидатуру), останнього було обрано більшістю (34/14 голосів) (Выборы городского головы ... 1895, с. 2). Наприкінці літа Валер'ян Миколайович був офіційно затверджений на посаді (Утверждение В. Н. Лигина, 1895, с. 3).

За свідченнями очевидців виборів та журналістів різних друкованих видань, В. Лігін був найкращим кандидатом на цю посаду (К последним выборам, 1895, с. 1; Lapis, 1895, с. 3; Столична печать ... 1895, с. 2; Еще об избрании ... 1895, с. 2). Завдяки його роботі як товариша міського голови та члена управи (відповідального за освітню частину), його популярність в очах місцевих жителів, колег в адміністративній та науковій сферах значно зросла та закріпилася (Синхронистическое ... 1897, с. 5)..

В лютому 1897 р. за сприяння міністра фінансів та близького друга С. Вітте, В. Лігін був призначений попечителем Варшавського навчального округу (Витте, 1923; Назначение В. Н. Лигина, 1897, с. 3). У свій час, кандидатура В. Лігіна пропонувалася на посаду міністра народної освіти, проте пролобіювали іншого кандидата – М. Боголепова. Однак, ставлення

імператора до Валер'яна Миколайовича покращилося (Herasymenko, 2020a, p. 52).

Освітня політика В. Лігіна на території Варшавського навчального округу зосереджувалася на пошуках діалогу з польським населенням щодо створення нових навчальних планів. Великий вплив попечитель мав на повсякденну освітню та культурну ситуацію в Царстві Польському (Рольф, 2020).

Тим не менш, не всі пропозиції попечителя мали позитивний відклик. Наприклад, збільшити частину російської літератури в фондах бібліотек, що незабаром мали відкриватися, і одночасно піддати жорсткій цензурі польські книги (Рольф, 2020).

Валер'ян Миколайович мав чин статського радника (1878 р.), дійсного статського радника (1887 р.) та таємного радника (1898 р.) (Адрес-календарь, 1897, с. 135). Був нагороджений орденами: Св. Анни 2-го ст. (1884 р.), Св. Володимира 3-го ст. (1891 р.), Св. Станіслава 1-го ст. (1896 р.). Іноземними орденами: італійським Корони Командорського хреста, бухарським Золотої зірки 2-го ст. (1893 р.), румунським Корони Великого офіцерського хреста (1897 р.), болгарським «За громадянські заслуги» 1-го ст. (1898 р.), а також різними медалями та відзнаками (Решетов и Ижик, 2012, с. 130).

В. Лігін був одним із видатних викладачів і вчених ІНУ (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 368; Витюк, 1981; К 25-летию ... 1895, с. 5). Він створив оригінальну школу механіки. Його учнями були такі видатні вчені, як Х. Гохман. І. Занчевський. Д. Зейлінгер та інші. З механіки і математики В. Лігін надрукував 31 роботу і видав багато перекладів. Важливу роль у викладанні механіки відіграв кабінет механіки, створений В. Лігіном і обладнаний видатним механіком-винахідником Й. Тимченком. Високо цінували В. Лігіна і як педагога (Савельєва, 2005; с. 252-253; Ленц, 1900, с. 10-12).

Валер'ян Миколайович був одружений на Єлизаветі Єгорівні Парпутті, представниці одеської грецької купецької сім'ї, з австрійськопідданих; мали трьох дітей – Валер'ян (1873 р. н.), Марія (1871 р. н.) і Сергій (1877 р.н.) (Górak

and Latawiec, 2016, p. 144). У 1888 р. В. Лігін разом з дружиною та дітьми був визнаний у спадковому дворянстві (Самодурова, Купріянова і Мазур упор., 2021).

В Одесі сім'я Лігінних проживала за адресами – на розі вул. Дворянської та вул. Ніжинської 42 (Адрес-календарь, 1885, с. 119; Адрес-календарь, 1883, с. 86); вул. Княжеська 2 (Адрес-календарь, 1889, с. 127) та у Воронцовському провулку, 8 (Решетов и Ижик, 2012, с. 130). Його син Валеріан Валер'янович – в 1910-х рр. в чині статського радника був віцегубернатором Калішської, в 1916 рр. – губернатором Келецькій губернії Царства Польського (Górak and Latawiec, 2016, p. 145). Другий син – Сергій Валер'янович був головним лікарем Миколаївського військового госпіталю (Решетов и Ижик, 2012, с. 130). Дочка Марія Валер'янівна – скульптор-аматор, в 1896 р. обвінчалась з Карлом Марковичем Севастопуло, причому одним зі свідків на вінчанні був Г. Маразлі (ДАОО, Ф. 37, оп. 13, спр. 334, № 25), який згодом ще став хрещеним батьком внуків В. Лігіна (ДАОО, Ф. 37, оп. 13, спр. 368, № 60; ДАОО, Ф. 37, оп. 13, спр. 532, № 8).

Нова посада попечителя Варшавського навчального округу, атмосфера й оточення давали про себе знати. Під час відвідування Одеси, В. Лігін зізнавався, що йому часто доводилося спати близько двох годин на добу (Ленц, 1900, с. 12). Недовго В. Лігін пробув на посаді попечителя Варшавського навчального округу (Górak and Latawiec, 2016, p. 144). На початку січня 1900 р. він помер у м. Гієрі (на півдні Франції), похований в Одесі на Старому кладовищі (Лигин ... 1900, с. 873). До останніх днів свого життя продовжував опікуватися справами освіти та старанно працювати.

Особистість Валер'яна Миколайовича формувалася здебільшого під наглядом матері: «Мати його чудово виховувала, не шкодуючи жодних коштів, але за документами він вважався «міщанином Козловим». Лігін відрізнявся серед студентів тим, що добре знав мови. Мати його присвятила, можна сказати, все життя своє йому та Михайлівському монастирю... Коли Лігін був хлопчиком, то його гувернером, а згодом і вчителем був дехто Коростельов,

який згодом став професором теоретичної механіки в Університеті» (Витте, 1923). Тим не менш, зі своїм батьком, лікарем Максиміліаном Лейдерсдорфом, він також продовжував спілкування, і звертався за медичною допомогою: «Лігін визнавав його своїм батьком, і той визнавав Лігіна своїм сином... Коли Лігін був ще молодим, незабаром після закінчення ним курсу в університеті у нього на губі раптом з'явився маленький прищ, який дедалі більше розростався. Коли Лігін приїхав до Відня, до свого батька, то там йому було зроблено операцію, цей прищ був вирізаний і в нього на губі залишився великий шрам. Згодом, через кілька десятків років у Лігіна знову на тому ж місці з'явився прищ, що виявився злоякісним, і став причиною смерті...» (Витте, 1923).

Щодо його юнацьких років є згадки у спогадах М. Ленца, краєзнавця і викладача у Рішельєвському ліцеї, який займався підготовкою молодого В. Лігіна: «Наступного дня, у певний час, прийшов до мене блондин з трохи помаранчевим відтінком волосся, років 16-17-ти, з продовгуватим блідно-рожевим обличчям, високим і відкритим чолом, з окулярами на короткозорих та добрих очах. Скромний вигляд та невимушена ввічливість свідчила про вихованість молодого Лігіна...писав досить грамотно...коротенький твір на задану тему...написав логічно і плавно, виклад вирізнявся деякою стислістю: ні слова лишнього, почерк – чіткий і стислий – був досить характерним, в чому відображалися риси характеру Лігіна – точність і акуратність» (Ленц, 1900, с. 2).

Здібності Валер'яна Миколайовича були високо оцінені, невтомна праця та старанність посприяли відмінному результату вступного іспиту до ліцею та в подальшому успішному навчанню у ІНУ. Приємні і теплі спогади описані щодо В. Лігіна як викладача – його лекції були логічними і зрозумілими для всіх бажаючих слухачів, студенти його поважали та любили за сердечне та «батьківське» ставлення до них та їхніх звернень, проблем та майбутньої зайнятості (Ленц, 1900, с. 2).

У спогадах про В. Лігіна, М. Ленц також зазначав про його думську діяльність, на ниві освіти: «Також думські роки діяльності В. М. Лігіна (на

посаді товариша міського голови та міського голови) відзначаються збільшенням показників в сфері народної освіти. Витрати міської думи на народну освіту зросли на 40%, кількість народних училищ – на 30%, кількість учнів та студентів в закладах середньої освіти – на 65%. Всі пропозиції В. М. Лігіна завжди були усвідомленими, продуманими, користь їхня була зрозуміла одразу, тому ініціативи міського голови завжди приймалися майже одноголосно, як в міській управі, так і в міській думі» (Ленц, 1900, с. 5) .

Отож, особистість В. Лігіна є яскравим прикладом освіченої людини, представника наукової спільноти, що зміг втілити й розвинути у своїй діяльності як адміністративну, так і наукову сферу. Працюючи багато років в освітньому закладі, він продовжував опікуватися справи освіти на посаді гласного міської думи, товариша міського голови, міського голови (завершив термін Г. Маразлі) та попечителя Варшавського навчального округу.

2.5. Петро Адамович Крижановський. Наступником професора В. Лігіна на недовгий термін став заступник очільника Одеського окружного суду – П. Крижановський (Додаток 6). Він народився в 1848 (1847) р. у Бессарабії, де його батько – Адам Антонович Крижановський – довгий час служив секретарем старого цивільного суду, і як наслідок був обраний міським головою Кишинева у 1867-1869 рр. (Бессарабские персоналии; ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 2394, арк. 2зв-3; Новый одесский ... 1897, с. 2)

По закінченню кишинівської гімназії, Петро Адамович вступив до ІНУ на юридичний факультет. Закінчивши навчання і здобувши кандидата юридичних наук, він пішов на службу по судовому відомству (ДАОО, Ф. 16, оп. 81, спр. 77, арк. 12).

До призначення в Одесі, відзначився на посаді прокурора таганрозького окружного суду. «Резюме П. А., як голови з кримінальних справ відрізнялися завжди чудовою ясністю та повною безпристрасністю» (Новый одесский ... 1897, с. 2). В Одесі – довгий час був товаришем голови Одеського окружного суду (Адрес-календарь, 1890, с. 121; Адрес-календарь, 1889, с. 120; Адрес-

календарь, 1885, с. 113; Памятная книжка, 1878, с. 102) та почесним мировим суддею (Адрес-календарь, 1890, с. 129; Адрес-календарь, 1889, с. 128; Памятная книжка, 1879, с. 121).

П. Крижановський до 1893 р. був у складі гласних міської думи й обстоював інтереси населення (Адрес-календарь, 1885, с. 59; Адрес-календарь, 1883, с. 54). Зі складу думи він вийшов за власним бажанням. Мотиви своєї відставки він виклав у листі до міського голови Г. Маразлі «Переконавшись, що сумісництво виконання державної та громадської служби не можливе без шкоди для тієї чи іншої, я мушу, на жаль, відмовитися від звання гласного» (Паламарчук, 2017b, с. 209).

Проте згодом П. Крижановський балотується на посаду міського голови Одеси, залишивши службу по судовому відомству, і очолює думу до кінця року (Плаксин, 1901, с. 127; Отставка П. А. Крыжановского, 1897, с. 2-3; Одесская жизнь, 1897, с. 2). Вибори відбулися у лютому 1897 р., через закінчення терміну перебування на посаді В. Лігіна. Кандидатами в записках були подані П. Крижановський та О. Адаменко. Останній відмовився від балотування, тому більшістю голосів (45/13) було обрано Петра Адамовича (Избрание городского головы, 1897, с. 2). Можливо, такій популярності серед гласних надала попередня діяльність П. Крижановського як гласного думи та його досвід роботи у судовому відомстві. Груднева відставка міського голови викликала шквал публікацій у місцевій пресі. Серед причин називали його характер, стан здоров'я, вплив попереднього досвіду роботи, обмеженість розуміння справ міського господарства, конфлікт та критику з боку місцевої преси тощо (Герасименко, 2021b, с. 76-79).

Після відмови професора С. Ярошенка, гласні повторно обирають П. Крижановського у середині 1905 р. (Герасименко, 2020, с. 56). Цього разу він знову недовго перебував на посаді, всього 5 місяців (ДАОО, Ф. 16, оп. 81, спр. 77, арк. 1-2, 5-6). Під час своєї промови після повторного обрання, П. Крижановський зазначив, що врахує досвід 1897 р. і як ніхто усвідомлює весь тягар покладених на нього обов'язків: «Я обіцяю неухильно охороняти

інтереси міста ... віддавати весь свій час ... сили на служіння місту, обіцяю твердо відстоювати права громадського самоврядування». У зв'язку з великими безладами у місті 19 жовтня 1905 р., П. Крижановський складає з себе повноваження міського голови, а 13 грудня відмовляється від посади гласного думи (В думе – заседание 12 декабря, 1905, с. 5). 30 жовтня 1905 р. на шпальтах ОЛ з'явилась публікація з назвою «Отчет П. А. Крыжановского населению г. Одессы по поводу оставления должности», де автор пояснював причини свого вчинку (Герасименко, 2020; с. 58; П. Крыжановский, 1905, с. 1).

Наприкінці літа 1908 р. ім'я П. Крижановського з'явилося на сторінках місцевої преси стосовно нових жертв азартних карткових ігор. Колишній міський голова зайняв у інженера-полковника М. Черкасова 3 500 руб. під заставу рухомого майна, оціненого у 10 700 руб., що була закладена у коштовному інтер'єрі квартири. Відповідно рішення суду, майно П. Крижановського було двічі призначено до продажу через неявку покупців. В результаті, судовим приставом майно було передано у власність пана Черкасова. Він, у свою чергу, отримав законне право на особисте розпорядження майном. Ставши власником рухомого майна, М. Черкасов передав свої права власності одеському відділу спілки руського народу. Згодом, все колишнє майно Петра Адамовича було вивезено з квартири. Цікавий факт, що незадовго до свого краху П. Крижановський зробив ремонт, витративши понад 14 000 руб. На 20 вересня було призначено продаж останнього майна колишнього міського голови – його будинку на вул. Троїцькій (Одесская жизнь, 1908, с. 2).

У 1910 р. було задоволено клопотання П. Крижановського, як колишнього міського голови, щодо отримання заробітної плати у розмірі 1 050 руб. за листопад 1905 р., яку йому вчасно не надали (Заседание 21 июня 1910 года ... 1910, с. 1747).

На початку 1913 р. на шпальтах газети ОН з'явилися судова справа під назвою «Одеський конвент», що стосувалася подій жовтня 1905 р., в саме дебатованні питань в міській думі Одеси, що виходять за рамки компетенції

цього органу (Одесский конвент, 1913, с. 4-5). Основні звинувачення були висунуті до колшнього міського голови П. Крижановського та його заступника, К. Андреевського за статтею 1424 Уложення про покарання кримінальні і виправні. Петро Адамович захищав себе у суді особисто. В результаті засідання судової палати було виголошено вирок – П. Крижановському у вигляді зауваження та К. Андреевському у вигляді догани без внесення у послужний список. Реакція на це засідання в газеті була відповідна, так як основну роль зіграли кроки (бездіяльність) з боку градоначальника І. Толмачова, а звинуватили і судили тільки П. Крижановського та К. Андреевського, які намагалися хоч щось вдіяти в той неспокійний час для утихомирення революційної молоді та частини службовців міського самоврядування, які намагалися активно саботували засідання гласних (Незнакомец, 1913, с. 5).

Петро Адамович мав чин дійсного статського радника (1894 р.), був кавалером орденів Св. Станіслава 1-го та 2-го ст., Св. Анни 2-го ст., Св. Володимира 3-го та 4-го ст. (ДАОО, Ф. 16, оп. 81, спр. 77, арк. 12).

Петро Адамович був одружений на Софії Олексіївні, з дворянського роду з Феодосії. Офіційних спадкоємців не було. В Одесі проживали за адресою – вул. Троїцька, 1 (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 2394, арк. 2зв-3; Адрес-календарь, 1889, с. 113; Адрес-календарь, 1885, с. 54). Дати смерті поки що не знайдено.

Про формування особистості П. Крижановського, його дитячих та юнацьких років, є мало відомостей, позаяк наразі не виявлено свідчень та спогадів. Основні характеристики його можна прослідкувати тільки вже як дорослого управлінця, заступника голови окружного суду, гласного та міського голови Одеси. Кандидатура П. Крижановського висвітлювалася здебільшого як людини незвичної до роботи у самоврядуванні, яка не зможе надати простір для творчої ініціативи, не може бути носієм ідеї громадського самоуправління та керівником думи, з урахуванням його досвіду роботи міським головою 9 місяців і неспроможністю втілити обіцянки і виконувати обов'язки міського голови за недостатністю досвіду: «П. А. Крижановський – досвідчений юрист. Працював помічником завідувача столу Оцінного збору. У Думі був

очільником театральної комісії. Його не можна було виділити як прихильником цілком певної суспільної течії, він не належав до жодної прогресивної муніципальної групи» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 87; Предстоящие выборы, 1901, с. 2)

Зокрема, його характер та стан здоров'я криється у причинах для такої швидкої відставки у 1897 р. На сторінках преси було відмічено декілька причин: погане самопочуття – «остаточно дестабілізувався його нервовий стан, міські справи залишили його без спокійного сну» (П. А. Крыжановский ... 1897, с. 3), суперечки між П. Крижановським та пресою, які точилися упродовж його діяльності: «майже з першого дня на посаді міського голови, міською пресою проти мене була розпочата війна – війна непристойна...якщо вірити всім тим інсинуаціям, то я шахрай, то дурний...» (Чествование П. А. Крыжановского , 1897, с. 3; Пресса и П. А. Крыжановский, 1897, с. 2). Опосередковано причини відставки згадувалися в замітках Рашковського: «Двадцять років в судовому відомстві залишили свій відбиток...він звик до сурової дисципліні...але не всі гласні бажали поступатися своєю активною позицією...п. Крижановський вимагав до себе такої довіри, якої ще не мав ні один громадський діяч...він не сприймав критику, і бажав, щоб його доповіді або статті кошторису з його підписом приймались одногласно і без сперечань...» (Рашковский, 1897, с. 2).

Восени 1905 р. останньою краплею в чаші терпіння П. Крижановського стали смутні події (Солженицин, 2001, с. 149, 151), що відбувалися на вулицях міста: «Я бачив, що населення роздвоїлось, і створилися дві течії, їхнє зіткнення призведе до кровопролиття...у міського самоврядування немає ніяких засобів для попередження цієї біди, ніяке моє втручання...не може зупинити майбутні жахи і ніяке звернення до населення в даних умовах не є засобом заспокоєння, а навпаки, може тільки ще більше розпалити жагу у ворогуючих сторін...» (П. Крыжановский, 1905, с. 1). Повністю зневірившись у собі і своїх силах, він покинув одеську міську думу назавжди.

На жаль, судова кар'єра та отриманий досвід перфекціоніста й владного судді, завадив Петру Адамовичу працювати як очільнику міського самоврядування, де потрібно було часто йти на компроміси, лавірувати між різними групами депутатів. Проте, його юридична спеціальність знову витримала випробування і підтвердила свою якість під час судових процесів 1913 р.

2.6. Павло Олександрович Зелений. Зміну століть Одеса зустріла разом з новим міським головою – П. Зеленим. Відомий літератор з юридичною освітою, що опікувався благодійними товариствами та навчальними закладами, брав участь у політичній сфері міста.

П. Зелений побачив світ 1839 р. в родовому маєтку у сім'ї поміщика Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Відповідно до формулярного списку, Павло Олександрович походив з родини спадкових дворян (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 1зв). Початкову освіту здобув спочатку вдома, а потім продовжив в одному із кращих пансіонів Харкова. Влітку 1855 р. вступив на юридичний факультет Харківського університету (Список студентів ... 1855, с. 10). В університетські роки розпочалась також літературна, етнографічна та журналістська діяльність П. Зеленого (Зленко, 1997).

Після університету П. Зелений служив у канцелярії Херсонського губернатора, певний час був судовим слідчим у Бобринецькому повіті, проводячи слідство в глухих закутках, де близько познайомився з життям села і пізнав його гострі потреби (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 1зв).

В середині 1860-х рр. П. Зелений став почесним мировим суддею (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 4зв), земським гласним і членом Єлисаветградської земської управи. Упродовж 1865–1877 рр., він очолював вищезгадану управу, заживши собі стійкого авторитету і доброї слави (Герасименко, 2018с, с. 79)

Павло Олександрович, зокрема, доклав багато зусиль до створення у Єлисаветграді земського реального училища (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а,

арк. 5зв, 7зв). Згодом він став ініціатором відкриття в місті публічної бібліотеки (Зленко, 1997).

З другої половини 1870-х рр. П. Зелений мешкав в Одесі. Він придбав друкарню Ульріха в Красному провулку, поруч з вул. Дерибасівською, і перебрав на себе редагування найстарішого в Південній Україні часопису – вже згадуваного ОВ (Зленко, 1994, с. 36,37; Берман, 1928, с. 5-10; Адрес-календарь, 1885, с. 252; Адрес-календарь, 1883, с. 44; Памятная книжка, 1878, с. 133; Адрес-календарь, 1877, с. 68). Павло Олександрович надав газеті виразного українознавчого змісту, газета стала типово земською. Автор фейлетонного словника В. Міхневич іронізував з приводу політичного напрямку ОВ: «Пресу прийнято групувати за політичним забарвленням на три основні кольори: «білу» або консервативну, «чорну» або клерикальну та «червону» або ліберальну. Одеська преса, яка відрізнялася, як відомо, незвичайною підприємливістю і роз'їдається жорстоким міжособним живоглотством, довела цю класифікацію політичних кольорів до рідкісного різноманіття... Отож, існує в Одесі і зелена газета із зелено-ліберальним «напрямом» і навіть із редактором-видавцем Зеленим» (Загоруйко, 1960, с. 112).

З листування П. Зеленого у 1877-1887 рр. можна дізнатись, що редактор прагнув залучити до участі в газеті кращих українських письменників і громадських діячів – передовсім М. Драгоманова (ДАОО, Ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 36-39), С. Подолинського, О. Кониського, М. Павлика, Л. Глібова, М. Старицького (ДАОО, Ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 4-9).

Після переїзду до Одеси, П. Зелений знов посідає місце почесного мирового судді на дев'ять років (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 17 зв-20зв). Після редакторської діяльності Павло Олександрович був директором Херсонського земського банку (ДАОО, Ф. 249, оп. 1, спр. 6798, арк. 10; Адрес-календарь, 1889, с. 157; Адрес-календарь, 1885, с. 141) і паралельно був гласним думи (Памятная книжка, 1879, с. 73). У 1898-1905 рр. – фігурує в пресі та актових джерелах як міський голова (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 20 зв.). (Додаток 7).

23 лютого 1898 р. П. Зеленого було обрано на посаду міського голови досить великим відсотком голосів (43/10). Протягом декількох днів, в одеській пресі з'явилось чимало заміток стосовно виборчого процесу та самого кандидата. Автори впевнено акцентували увагу на його популярності, як гласного думи та земського діяча, скромної особистості з яскравим та гострим розумом (П. А. Зеленый, 1898, с. 2-3). Особливо відзначився П. Зелений у складі ревізійної комісії та комісії про користь та потреби міста. Був першим з гласних, хто поставив питання щодо розширення виборчих прав як загартований громадський діяч. І звичайно, що з ним не має бути схожої ситуації, як була у його попередника П. Крижановського (Рашковский, 1898, с. 2). Останніми роками на посаді міського голови, адміністративний запал П. Зеленого поступово згасав, що і засвідчило обрання іншого кандидата гласними думи.

Після залишення посади очільника міського самоврядування, П. Зелений зосередився на літературній праці. З-під його пера вийшли «Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года», вміщені в першому томі «Еврейской старины» за 1909 р., мемуарні нотатки «О последних пяти годах крепостного состояния», подані в четвертому томі збірника «Великая реформа», який вийшов 1911 р. та ряд інших матеріалів (Зленко, 1997). Павло Олександрович входив до складу одеської «Просвіти» (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 308; Станко ред., 2002, с. 233).

П. Зелений мав чин статського радника, вже на момент посади міського голови. Мав відзнаку Червоного хреста (1881 р.) та був кавалером орденів Св. Володимира 4-го ст. (1890 р.), болгарського великого офіцерського хреста 2-го ст. та Бухарської Золотої зірки 2-го ст. (1899 р.) (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а, арк. 1зв, 11зв, 18зв; Одесская жизнь, 1899, с. 3).

Павло Олександрович був одружений на Ользі Єгоровні, дочці статського радника Єгора Яковлевича Ерделі. Мали трьох дітей – дочку Валентину (1876 р.н.), синів Бориса (1877 р.н.) й Георгія (1878 р.н.). Проте, подружжя розлучилося і діти залишилися разом з батьком (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр.

1229а, арк. 2). На шпальтах газет згадується найменший син – Георгій, що був штатним ординатором терапевтичної клініки медичного факультету ІНУ (Сын городского головы ... 1903, с. 2). В Одесі Павло Зелений разом з сім'єю проживав за адресою – вул. Садова 21 (Адрес-календарь, 1889, с. 264; Адрес-календарь, 1885, с. 141).

Потім П. Зелений виїхав з Одеси – і про нього довго не було жодних звісток. Аж влітку 1912 р. надійшло сумне повідомлення, що Павло Олександрович помер 15 серпня у Ростові Ярославської губернії (Зленко, 1997).

Наразі, у руках дослідників наявні тільки реакції на діяльність Павла Олександровича як діяча міського самоврядування. Пошук інформації про формування його особистості ще продовжується. Зокрема його українофільські погляди могли сформуватися через сімейне оточення, що родом з сучасної Кіровоградщини.

Щодо діяльності П. Зеленого, у своєму нарисі В. Загоруйко згадує про нього як очільника українських ліберально-буржуазних кіл на півдні України, що уявляв собою «закінчений тип земського лібералу, що вимовляв багато промов на всяких банкетах, намагався знайти і підкреслити прогресивні початки самодержавства та органів його влади». Павло Олександрович намагався підтримувати широкі зв'язки з українською інтелігенцією та українськими друкованими органами, у тому числі й галицькими. Листувався з болгарськими та іншими слов'янськими товариствами та видавництвами. Залучав до співпраці як своїх секретарів активних народників (Южакова та інших), вів широке листування з українськими народницькими діячами (Загоруйко, 1960, с. 40).

П. Зелений намагався домогтися дозволу від головного управління цензури на видання української земської газети «Землероб», доводячи, що вона рідною та зрозумілою мовою роз'яснювала б українському селянству у доброзичливому дусі політику самодержавства, що останньому можливо тільки

на руку. Однак дозволу на це влада не дала (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 344, 394-395; ДАОО, Ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 27, 28).

Щодо його діяльності як представника міського самоврядування, наводимо наступний приклад: «За відкритий та чесний захист високих інтересів культури та прогресу, громадськість пробачить п. Зеленому всі помилки та огріхи, на які досі штовхало слизьке підґрунтя посади міського голови. За своєчасно проявлену сміливість громадськість пробачить п. Зеленому слабкість характеру і знову готова бачити в ньому захист своїх світлих надій та сподівань...» (Ян, 1904, с. 5).

П. Герлігі надала досить цікаву характеристику П. Зеленому на основі віднайдених щоденників сучасників: «Очевидно, Зелений був особою надзвичайно ексцентричною. Він смикав за вуха громадян-іменинників; наполягав на тому, аби євреї скидали перед ним шапки і звільняли місця в трамваях перед високими чиновниками. Він звертався до них фамільярно на «ти», хоч і не зажив поганой слави в єврейській громаді. Він публічно заявив, що ніколи не дозволить, аби хтось ображав «його маленьких євреїв». У період після жахливих погромів 1881 р. це було суттєвою обіцянкою. Лев Троцький згадував про нього: «Він поєднував абсолютну владу з розбещеним темпераментом» (Герлігі, 1999, с.163)

Проте, були питання міського господарства, які не наважувався, або ж не хотів вирішувати П. Зелений: «...це проявилось у питанні про викуп трамваю, що викликало затримку на довгий час у вирішенні. Такі ж коливання і нерішучість він проявив в упорядкуванні єврейського столу міської управи на чолі з п. Ліфшицем. З кожним новим роком перебування при владі, П. О. Зелений виявляв ще більшу й більшу слабкість, нерішучість і бездіяльність, і тільки завдяки вдалому підбору співробітників міське господарство продовжувало йти вперед. Розчаровуючись у ньому все більше і більше...несприятливо сформованим домашнім та особистим справам, міська дума у 1905 р. не знайшла можливим знову обрати його на посаду міського голови...» (Тон, 1912, с. 3).

Лоенгрін (*авт. – справжнє ім'я Петро Герцо-Виноградський*) у своїй рубриці «Зигзаги» надає характеристику П. Зеленому як боязливої та механхолічної людини: «у нього завжди боязливий та невпевнений погляд, наче він знав чи відчував слідувачий за цим фатум. В ньому не було ніколи сили, впевненості. Він ніколи не імпонував, ніколи не був владним... Кожний день його, напевно, відвідували одні й ті ж думки: «А як цей день закінчиться?» У порівнянні з його попередниками, Новосельський був владним, мав авторитет сили, йшов на все, незалежно від того, мав він рацію чи ні. У Маразлі ж був не стільки авторитет сили, скільки авторитет грошей. У Зеленого був тільки авторитет прогресивності його переконань, з якого «не зшити шуби ні собі, ні місту» (Лоэнгрин, 1912, с. 5).

Як підсумок, значна прогресивність поглядів та українофільські настрої сприяли пробудженню національної свідомості у причорноморському краї, проте сам П. Зелений довго не зміг втриматися на управлінській посаді тільки на прогресивності та силі преси. Гласні думи почали поступово втрачати віру у його продуктивність як очільника місцевого самоврядування, і в результаті після 1905 р. Павло Олександрович взагалі залишає управлінську ниву.

2.7. Василь Якович Протопопов. Адвокат, журналіст і громадський діяч, дядько Володимира Домогацького – скульптора українського походження.

В. Протопопов народився 21 грудня 1846 р. в с. Богомолівка біля Кременчуга у дворянській родині. (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2359, арк. 1зв; Список дворян ... 1898, с. 566). Загальну освіту здобув у першій Київській гімназії. Вищу освіту почав здобувати на юридичному факультеті Київського університету, а закінчив – в ІНУ, отримавши кандидата права (Павловский, 1914, с. 237). В 1860-х рр. молодий адвокат став помічником відомого адвоката Ріхтера. Працював деякий час в одеській газеті «Новороссийский телеграф».

Свою самостійну адвокатську діяльність Василь Якович починав у Єлисаветграді. Одночасно у 1874-1876 рр. був редактором першої міської газети «Єлисаветградский листок». Наприкінці 1870-х рр. переїхав до Одеси. З

1878 р. у архівних документах, В. Протопопов фігурує як присяжний повірений в Одеській судовій палаті, а з 1905 р. – як почесний мировий суддя (Список лиц ... 1908, с. 141; ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2359, арк. 1 зв, 2 зв; Адрес-календарь, 1890, с. 303; Адрес-календарь, 1889, с. 294).

З 1901 р. В. Протопопов був обраний гласним одеської міської думи (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 303-304; ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2359, арк. 2 зв.) У 1901 р. Василь Якович подавав свою кандидатуру на чергові вибори міського голови, проте через свою «невідомість» як управлінця (не було ніякої діяльності попередньо), його кандидатура не була помітною та привабливою для виборців (Л-вич, 1901, с. 2)

У 1905-1908 рр. В. Протопопов – одеський міський голова (Высочайший приказ, 1908, с. 559). (Додаток 8). Нагальна відставка попередника П. Крижановського та смутні жовтневі події, пов'язані з єврейськими погромами, спричинили нові вибори міського голови (Солженицин, 2001, с. 149, 151). Цікавий факт, що обрання Василя Яковича на посаду міського голови Одеси сприймалась як подія неочікувана, через його скромність та помірну активність на засіданнях думи. Й сам Василь Якович в інтерв'ю наголошував, що він дійсно не збирався балотуватись, але гласні «підштовхнули» його на це рішення. Деякі присутні на виборах в думі були приголомшені результатом голосування. За свідченням преси: «... заколонній публіці обрання В. Я. Протопопова надзвичайно не сподобалося, і оголошений результат вона зустріла шиканням. «Це ганьба» крикнув хтось із публіки ...» (В думе – заседание 21 декабря, 1905, с. 3).

Різка зміна оточення у міській думі у 1907 р., з прогресистів на «недалеких» консерваторів та велику частину чорносотенців посприяла відставці В. Протопопова. Проте його не залишили у спокої – з грудня 1908 р. розпочалася судова тяганина щодо подій 1905 р., весь склад думи був звинувачений у розкраданні коштів 10-ти мільйонного займу. Василю Яковичу також закидалися такі звинувачення, але використовуючи власний адвокатський досвід вдалося довести безпідставність цих звинувачень

(Малахов и Степаненко, 2004, с. 127). Після цих подій, В. Протопопов перейшов на службу в Петербурзький банк зовнішньої торгівлі, й вирішив паралельно балатуватися до складу Державної думи від Одеси. За результатами голосування отримав лише 2% підтримки. На цьому епізоді Василь Якович зникає з громадського життя Одеси.

Обирався Василь Якович також віцепрезидентом Одеського товариства витончених мистецтв (Доклад Одесской Городской Управы по ходатайству Вице-Президента ... 1905, с. 2067-2070; Вчера под председательством ... 1903, с. 3). З 1896 р. – був почесним попечителем Фурмановської земської школи у Єлисаветградського повіту.

Відповідно до формулярного списку, В. Протопопов був нагороджений орденами Св. Анни 2-го ст., Св. Станіслава 2-го та 3-го ст. й медаллю пам'яті царювання Імператора Олександра III (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2359, арк. 1зв). У 1907 р. під час відвідування Болгарії, В. Протопопов був нагороджений орденом за громадські заслуги 2ого ступеня з зіркою від болгарського князя Фердинанда (Одесская жизнь, 1907, с. 4).

Василь Якович був одружений на Єлизаветі Григорівні Сюннерберг (у дівочтві – Звенигородська), вдові генерал-майора К. К. Сюннерберга. Від першого шлюбу, у дружини В. Протопопова було двоє дітей – син Микола (1873 р. н.) та донька Єлизавета (1880 р. н.) (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2359, арк. 2). В Одесі разом зі сім'єю В. Протопопов проживав за адресою – вул. Дерibasівська 16 (Адрес-календарь, 1889, с. 294). Помер в березні 1914 р. (Павловский, 1914, с. 237).

Про особистість та погляди Василя Яковича віднайдено небагато інформації. Будучи на посаді гласного, поводив себе досить спокійно, не вступаючи в диспути та дебати, як наприклад один із його наступників (*авт. – Б. Пелікан*). Непідкупна чесність, прямолінійність та належність до прогресивних муніципалів дала можливість просунутися з посади гласного на міського голову Одеси (Герасименко, 2018d, с. 238; Малахов и Степаненко, 2004, с. 118). Щодо політичних поглядів, він активно відзивався у своєму

інтерв'ю як можливий кандидат у майбутній склад Державної думи: «Я не є членом ні однієї партії. Я просто прогресивно налаштована людина, яка не сприймає ніяких націоналістичних тенденцій, бажаючи працювати задля розвитку свободи людської особистості та блага держави...я приєднаюся до однієї з прогресивних партій – звичайно не правих кадетів...і не октябристів...» (Избирательная кампания, 1912, с. 3).

У замітці «Муниципальный год» за 1907 р. продовжується думка про «випадковість» кандидатури В. Протопопова: «...вибір його як міського голови був випадковим, його кандидатура на той час була найбільш зручною, і за першим періодом роботи він виявився працюючим, зацікавленим, з бажанням очистити міське самоврядування від темних елементів, що туди проникнули...» (Герасименко, 2020, с. 59; Л-вич, 1907, с. 4). На жаль, у Василя Яковича не було активної групи підтримки в думі, і з приходом М. Мойсеєва та Б. Пелікана почалися регулярні нападки на міського голову. Одним із прикладів може слугувати ситуація з від'їздом В. Протопопова до Петербургу і обуренням гласних щодо відсутності попереднього оголошення та згоди гласних на дії з боку Василя Яковича (В городской думе, 1907, с. 3). В газеті з'явилася відповідна карикатура М. Лінського «Сокол з місця, ворона на крісло», демонструючи як Б. Пелікан прагне зайняти місце міського голови, постійно підстрікаючи публіку (Додаток 9). У свій час про М. Мойсеєва казали, що він прийшов у одеську думу, щоб поступово прибрати до рук владу очільника самоврядування (Лоэнгрин, 1907, с. 5)

Прогресивний діяч з юридичною освітою, В. Протопопов як і П. Зелений, мав досвід роботи у пресі. Хоча і виявився «випадковим» кандидатом, Василь Протопопов проявив працездатність, справедливість та стійкість у своїх рішеннях, але існуюча опозиція в одеській міській думі 1906-1908 рр. поступово поглинала і захоплювала все більше влади, тим самим витісняючи некомпромісних гласних.

2.8. Микола Іванович Мойсеєв. Один із маловідомих міських голів Одеси початку ХХ ст., з його приходом до влади починається період завзятої боротьби в одеській міській думі між двома угрупованнями («мойсеєвцями» та «пелікановцями»). Новини про ці суперечки розповсюдилися на всій території імперії й стали основним сюжетом для карикатур відомого художника і карикатуриста М. Лінського (Шлезінгера).

М. Мойсеєв народився 12 березня 1855 р. в Одесі (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1902, арк. 1зв). На Старому християнському кладовищі розташований фамільний склеп дворянської родини Мойсеєвих. За даними, зібраними О. Губарем, було багато Іванів в цьому сімействі, подальшого вивчення потребують метричні книги, щоб відновити, хто саме є батьком міського голови Одеси. Однак зазначено, що представники сімейства Мойсеєвих були пов'язані з Одеським товариством витончених мистецтв та його школою малювання (Губарь, 2012, с. 571).

Після закінчення у 1881 р. юридичного факультету ІНУ, М. Мойсеєв був призначений кандидатом на судові посади в Одеській судовій палаті (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1902, арк. 1зв). Упродовж 1882-1883 рр. М. Мойсеєв був направлений на допомогу судовим слідчим 1-ої та 5-ої дільниць Одеського градоначальства (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1902, арк. 2зв).

З 1884 р. Микола Іванович обирався і призначався дільничим мировим суддею (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1902, арк. 3зв; Адрес-календарь, 1890, с. 129; Адрес-календарь, 1889, с. 128; Адрес-календарь, 1885, с. 120). З 1899 р. – почесний мировий суддя (Список лиц ... 1908, с. 141; Вся Одесса, 1907, с. 324; Одесская жизнь, 1905, с. 3). Паралельно з діяльністю мирового судді, з 1896 р. отримав поступово чини надвордного, колезьського та статського радника (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1902, арк. 7зв, 8зв, 9зв). У 1906 р. М. Мойсеєв представлений до чину дійсного статського радника, а в 1909 р. – камергер. Був надзвичайним посланцем і уповноваженим міністром у Ватикані (Крылов-Толстикевич, 2015, с. 437).

Зі свідчень тогочасної преси та довідкових видань, з 1897 р. Микола Іванович з'являється у списках гласних думи (Адрес-календарь, 1900, с. 63; Новые гласные, 1897, с. 3). Проте на сторінках думського журналу «ИОГД» – М. Мойсеєв не набрав достатньої кількості виборчих голосів у січні 1897 р. (Выборный лист лицам ... 1897, с. 9). За формулярним списком, М. Мойсеєв був обраний гласним одеської міської думи лише у 1907 р. (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1909, арк. 10зв), а в 1908-1913 рр.– є діючим міським головою Одеси (ДАОО, Ф. 16, оп. 84, спр. 115, арк. 1-2, 6-7; ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1909, арк. 11зв). (Додаток 10).

10 березня 1908 р. М. Мойсеєв був обраний на посаду, і затверджений у квітні того ж року (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 1909, арк. 10зв). Наприкінці 1908 р. важко захворів В. Протопопов, тому Микола Іванович, як обраний товариш міського голови, тимчасово виконував обов'язки міського голови. Тим паче, що на початку 1908 р. В. Протопопов подає клопотання про дострокову відставку (Высочайший приказ, 1908, с. 559). В цей період, газети переповнювалися новинами про можливі причини відставки В. Протопова – як найбільш вірогідна, це змінений склад думи, який не бачив Василя Протопова як керівника місцевого самоврядування. А також, вибори гласних у 1907 р. принесли хвилю семінарців до складу думи, які поступово почали перебирати основну роль у думі. Зокрема, представником семінарців був і М. Мойсеєв, який мав посунути з посади В. Протопова (Лоэнгрин, 1907, с. 5). У 1912 р., у зв'язку з хворобою нирок, М. Мойсеєв написав прохання про відставку, але гласні вмовили залишитися до кінця терміну (Заседание 9 апреля 1912 года ... 1912, с. 1135).

До початку нових виборів 1913 р., М. Мойсеєв дав інтерв'ю журналістам щодо своєї відставки. Основною причиною він назвав погане самопочуття та настанови лікарів щодо припинення такої нервової роботи. Хоча журналісти намагалися знайти відповіді на чутки, які ширилися містом щодо обміну певними привілеями в обмін на відставку міського голови, як варіант звання почесного громадянина м. Одеси (У бывшего городского головы ... 1913, с. 2).

М. Мойсеєв мав багато медалей і нагород, як державних, так й іноземних – ордени Св. Станіслава 2-го ст., Св. Володимира 4-го ст., Св. Анни 2-го та 3-го ст., медалі « На пам'ять про царювання Олександра III», «На пам'ять про 300-річчя дому Романових» (ДАОО, Ф. 16, оп. 84, спр. 115, арк. 11). Іноземні нагороди: французький орден Почесного Легіону Офіцерський хрест, грецький орден Спасителя Офіцерський хрест, персидський Льва й Сонця 2-го ст., чорногорський орден князя Даніїла I 1-го ст., румунський орден Корони Офіцерський хрест, болгарський орден «За громадянські заслуги», сербські ордени Св. Савви 1-го ст. та Білого Орла 3-го ст. (Крылов-Толстикевич, 2015, с. 437).

Микола Іванович був одружений з Наталією Василівною Христофоровою, дочкою відставного полковника генеральної штаб-дивізії Василя Григоровича Христофорова, з дворянського роду Катеринославської губернії. Мали двох дітей – сина Михайла (1883 р.н.) та дочку Інну (1887 р.н.) (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1913, арк. бзв-7). У 1899 р. М. Мойсеєв разом з дружиною та дітьми був визнаний у спадковому дворянстві (Общий Гербовник, 1904, с. 29). Михайло Миколайович, скоріш за все, пішов слідами батька та здобув юридичну освіту. У 1911 р. на засіданні міської думи, гласні вмовили М. Мойсеєва подати для балотування на посаду додаткового мирового судді свого сина, який в результаті й був обраний (В городской думе ... 1911, с. 3). В Одесі сім'я Мойсеєвих проживали за адресами – вул. Херсонська 38 (Адрес-календарь, 1890, с. 128; Адрес-календарь, 1889, с. 120); вул. Садова 14 (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1913, арк. бзв-7).

У травні 1914 р. М. Мойсеєв звернувся в міську управу з проханням продати йому за 3 000-4 000 руб. вільну ділянку на Старому християнському кладовищі, оскільки фамільний склеп Мойсеєвих був заповненим. Управа розглянула це питання і рішенням думи ділянку було виділено безкоштовно – позаду могил графа О. Строганова та колишнього міського голови В. Лігіна (Губарь, 2012, с. 255; Заседание 7 июля 1914 года ... 1914, с. 1140). В Одесі, в

ніч на 1 березня 1915 р. М. Мойсеєв помер. Його тіло поховано на Старому християнському кладовищі.

Опис дитячих років та юнацтва М. Мойсеєва потребує подальшого пошуку джерел, вивчення та опрацювання для остаточного формування просопографічного портрету особистості.

Характеристика М. Мойсеєва з'являється наприкінці 1890-х рр., як неупередженого судді, сильної й енергійної людини, що буде грати помітну роль в думських засіданнях (Новые гласные, 1897, с. 3). Вже після виборів гласних 1907 р., політичні вподобання і поведінка М. Мойсеєва кардинально різко змінилися: «...цілковито різко порвав з прогресивними міськими діячами, з якими ще не так давно йшов поряд, одностайно в найбільших питаннях міського господарства. З часів його вступу в міську думу після виборів 1907 р, він і на посаді товариша міського голови (В. Я. Протопопова) був вірним і старанним виконавцем рішень думської реакційної більшості. Останні міські вибори пройшли під яскравим проявом партійності. П. Мойсеєв йшов і пройшов виключно з правими реакціонерами. Ось чому і в якості міського голови, він тепер є, по суті, представником саме цих останніх...» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 164).

У газеті «Друг» 1912 р. з'явилася ще одна характеристика М. Мойсеєва «Бувши у Петербурзі, обласканий Государем Імператором, як представник правої думи, п. Мойсеєв ... все це приписав своїм особистим досягненням, а не займаній посаді, і захворів манією величності...Ця хвороба, очевидно, була і раніше, але їй не давали проявитися в різкій формі Пелікан та генерал Толмачов...незадоволення Мойсеєвим існує не тільки серед населення, але і в недрах управи та думи...Ні при одному міському голові не проявився такий розлад міського господарства ... і ні при кому не було такого розкрадання міських благ, включно зі звинуваченнями всього складу думи у хабарництві з бельгійцями...» (Одесский лорд-мер, 1912, с. 3).

Перед наступною виборчою кампанією 1913 р., розпочинається новий етап запеклої боротьби між М. Мойсеєвим та Б. Пеліканом, з використанням

інформаційної війни (на шпальтах газет виходили замовні статті про діяльність міської влади Одеси, до якої Б. Пелікан вже не належав; лист дружини М. Мойсеєва зі звинуваченнями проти Б. Пелікана тощо) та іноді фізичне насилля щодо до противників «пеліканівців» (напади на гласних, розгроми типографій та закладів, що управлялися євреями тощо).

Одним із гласних була надана така характеристика особистості М. Мойсеєва як людини і управлінця: «Якими б не були недоліки М. І. Мойсеєва, його кар'єризм, надмірне честолюбство, але в питаннях, не стосовно політики, а щодо міського господарства, він проявляв безумовні чесність, неупередженість та об'єктивність, так як в цих питаннях був абсолютно незалежним. Достатньо навести приклад – якщо б не його енергія, газовий завод був би в руках бельгійців. При всіх негативних сторонах своїх, М. І. Мойсеєв на дві голови вище всіх муніципалів...» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 211-212)

На підтвердження своїх змінених політичних поглядів, наприкінці передвиборчих перегонів, важкохворий Микола Іванович заявив, що «моїм завданням було дати Одесі праву Думу. Завдання це виконане...» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 215). І підбиваючи підсумки його діяльності, журналісти ОН зазначали: «Людина, великої, майже хворобливої самозакоханості і крайньої зарозумілості, які розвинулися поряд з досягнутими успіхами, які аж ніяк не відповідали його дійсним талантам. Мойсеєв під час останньої міської кампанії отримав такий моральний удар, він якого йому важко було піднятися. Він досягнув майже повної влади в Думі і в міській управі, прибравши всіх, хто не хотів йому підкорятися або міг бути чомусь небезпечним. Пішовши на угоду з СРН, Мойсеєв ніяк не очікував, що йому доведеться вести боротьбу зі своїми колишніми соратниками...За складом свого характеру він був бюрократом, спроможним за вдалої ситуації зробити кар'єру, але аж ніяк не вправний, енергійний і спритний боєць...» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 216).

Микола Іванович є яскравим прикладом, як під впливом політичної ситуації в державі та місті, відбулися зміни у поглядах діяча. Протягом всіх років думської діяльності, відмічався його стійкий, владний і егоїстичний темперамент, який надавав можливості втриматися при владі та мати вплив на тогочасний склад думи.

2.9. Борис Олександрович Пелікан. Відомий монархіст та антисеміт одеської думи початку ХХ ст., Б. Пелікан став останнім одеським міським головою, обраним за правління імператорської родини Романових (Додаток 11). Його поведінка та ставлення до різних міських справ стали основним сюжетом карикатур вже згаданого у роботі художника і карикатуриста М. Лінського (Шлезінгера).

Б. Пелікан народився 6 листопада 1861 р. у Петербурзі, в родині чиновника державної канцелярії Олександра Венцеславовича Пелікана та Софії Гаврилівни (Іжик, 2014, с. 92). Відповідно до формуляру, в свій час Борис Олександрович здобув юридичну освіту в Імператорському Олександрівському ліцеї (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2362, арк. 1 зв), проте у списках ліцеїстів його даних немає (Іжик, 2014, с. 92). Його кар'єра розпочалася у Таганрозі, де на початку 1880-х рр. він служив добровольцем у піхотному полку при відомому градоначальнику – адміралі П. Зеленому. Незвичайно швидко юний Б. Пелікан сходиться з сімейством досить-таки владного і суворого «господаря Таганрога» і через деякий час одружується з його пасербицею (Малахов и Степаненко, 2004, с. 185-187).

В 1885 р. Б. Пелікан, як близький родич П. Зеленого, прибув до Одеси і проживав у нього в квартирі. Користуючись сімейними зв'язками з адміралом, він досить швидко починає працювати в низці комерційних підприємств: юрисконсультантом «Ліонського кредиту», членом правління пивоварного заводу, членом правління заводу з вироблення шампанського, членом правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку, перекладачем в канцелярії поліцеймейстера (Адрес-календарь, 1890, с. 41; Адрес-календарь, 1889, с. 42) та

адвокатом в Комерційному суді (Адрес-календарь, 1890, с. 304; Адрес-календарь, 1889, с. 295).

У 1892 р. Б. Пелікан хотів отримати посаду нотаріуса Одеського окружного суду в с. Курісово-Покровському. Під час екзаменаційної перевірки виявилось, що «знання п. Пелікана виявилися незадовільними, в результаті чого визнано зайвим випробування його в умінні вірно викладати акти...» (Ижик, 2014, с. 92). У 1901 р. Борис Олександрович та його брати, Олександр і Віктор, були визнані спадковими дворянами через пожалування батьку орден Св. Володимира 4-го ст. (Общий Гербовник, 1904, с. 134)

З 1905 р. брав активну участь в монархічному русі в Одесі та відразу висунувся на керівні ролі. На початок 1906 р. – був головою Одеського відділу Російського Зборів. Згодом став засновником Одеського відділу Союзу Російського Народу. Був учасником перших монархічних з'їздів 1906 р. Борис Олександрович заснував одеський відділ союзу Архангела Михаїла (Гр. Коновницын ... 1908, с. 2; Вся Одесса, 1907, с. 394). У 1909 р. Б. Пелікан спільно з М. Родзевичем заснували товариство «Братська допомога» для матеріальної допомоги членам монархічних організацій Одеси і біднякам (Файтельберг-Бланк и Савченко, 2009). У 1907-1912 рр. – гласний одеської міської думи та член управи (Вся Одесса, 1910, с. 291).

У 1912 р. Б. Пелікан був прийнятий міністром внутрішніх справ О. Макаровим, якому запропонував спосіб взяти під контроль вибори всіх рівнів. Після аудієнції у міністра він склав записку на ім'я О. Макарова, де виклав свої ідеї. Але пропозиції Б. Пелікана не були взяті на озброєння Міністерством внутрішніх справ. Проте свої ідеї він реалізував вже на практиці – у період виборів до міської думи 19 травня 1913 р., коли прихильники Б. Пелікана здобули переконливу перемогу, а він протягом 1913-1917 рр. був одеським міським головою (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 299; В городской думе ... 1913, с. 3; Тон, 1913, с. 3).

Передвиборчу гонку між «мойсеєвцями» та «пелікановцями» можна прослідкувати на карикатурах М. Лінського й інших митців на сторінках ОН.

На початку 1913 р. у січневому додатку до газети ОН з'явилася карикатура «Як це було» з символічним ознаменуванням танення Пелікана під висхідною зіркою М. Мойсеєва щодо ситуації з виключенням Б. Пелікана зі списків виборців (Додаток 12.1.). Навесні, перед початком виборів, ситуація змінюється – Б. Пелікан та М. Мойсеєв йдуть майже з однаковою швидкістю, з невеликим розривом серед прихильників (Додаток 12.2.) Дуже любляв М. Лінський зображувати Бориса Олександровича у вигляді птаха пелікана (Додаток 12.3. та 12.4.)

Передвиборчі суперечки були схожі на імітацію дуелі. Кандидати на безпечній відстані ховалися один від одного за деревами й імітували бій рапірами, або прикриваючись мішками, стріляли з пістолів один в одного (Додаток 12.5.). Остаточне задоволення Б. Пелікан отримав на засіданні думи, де оголосили його перемогу у виборах (В городской думе ... 1913, с. 3). І його колишні опоненти, гласні М. Родзевич та Л. Жданов почали леститися і активно вітати новопризначеного керівника (Тон, 1913, с. 3).

Протягом 1910-1912 рр. Борис Олександрович отримав чини губерньського і колезького секретаря та титулярного радника (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2362, арк. 5). Отримав державні та іноземні нагороди, зокрема ордени Св. Анни 2-го ст., Св. Станіслава 2-го та 3-го ст.; сербський Св. Сави 2-го ст., чорногорський Кн. Даніїла 1-го ст. та медалі – «На пам'ять про ювілей 200-річчя Полтавської перемоги», «На пам'ять про 100-ліття Вітчизняної війни». За відмінне виконання підготовки до всезагальної мобілізації 1914 р., Борис Олександрович отримав срібний нагрудний знак на пам'ять про 50-ліття земських управ та знак 1-го ст. Холмського Свято-Богородицького братства (ДАОО, Ф. 16, оп. 124, спр. 2365, арк. 1 зв)

З сучасних наукових розвідок стало відомим, що Б. Пелікан був відомим бібліофілом. Його колекція мала зразки європейських та російських творів історичного, релігійного та особистісного характеру. Більшість книг були написані французькою мовою (Ижик, 2014, с. 92).

Борис Олександрович був одружений на Інні Павлівні Зеленій. Цікавий факт, що дружина генерал-губернатора П. Зеленого мала дочку від першого шлюбу з Арсенієм Арсенійовичем Волженовським. Дивно, але по-батькові вона проходить як Павлівна (Наталия Михайловна...). Подружжя мало сина – Павла (1890 р. н.) (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1495, арк. 4зв-5). В Одесі проживали за адресами – вул. Дерibasівська 6 (Адрес-календарь, 1889, с. 42); вул. Нова (Маразлі) 2В, кв. 2 (ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1495, арк. 4зв-5).

Під час подій Першої світової війни, Борис Олександрович відіграв велику роль у формуванні сербської добровольчої дивізії, був нагороджений орденом Св. Сави. У 1917 р. Надзвичайна слідча комісія Тимчасового уряду повідомила про порушення кримінального переслідування проти Б. Пелікана, він був заарештований і запроторений у в'язницю (Малахов и Степаненко, 2004, с. 313, 334). Восени 1917 р. газети писали про те, що готувалася втеча Б. Пелікана та інших монархістів з Одеської в'язниці. Звільненню Пелікана з в'язниці, за іронією долі, сприяло захоплення влади більшовиками.

Борису Олександровичу вдалося втекти з охопленої смутою Росії до Сербії. В еміграції він відіграв помітну роль в монархічному русі, одним з перших став «легітимістом». Його життя закінчилось у березні 1931 р. Похований на Новому кладовищі у Белграді (Ижик, 2014, с. 92).

Щодо особистості Б. Пелікана – багато свідчень залишено на шпальтах газети саме про думську та управлінську діяльність. Своєю появою у громадському житті Одеси Б. Пелікан був зобов'язаний своєму тестю, градоначальнику П. Зеленому. В цей період, він проживав разом з сім'єю дружини, і дотримувався ліберальних поглядів, міг відкрито критикувати свого тестя. Проте це відбувалося до появи монархічних гуртків в Одесі (Малахов и Степаненко, 2004, с. 186). Згодом, завдяки своєму скандальному характеру, впертості, підтримці з Петербургу та натиску, домігся обрання в думу та управу. Зокрема, як член управи він зібрав несприятливу характеристику: «Фінанси – це взагалі болюче місце, а в руках. п. Пелікана – це було суто болюче місце. Замість роботи у своєму фінансовому відділі п. Пелікан займався

політикою. У відділенні управління єврейськими справами свавілля дійшло до пікової точки, і діяльність багатьох старих, корисних єврейських установ виявились у повному розладі...» (Малахов и Степаненко, 2004, с. 128).

Переглядаючи на шпальтах ОН карикатури та шаржі стосовно діяльності муніципалітету, основним їх героєм стає Б. Пелікан, якого несуть як падишаха у міську думу під час обрання (Додаток 13.1.), який завжди хитро посміхається у відповідь на будь-яке питання, і з прапору міста поступово вимальовувалося його обличчя (Додаток 13.2.). Навіть зачепили тему перших очільників Одеси – на рисунку «Завойовники Одеси» відбувається розмова між Де Рібасом та Б. Пеліканом щодо закладення міста (*авт. - у розумінні Де Рібаса це створення і розвиток, у думках Пелікана – закладення для якоїсь користі, як прикраси у ломбард*). (Додаток 13.3.)

Заядлий монархіст, який не зупинявся ні перед чим, і використовував будь-які засоби задля перемоги над супротивником, залишився в очах тогочасного суспільства і таким же на сторінках наукових праць. Можна тільки позаздрити завзятості Б. Пелікана у кулуарних справах, але водночас і поспівчувати – не було й мови про стійку політику щодо піднесення Одеси, адже почалися буремні роки Першої світової війни.

* * *

Отож, формування особистостей дев'яти міських голів та їхній життєвий шлях були насичені подіями, а також мали безпосередній вплив оточення (своєї родини та соратників) на професійну діяльність. Переглядаючи сторінки архівних, особистих документів та свідчень тогочасної преси, можна дійти висновку, що всі очільники міського самоврядування 1863-1914 рр. були пов'язані як колеги – депутати міської ради, члени культурних та благодійних товариств, як близькі друзі – товаришували сім'ями, були хрещеними, або ж разом відпочивали, як політики – об'єднували свої групи прибічників у складний для міста час, або ж навпаки відкрито протистояли один одному.

Розглядаючи безпосередньо досліджуваних дев'ятьох осіб, всі діячі були представниками дворянських родів. Також, всі міські голови Одеси здобули гарну вищу освіту: здебільшого – юридичну, хоча є представники математичного та філософського факультетів. Наукову кар'єру продовжив тільки один із міських голів – професор математики й механіки В. Лігін, створивши власну наукову школу.

Всі досліджувані міські голови були домовласниками, мали право голосувати, балотуватися до управлінських установ на керівні посади. Проте, вони вирізнялися своїм майновим становищем. За вивченими матеріалами, зрозуміло, що найбільше виділяється Г. Маразлі як представник заможної грецької родини та С. Воронцов як спадкоємець князівських статків свого батька. За ними йде М. Новосельський, який свій капітал здобув завдяки підприємницькій діяльності. Інші міські голови – В. Лігін, П. Крижановський, П. Зелений, В. Протопопов, М. Мойсеєв та Б. Пелікан свій рівень матеріального забезпечення утримували завдяки заробітній платі, вигідним вкладенням, власній та набутій нерухомості.

За свідченнями сучасників зрозуміло, що характери керівників міського самоврядування також були кардинально різними – стійкі та авторитетні діячі як Г. Маразлі, спокійні та освічені як В. Лігін, підприємливі та компанійські як М. Новосельський, ліберальні та прогресивні як П. Зелений та В. Протопопов, піддатливі до впливу як С. Воронцов, перемінливі та жорсткі як П. Крижановський та М. Мойсеєв, агресивні та хитрі як Б. Пелікан.

Їхні сім'ї підтримували у громадських справах – дружини опікувались навчальними закладами й жіночими курсами, були серед членів благодійних товариств. Політичні погляди міських голів Одеси залежали від загальнодержавної політичної ситуації, впливали також і внутрішні конфлікти через назрівання революційних настроїв, що були пануючими в той чи інший період діяльності міських голів. Різноманітність політичних вподобань коливалася на повну, від ліберала-українофіла П. Зеленого до консерватора-шовініста Б. Пелікана. Після завершення діяльності як міського голови,

більшість управлінців ще номінально залишалися у складі думи, але не всі були активними, як наприклад Г. Маразлі. Свою діяльність вони продовжували в інших містах імперії, або ж виїжджали за кордон з метою відпочинку і лікування.

Як результат, плеяда міських голів Одеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мала строкатий характер. Більшість біографічних даних вдалося відновити завдяки архівним матеріалам, заміткам в пресі, некрологам, довідковим виданням. Щоденники та спогади сучасників дали змогу розглянути характер, поведінку, світосприйняття міських голів Одеси впродовж їхнього життя. Проте ще існують аспекти для виявлення та вивчення, уточнення та аналізу. Здебільшого, це стосується деяких періодів життя та діяльності очільників міського самоврядування початку ХХ ст. та їхнього оточення.

Розділ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГОЛІВ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ, СОЦІАЛЬНІЙ, ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРАХ

Друга половина ХІХ ст. відзначилася періодом впровадження ліберальних реформ на теренах українських земель, що входили на той час до складу Російської імперії. Почалася поступова тенденція активізації самостійності місцевого рівня управління – завдяки впровадженню земської (1864 р.) та міської (1870 р.) реформ. Законодавчі акти, що запустили процес інституціоналізації органів місцевого самоврядування, першими отримали лише три міста – Петербург (1846 р.), Москва (1862 р.) та Одеса (1863 р.).

Конкретні зрушення у бік нового міського положення для Одеси, почалися ще з 1858 р. Одеський градоначальник Павло Местмахер засвідчив перед своїм керівництвом відсталість існуючого ладу в управлінні міським господарством. Наступного року він представив записку з можливими попередніми змінами на ім'я генерал-губернатора Олександра Строганова. В результаті, Міністерство внутрішніх справ схвалило можливість перегляду засад одеського міського самоврядування. До роботи в особливий комітет для створення детального проєкту нового положення було запрошено 16 членів, серед яких були і представники дореформеної думи. Одним з них є останній «несправжній» міський голова Одеси – Семен Яхненко (Герасименко та Сорокіна, 2018, с. 18; Герасименко (Паламарчук) та Сорокіна, 2017, с. 59-60). Результатом кропіткої роботи комісії став новий законодавчий акт, затверджений наприкінці квітня 1863 р. – «Положение об Общественном Управлении города Одессы» (Положение ... 1864).

Міське Положення 1863 р. заклало початок розширенню повноважень органів міського самоврядування, у порівнянні з Жалуваною грамою містам 1785 р. Основні перетворення зосередилися в ракурсі демократизації складу міського самоврядування; встановлення нового підходу до організації міського самоврядування. Дослідниками історії міст та правових основ міського

самоврядування, зокрема К. Тиганієм вважається, що тридцятиріччя з 1863 р. до 1892 р. – можна назвати «золотим віком» міського самоврядування Одеси (Тиганій, 2010, с. 17). Безперечно, необхідно зазначити, що депутати думи разом з міськими головами Одеси активно переймалися і долучалися до комісій з перегляду наступних проєктів Міських Положень (Черемісін, 2009, с. 254-255).

Як представник інтересів всієї міської громади, міський голова обирався терміном на чотири роки загальними зборами всіх трьох розрядів. Це могла бути особа, що досягла 25-річного віку і володіла в місті нерухомістю вартістю не нижче 15 000 руб. Такий значний майновий ценз призводив до зайняття цієї посади заможними людьми (або дворяни, або купці). Міський голова приймав присягу, обіцяючи неупереджено виконувати свої обов'язки та дотримуватися правил. Щодо затвердження міських голів, а також осіб, які тимчасово їх заступали було декілька особливостей: в губернських містах (і Одесі) – вищезгаданих кандидатів затверджував міністр внутрішніх справ, в інших містах – губернатор. У випадку залишення посту раніше терміну – проводилися перевибори. Якщо ж міський голова хворів або тимчасово був відсутній на законних підставах, то його на посаді заміщав один зі старшин, згодом це був товариш міського голови.

Запроваджена в Одесі система міського самоврядування була більш досконалою в порівнянні з тими, що діяли в Петербурзі (з 1846 р.) та Москві (з 1862 р.). Зокрема, більш чітко розмежовувалися виконавчі й розпорядчі органи громадського управління; загальна дума не поділялася на окремі відділи й гласні засідали разом, їхня кількість – близько 75 осіб; розпорядча дума ставала виключно виконавчим органом загальної думи і з її складу був виведений представник уряду; міський голова обирався всіма станами тощо (Марченко, 2019, с. 93-94; Константинова, 2010, с. 171-172)

Найбільш вдалим для діяльності міських голів було положення 1870 р. Очільник міського самоврядування віддавав розпорядження про скликання думи і визначав порядок денний для засідань. Під його особисту

відповідальність друкувалися доповіді зі справ, які призначалися для розгляду в думі. Тільки через посередництво міського голови, дума могла запросити на свої засідання сторонніх людей. Міський голова мав право оскаржити постанову думи, якщо вважав останню незаконною. У надзвичайних випадках він міг розпоряджатися одноосібно, інформуючи про це згодом членів управи.

На посаду міського голови не могли обиратися священики, представники судового відомства (за виключенням почесних мирових суддей), чиновники фінансових установ, а також особи єврейської національності (Шандра, 2017, с. 234-235). Обмеження для цих категорій осіб, ймовірно, мало на меті запобігти використанню ними посади керівника міським товариством у власних корисливих цілях. Але вирішальне значення надавалося їхнім політичним поглядам. Депутати міської думи, як і міський голова, обиралися терміном на чотири роки. Через кожні два роки половина членів управи по черзі вибувала і заміщувалася новими обраними кандидатами з діючого складу гласних думи (Городовое положение, 1870...).

Міські Положення 1863, 1870, 1892 рр. надали можливість органам міського самоврядування та показали їхню здатність ефективно вирішувати соціально-економічні проблеми міста, благоустрою, охорони здоров'я, освіти, благодійності тощо (Дорошева, 2014, с. 85; Демин, 2011, с. 119; Городовое положение, 1870...; Городовое положение 11 июня...; Полное собрание законов... 1863, с. 403-412). Демократичні принципи формування міських дум, закладені реформами 1863 та 1870 рр., активізували городян для вирішення і політичних питань. Не дивлячись на консервативний характер реформи 1892 р., все одно відбувалось прискорення становлення демократичного устрою та обмеження монархії в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., хоча і меншими темпами, ніж у 1870-х рр. (Городовое положение 11 июня...).

Ознайомившись з основними документами, що регламентували діяльність думи, управи та її членів було розглянуто роботу затверджених дев'яти міських голів в період їхнього перебування на посаді протягом 1863-1914 рр. –

починаючи з Семена Михайловича Воронцова і до перших двох років головування в думі Бориса Олександровича Пелікана. Особлива увага приділяється їхнім пропозиціям у нагальних соціально-економічних питаннях міста.

3.1. Організація роботи в міській думі та управі. Роботу в міській думі на чолі з Семеном Михайловичем Воронцовим було розпочато з прийняття спільного проєкту (від голови міста та станових старшин) правил про порядок дебатів при розгляді справ, а також про створення комісій для різних справ (Паламарчук, 2016b, с. 265).

Міська дума тісно співпрацювала з розпорядчою думою, що здійснювала функції виконавчого органу (Столетие Одессы ... 1894, с. 52-53; Заседание 1 марта ... 1865, с. 139). Вже за рік роботи на посаді голови міста, С. Воронцов запропонував на основі однорічного досвіду діяльності розпорядчої думи, створити комісію, яка має розібрати основні порядки та способи роботи зі справами, щоб скоротити витратити міського бюджету та забезпечити якість та продуктивність роботи виконавчого органу (Паламарчук, 2016b, с. 266). Проте вже в 1867 р. виникла потреба в обмеженні дій думи, а саме – попередження вільних дій розпорядчої думи на майбутнє – дума може здійснювати тільки ті витрати, які виділені законом або рішенням загальної думи, у випадку відступу від цього правила – використані гроші будуть братися з членів Розпорядчої думи, що це допустили (Заседание 4 декабря ... 1867, с. 563).

Ще дві запропоновані контролюючі комісії С. Воронцовим мали здійснити аналіз стану міста, а саме міських будівель, доріг та очисних шляхів – уточнити всі зроблені роботи розпорядчою думою щодо ремонту міських будівель, роботи з шосування доріг та пошук коштів для припинення зловживань з боку золотарів (асенізаторів) й для більш зручного очищення нечистот (Заседание 29 ноября ... 1867, с. 557; Заседание 23 октября ... 1867, с. 469).

За чотири роки перебування на посаді очільника міського самоврядування, у Семена Михайловича були й не досить приємні моменти співпраці з колегами. Наприклад, конфлікт між міським головою та Комітетом зі спорудження мостових. 1865 р. в одному із засідань почали обговорювати скаргу Комітету на дії С. Воронцова. Зі свого боку, міський голова пояснив, що Комітет діє не за процедурою, прописаною в циркулярі Міністерства внутрішніх справ, а за своїм власним баченням, не звітує і не відповідає на запити міського голови. В останніх фінансових запитах було зазначено великі суми коштів (15 000 руб.) без пояснення і найменування позицій для закупки/роботи. Також з боку С. Воронцова була недовіра до технічної документації Комітету та кошторисним сумах (*авт. - скарбником комітету був Г. Маразлі*). В результаті, всі ці позиції викликали невдоволення членів Комітету та відповідну скаргу на міського голову за перевищення повноважень. Пропозицією С. Воронцова до загальної думи стало прийняття рішення щодо відсутності перевищення своїх повноважень за нормативними документами, і що він діяв у точності розуміння покладених на нього обов'язків – спостерігати, у якості представника всіх міських інтересів за успішним і правильним ходом робіт з брукування міста. Пропозиція була прийнята, більшість гласних підтримали С. Воронцова (Заседание 20 сентября ... 1865, с. 473-479). Внаслідок наступного засідання думи було прийнято пропозицію про створення комісії для обревизування діяльності Комітету за 1865 р. (Заседание 4 октября ... 1865, с. 501). Надалі ситуація заспокоїлася на декілька років. І в другій половині 1867 р. за пропозицією міського голови було виголошено незадоволення від імені загальної думи до Комітету зі спорудження мостових (останній зробив відступ від вироку думи) із заборонаю надалі подібних прецедентів. Водночас, залишити на відповідальності Комітету будь-які претензії зі сторони підрядчика, якщо через допущенні зміни у брукуванні вулиць гранітом в 1867 р. відбудуться затримки. В подальшому процесі брукування – доручити Комітету дотримуватися рішень думи (Заседание 18 сентября ... 1867, с. 245).

Були неприємні ситуації не тільки з колегами, а й іншими управлінцями. У спогадах Е. Андреєвського є згадка про конфлікт С. Воронцова з градоначальником М. Шидловським. Останній запропонував розглянути кошторис замість основного порядку денного. Е. Андреєвський зазначав, що: «...градоначальник у своєму папірці говорив з авторитетом не те що керівника, але як шкільного вчителя, який бажає навести на праведний шлях недбайливих учнів. С. М. Воронцов відповів йому статтями з Положення про відкриття засідання думи на власний розсуд», тим самим давши відсіч адміністративному тиску (Марченко, 1999, с. 185).

До обговорення ефективності роботи органів міського управління в Одесі повернулись у 1866 р., коли була створена комісія для аналізу норм практичної роботи міської думи за Міським Положенням 1863 р. Після багатьох обговорень, депутати думи дійшли висновків про нераціональний розподіл управлінських функцій між думами, прав і обов'язків між членами думи; неякісно налагоджену процедуру звітності, як відповідальності депутатів перед міською громадськістю; нелогічність у призначенні термінів засідань думи та невирішений механізм сплати податків. Вищезгадані проблеми й стали поштовхом до розроблення і удосконалення проєктів нового Міського Положення (Черемісін, 2009, с. 254-255).

Наступник С. Воронцова також дотримувався практики розподілу справ із залученням комісій. Однією із важливих ініціатив Миколи Олександровича Новосельського, втілених в роботі думи була робота гласних разом з технічними комісіями з питань, що стосуються професійного втручання та допомоги з боку інженерів, архітекторів та інших техніків. Наприклад, розгляд проєкту від Комітету створення водостоків і виділення розміру грошових утримань та створення особливої комісії для з'ясування сили в газових ліхтарях, за прикладом Петербургу (Предложение Городского Головы, 1868, с. 471; Заседание 24 апреля ... 1868, с. 244-245).

Також була пропозиція від М. Новосельського про вибір постійної ревізійної комісії, яка контролювала всі роботи та поставки продукції до міста,

мала створювати акти на прохання міського голови про кошториси для уникнення збитків (Заседание 7 августа ... 1868, с. 418-419). Микола Олександрович спробував унормувати питання з роглядом кошторису – виголошена пропозиція про надання розпорядчою думою проекту кошторису на наступний рік до 1 серпня поточного року, проте в реальності це майже не втілювалося (Заседание 11 ноября ... 1868, с. 534).

Завдяки успішній співпраці техніків з депутатами і уникненню багатьох суперечок в думі, було прийнято рішення створити особливе будівельне відділення, де будуть зібрані всі технічні роботи міста (ДАОО, Ф. 1, оп. 44, спр. 71, арк. 1-16; Паламарчук, 2017с, с. 235).

В цей час, у місцевій пресі з'явилися замітки, що міський голова хоче запросити до Одеси стенографів для надання якомога більшої гласності рішенням загальної думи, які будуть готувати звітну документацію і навчати своїх майбутніх колег роботі стенографом (Заседание 28 февраля ... 1869, с. 233). Пропозицію прийняли та внесли статтю в бюджет 1869 р. Ще одним доповненням до штату службовців місцевого самоврядування став юрисконсульт – довірена особа для проведення всіх процесів у місті, що виконуватиме також функції радника з юридичних питань (ДАОО, Ф. 1, оп. 17, спр. 55, арк. 2-2зв; Заседание 16 апреля ... 1868, с. 222).

Для організації активної участі у засіданнях з боку обраних депутатів міської думи, М. Новосельським спочатку було запропоновано друк прізвищ депутатів у журналах засідань (Заседание 22 мая ... 1868, с. 282-283). На жаль, це не мало великого впливу, тому з 1871 р. почали запроваджувати штрафи за відсутність на засіданнях гласних через неповажні причини (Городские дела, 1871).

Протягом засідань думи кінця 1860-х – початку 1870-х рр. з боку гласних виникає пропозиція про запровадження посади товариша міського голови, яка існує в московській та петербурзькій думах. Проте, довгий час цю пропозицію відхиляли, в тому числі й сам Микола Олександрович. Однак, у 1874-1875 рр., він особисто поновлює цю пропозицію з клопотанням до Міністерства

внутрішніх справ (Заседание 10 ноября ... 1875, с. 340-342). Але втілено це вже було за доби Г. Маразлі.

У 1870-х рр. постало питання про розширення тематики думського друкованого органу ВОГОУ. Оскільки уряд не дозволить створення ще однієї газети, тому що вже є монополія ОВ – думський орган може стати альтернативою (Об изменении в программе, 1874, с. 191-192). Зміна програми ВОГОУ відобразилася вже у номерах 1880 р.

Перед початком чергової російсько-турецької війни 1877-1878 рр., депутати одеської думи підтримали пропозицію Миколи Олександровича щодо створення комісії, яка визначить фінансовий стан Одеси, і надасть пропозиції, чим місто зможе допомогти у воєнних потребах (Заседание 19 апреля ... 1877, с. 170).

Суперечки у М. Новосельського в думі виникли під час обговорення питань щодо лиманського промислу. Гласний О. Пашков був обурений, оскільки відповідальність за друк протоколів лежить на міському голові і лиманську комісію він також очолив, хоча у свій час М. Новосельський мав власний бізнес, пов'язаний з соляним промислом на Куяльницькому лимані. Микола Олександрович надіслав листа через секретаря про відмову від попередніх домовленостей з домовласниками прибережної зони на користь міста. І що лиманська комісія має розробити план дій, у разі відмови і згоди з пропозиціями уряду та профільного міністерства. Депутати думи вимагали ґрунтовних пояснень щодо звинувачення гласного О. Пашкова, проте останній почав скандалити, що ніхто немає права змушувати його негайно пояснювати свої думки і слова – це буде тільки наступного засідання і у письмовому вигляді (Заседание 2 октября ... 1868, с. 458).

Жваве обговорення та діяльність комісії з питань аналізу ефективності роботи міської думи за Міським Положенням 1863 р. призвели до створення проекту нового законодавчого акту. Після багатьох бюрократичних зволікань він був повернутий на доопрацювання спеціальній комісії, в якій працював і М. Новосельський (Реєнт відп. ред., 2019, с. 79; Herlihy, 2018, р. 200; Гончарук,

2012, с. 161). Розроблене комісією нове Міське Положення 1870 р. було затверджено імператором (Черемісін, 2009, с. 256; Городовое положение, 1870...). В Одесі це положення запрацювало трохи пізніше – не в 1870 р., а в 1873 р.

Григорій Григорович Маразлі вже мав досвід роботи в думі, в якості виконуючого обов'язки міського голови, і розумів, наскільки обтяжлива робота міського голови, і що є необхідним введення в склад міського самоуправління посади товариша (заступника) міського голови. Ця посада була виборною, обраний кандидат офіційно мав змогу замінити міського голову у разі від'їздів та відпусток останнього та брав на себе частину зобов'язань, наприклад участь у засіданнях рад різних організацій (ДАОО, Ф. 2, оп. 1, спр. 1240, арк. 1-3).

У 1886 р. було запропоновано створити комісію, яка буде займатися дослідженням тогочасного стану справи оцінки міського нерухомого майна, і має створити нові правила для оцінки нерухомого майна, беручи за початкову точку рівномірність обкладання платників на користь міста оціночним збором (Предложение Городского Головы ... 1886, с. 2-3).

Вже відомий раніше гласний О. Пашков каламутив воду також і за доби Григорія Григоровича. Ситуація стосувалася театральної комісії, яка активно намагалася сприяти питанню будівництву нового театру. У 1883 р. відбулася суперечка в думі через висловлювання гласного О. Пашкова. Членів театральної комісії він почав обзивати артистами, через відмову у співробітництві з місцевими підприємцями щодо будівництва театру (*авт. – пропозиція О. Пашкова*). Барон М. Вітте та гласний О. Чижевич вийшли з зали, а Григорій Григорович уточнив, що все сказане О. Пашковим завжди наполовину брехня, тому вже звик до його скандалів. Проте, інші гласні підняли хвилю невдоволення на підтримку театральної комісії і припинили ту критичну ситуацію (Заседание 31 октября ... 1884, с. 2-3)

В останні роки Г. Маразлі на посаді, було введено нове Міське Положення 1892 р. – оновлене законодавство встановлювало високий майновий ценз, що значно звузило коло виборців, а також відбулося скорочення

повноважень міських дум. Відтепер вони підлягали контролю з боку губернатора, міністра внутрішніх справ та Сенату. Все це знизило ефективність діяльності органів міського самоврядування та гальмувало процес розгляду поточних справ міста (Городовое положение 11 июня...; Дорошева, 2014, с. 86). Через рік, Г. Маразлі запропонував розширити управу п'ятим членом через те, що за новим Міським Положенням вони не мають кандидатів, що могли б їх замінити у разі відсутності, хвороби, тощо (Предложение Городского Головы ... 1893, с. 1). Проте це було запроваджено вже в 1890-х рр.

Через дострокову відставку Г. Маразлі з посади міського голови, новопризначеним кандидатом було обрано його заступника – Валер'яна Миколайовича Лігіна. Одним із перших кроків В. Лігіна щодо організації роботи в думі стало його розпорядження про присутність діловодів на засіданнях міської думи (Городской голова сделал распоряжение ... 1895, с. 3). Також всім членам управи необхідно було підготувати список невирішених питань та довести до відома діловодів про обов'язкові відмітки у настольному реєстрі (Городской голова В.Н. Лигин желая привести в известность1895, с. 2). На початку 1896 р. В. Лігіним було ініційовано створення підготовчої комісії, яка має збирати пропозиції щодо організації святкування дня коронування імператорської пари Миколи II та його дружини Олександри Федорівни, уродженої принцеси Гессенської (Предложение Городского Головы об образовании подготовительной комиссии ... 1896, с. 49). Після переходу до рук міста домової церкви, збудованої коштом Г. Маразлі, Валер'ян Миколайович запропонував обрати старосту церкви (Предложение Одесского Городского Головы В. Н. Лигина о выборах старосты ... 1896, с. 33). Призначення нових ревізорів також входило до сфери інтересів міського голови В. Лігіна – В. Докса було призначено на місце уповноваженого від міського самоуправління для участі в ревізії одеського міського з'їзду мирових суддів (Очередное собрание 20 мая 1896 года ... 1896, с. 40).

Петро Адамович Крижановський, за короткий період своєї діяльності, встиг внести досить вагомі пропозиції і поправки в роботу міської думи – було

створено штатну посаду міського стенографа з щорічним утриманням 1500 руб. (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об учреждении ... 1897, с. 1273-1275; Очередное собрание 27 октября 1897 года ... 1897, с. 1449) та повернуто міського стенографа М. Тульчинського до роботи (Паламарчук, 2017b, с. 210).; запропоновано та обрано очільників військово-кінських діляниць та їхніх помічників (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании ... 1897, с. 491-500; Очередное собрание 11 сентября 1897 года ... 1897, с. 644-652; Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об переизбрании ... 1897, с. 1786-1787; Очередное собрание 15 декабря 1897 года ... 1898, с. 68-69); членів одеської торгової депутації (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании членов Одесской ... 1897, с. 528); нового директора Павлівської будівлі дешевих квартир Б. Клименко та його помічника С. Веселовського (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании Директора ... 1897, с. 526; Очередное собрание 12 сентября 1897 года ... 1897, с. 865).

Досить цікавим було розпорядження П. Крижановського про попередню публікацію думських пропозицій в газетах перед розповсюдженням текстів між гласними. (Паламарчук, 2017b, с. 210). Нарешті, було втілено пропозицію Г. Маразлі про розширення складу управи – Міністерство внутрішніх справ дозволило обирати, ще одного, пятого члена управи (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об увеличении числа ... 1897, с. 449-453; Очередное собрание 10 сентября 1897 года ... 1897, с. 637).

Будучи на посаді вдруге, у 1905 р. Петро Адамович поновив пропозицію про виділення Одеси в окрему земську одиницю, яку в свій час міський голова П. Зелений спростував. Надані статистичні данні та перерахунки здобутих і втрачених коштів на прикладі останніх двох років показали, що сподівання П. Зеленого про зниження податків не здійснилися. Земські збори тільки збільшилися, і Одеса за 1904 р. та 1905 р. переплатила понад 800 000 руб. (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу ... 1905, с. 1683-1689). Але позитивне рішення ця пропозиція не отримала (Заседание

19 сентября 1905 года... 1905, с. 2549). Також у 1905 р. почалася підготовка до виборів кандидатів у Державну думу від Одеси – підрахунок міського населення та утримання відділу діловодства щодо виборів (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу о выборах ... 1905, с. 1757-1758). Петро Крижановський подав клопотання щодо права на обрання другого члена Державної думи (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о возбуждении ходатайства ... 1905, с. 1750-1753; Заседание 5 сентября 1905 года ... 1905, с. 2544-2545) У зв'язку зі значними людськими втратами, в кожному місті Російської імперії запроваджувалися опікунські установи – Комітет для завідування забезпеченням долі дітей, чиї батьки загинули у війні з Японією. До складу цього Комітету мали входити міський голова і ще один гласний, якого П. Крижановський і пропонував обрати думі (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании ... 1905, с. 1754). Ще однією важливою пропозицією була організація Одеського міського контролю. Проаналізувавши наявність контролера у кожному відділенні органів міського самоврядування, був складений штат моніторингового відділу, який мав би звітувати і підпорядковуватися міському голові (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об организации ... 1905, с. 2164-2174).

Між двома короткими термінами при владі П. Крижановського, діяв на чолі одеського міського самоврядування Павло Олександрович Зелений. Він звертав увагу на багато питань місцевого, земського та губерньського масштабу. Однією із перших дій було знайомство з кожним службовцем окремо, прохання скоротити листування та обов'язковість внесення відміток про виконані справи в реєстр (Герасименко, 2018с, с. 85). Чимало пропозицій міського голови П. Зеленого стосувалися суто процедурних питань роботи органів міського самоврядування. Зокрема, лише 1898 р. такими пропозиціями були: про вибори двох гласних до Одеської повітової оцінювальної комісії; про вибори завідувача третьою Олександрівською військово-кінською дільницею м. Одеси; про призначення двох гласних думи в особливу комісію, створену

градоначальником, з питання обвалів та зсувів землі на берегових дачах Малого Фонтану; про організацію комісії щодо забезпечення міських установ вугіллям з подальшим створенням міського складу вугілля (Журнал чрезвычайного собрания 21 августа 1898 года, 1898, с. 522; Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222). Цікавими ініціативами були – клопотання для надання думі обирати особливого керівника на виборчий період; поновлення клопотання про дозвіл періодичних з'їздів міських голів (ДАОО, Ф. 16, оп. 80, спр. 327, арк. 5-10); пропозиція про організацію контролю при міському управлінні і проєкт положення про контроль (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222).

Щодо стосунків міського самоврядування зі земськими установами Херсонської губернії П. Зелений також вніс чимало ініціатив, зокрема: у 1898 р. – про шкідливість пропозиції розділення Херсонської губернії на дві частини, що була надіслана до Херсонського губернського земського зібрання; про збільшення кількості гласних від Одеси у складі Херсонських губернських земських зборів; про включення одеського міського голови, за посадою, до числа гласних Херсонських губернських земських зборів; у 1903 р. – про розділ Херсонської губернії на вісім повітів (зі запереченням доцільності цього кроку) (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 224).

Питання виділення міст в окремі земські одиниці турбувало багато міст південноукраїнських земель (Єлизаветград, Катеринослав, Миколаїв, Одеса тощо). У 1898 р. П. Зелений висловився проти цієї пропозиції, аргументувавши свою думку про можливість у подальшому зниження земських зборів та розрив давнього зв'язку між міським та земським управлінням (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 224; Константинова, 2010, с. 191). Можливо його позиція була обумовлена довгим досвідом роботи та шлейфом з попереднього періоду життя – як херсонського земця. Питання це було поновлене у 1905 р.

За пропозицією Василя Яковича Протопопова відбулось остаточне утвердження положення про міський контроль й штат службовців при ньому –

були здійснені процедурні та кадрові зміни з урахуванням нового варіанту кошторису (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об утверждении ..., 1907, с. 115-118). Нагляд за конно-залізничним сполученням було передано до загального міського контролю, у будівничого відділення залишилася тільки технічно-виконавча частина (Заседание 7 января 1907 года ... 1907, с. 432-433). Офіційно затверджено Положення про міський контроль відбулося у 1908 р. на основі трьох пропозиції – гласного П. Нагорського, колишнього міського голови П. Крижановського та діючого міського голови В. Протопопова (Заседание 6 февраля 1908 года ... 1908, с. 590-595). Як і попередні міські голови, Василь Якович подавав кандидатури для діючих комісій та підрозділів – обрання членів шести одеських міських присутностей щодо квартирного податку (Заседание 8 января 1907 года ... 1907, с. 427-428), збільшення складу комісії для розроблення проєкту обов'язкових постанов про нормальний відпочинок у торгівельних та ремісничих закладах (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об пополнении состава ... 1907, с. 885-886).

Ініційовані питання В. Протопоповим стосувалися й виборчих процесів: щодо порядку виборів гласних думи у 1907 р. – в рамках одного виборчого збору та число кандидатів визначити в 15 осіб (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о порядке производства ... 1907, с. 310-311; Заседание 21 февраля 1907 года ... 1907, с. 440) та асигнування 15 000 руб. на створення списків виборців та проведення виборів у Державну думу, витрата яких мала бути віднесена на рахунок очікуваних доходів від збільшення плати за воду, використану з міського водогону (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об ассигновании кредита ... 1907, с. 1180; Заседание 18 июня 1907 года ... 1907, с. 1622).

У 1907 р. атмосфера у думі почала нагріватися завдяки опозиційним групам до міського голови. Заступник міського голови М. Мойсеев виконував обов'язки В. Протопопова на час його від'їзду до Петербургу через виклик до Міністерства торгівлі та промисловості. Група гласних (І. Казарінов,

П. Нагорський, Б. Пелікан та інші) наполягали на поясненні з боку міського голови про відсутність попередження про від'їзд (нагальним стояло питання нового кошторису на 1908 р.), «малу» відвідуваність та активність в думі (Предложение 14-ти гласных на имя И. д. Одесского Городского Головы ... 1907, с. 2425). Проте, відповідно до діючої процедури за Міським Положенням, В. Протопопов отримав дозвіл від генерал-губернатора та градоначальника (Как мы слышали, предположенное раньше гор. думой ... 1907, с. 2). І на грудневій сесії 1907 р. почалися нападки з боку гласних щодо несвоєчасного виконання роботи В. Протопоповим, критика його роботи та дій як міського голови. Скоріш за все, це також вплинуло на передчасний відхід від виконання обов'язків міського голови за власним клопотанням.

Микола Іванович Мойсеев провів багато своїх ініціатив у 1908-1913 рр. Для організації виборів гласних у міську думу було асигновано 3 500 руб. та запропоновано провести все одним виборчим засіданням (Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании суммы на производство... 1908, с. 2824; Заседание 29 сентября 1908 года ... 1908, с. 3142; Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о порядке производства ... 1908, с. 2839-2841; Заседание 15 октября 1908 года ... 1908, с. 3150). Відбулися зміни у виборчій процедурі – новий спосіб подачі записок від депутатів замінював кулі (Герасименко, 2018а, с. 39). Міський голова також опікувався і виборчими моментами стосовно представників Одеси до Державної думи – було виділено 5 000 руб. (Герасименко, 2018а, с. 39; Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании 5000 р. на расходы ... 1909, с. 2014-2020; Заседание 28 августа 1909 года ... 1909, с. 2342).

Маючи статус мирового судді, М. Мойсеев безпосередньо клопотав про вибори нових та додаткових дільничних та почесних мирових суддів, що було спричинено термінами їхньої роботи та розширенням відділень окружного суду (Заседание 9 февраля 1909 года ... 1909, с. 497; Заседание 6 марта 1909 года ... 1909, с. 738; Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об избрании

двух участковых ... 1909, с. 994-1000; Заседание 15 июня 1912 года ... 1912, с. 1629).

У 1912 р. було затверджено новий розподіл обов'язків між міським головою, товаришем міського голови, членами управи, підтримано клопотання М. Мойсеєва про заміщення міського голови на засіданнях Судової Палати зі становими представниками та асигновано 10 800 руб. на утримання двох нових членів управи та канцелярії відділу благодійності (Герасименко, 2018а, с. 39)

Зміни у підзвітних комісіях також цікавили Миколу Івановича. У питанні розширення одеського порту – призначено чотирьох представників до технічної та фінансової комісій з гласних (Заседание 13 июня 1908 года ... 1908, с. 1771). Продовжувався термін роботи до трьох років гласного П. Кардиналовського як представника Одеси у Раді місцевого господарства. (Заседание 22 января 1910 года ... 1910, с. 523). За пропозицією міського голови було створено підготовчу комісію, у складі п'яти осіб для розгляду і звітування думі щодо всіх втілених та невтлених постанов щодо спорудження пам'ятників в м. Одесі на честь державних та громадських діячів, історичних подій (Заседание 12 декабря 1911 года ... 1911, с. 2606). У 1912 р. М. Мойсеєв запропонував обрати почесним громадянином Одеси генерал-ад'ютанта віцеадмірала К. Нілова за звитяги під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр., що й було підтримано колективом гласних (Заседание 13 января 1912 года ... 1912, с.9).

Борис Олександрович Пелікан, у перші роки на посаді, був обраний представником від одеської думи до Ради у справах міського господарства (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк 97зв). Борис Олександрович вніс уточнення щодо вибору дільничних мирових суддів м. Одеси на три роки з 1 січня 1914 р. (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк 90-90зв). Значним рішенням було створення окремого відділу – юридичної частини, для вирішення питань замість одного юрисконсульта при міській управі (Заседание 20 июня 1914 года ... 1914, с. 943-944). Для спорудження в Одесі міських холодильників – на початкових етапах почалося формування особливої комісії з гласних для детальної розробки цього питання (Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана об

избрании комиссии ... 1914, с. 107-109; Заседание 16 января 1914 года ... 1914, с. 24-25).

3.2. Фінансова сфера. Всі міські голови, без винятку, брали участь у розгляді та обговоренні статей щорічного місцевого бюджету – це можна прослідкувати за номерами газет ОВ, ОН, ВОГОУ та ИОГД. Зачасту, цей процес міг тривати з жовтня поточного року і до березня наступного року (з запізненням). Проте, були спроби у міських голів М. Новосельського, В. Лігіна та В. Протопопова унормувати цей процес в рамках одного року, щоб бюджет був готовий до початку наступного року. Микола Олександрович також сприяв якісній роботі гласних при обговоренні статей кошторису – у 1874 р. була підтримана пропозиція за прикладом Петербургу та Москви здійснювати друк цифрових балансів та пояснювальної записку для попереднього ознайомлення депутатів міської думи з кошторисом (Заседание 18 января ... 1874, с. 60). За доби керівництва Г. Маразлі на сторінках думського друкованого органу ВОГОУ з'являлися щомісячні звітні данні про прибутки та витрати місцевого бюджету.

У фінансовій сфері діяльності очільників міського самоврядування велику частину також займала податкова політика, співпраця з фінансовими та кредитними установами, надання матеріальної підтримки населенню тощо.

Щодо податкової політики С. Воронцова – бурю емоцій викликав розгляд пропозиції щодо оподаткування на користь міста «питейных заведений и шинков». Частина депутатів підняли питання про те, що ці заклади руйнують сім'ї і спустошують гаманці пересічних людей. Саме тому, на зібрані кошти можна відкрити нові народні школи і підтримувати вже існуючі. Інша частина гласних схилилася до того, що контроль народних шкіл здійснюють земські управи, і якщо пов'язати збір з питних закладів з облаштуванням шкіл, то дума позбавить себе права розпоряджатися грошима. Міський голова заявив, що загальна дума може і скасувати свої рішення (Паламарчук, 2016b, с. 267; Заседание 23 июня ... 1865, с. 344).

С. Воронцов намагався брати участь у встановленні акцизу для візників (Авалиани ред., 1914а, с. 87, 111-112; Журнал заседания ... 1865, с. 20-24). В останні роки перебування на посаді, С. Воронцов був дуже стурбований податковими заборгованостями з нерухомого майна – на шпальтах ОВ майже кожного випуску з'являлися повідомлення з прізвищами боржників. І в 1866 р., «міський голова ... вважав за потрібне, попередньо прийняття розпорядчою думою рішучих заходів щодо стягнення податкового боргу ...» (Паламарчук, 2016b, с. 267).

Не менш визначною була робота М. Новосельського. І перша справа, що зустріла його на робочому місці була скарга від місцевих євреїв щодо зловживання відкупщиків під час продажу кошерного м'яса. Згодом, були надані вказівки розпорядчій думі прийняти рішучі дії для забезпечення порядку у торговельних процедурах місцевих євреїв (Паламарчук, 2017с, с. 234). Наступного року було підтримано рішення М. Новосельського щодо обкладення 3% податком з орендної плати за приміщення торговельних закладів (Заседание 26 февраля ... 1869, с. 313).

У 1872 р. пролунала пропозиція М. Новосельського стосовно продажу землі хуторів та дач у повну власність їх власникам. Мова йшла про зміну виплати землевласниками з одноразової на регулярну протягом року після оголошення викупу. У такий спосіб, місто одержувало б набагато більше коштів, ніж від поземельного збору. Боржники мали попередньо сплатити свої борги перед містом, і згодом мали можливість також викупити землю. Проте, так і не віднайдено було підтверджень в журналах засідань думи щодо погодження депутатів (Предложение Одесского городского ... 1873, с. 2-3).

Під час свого другого терміну на посаді міського голови, М. Новосельський почав отримувати платню за роботу міського голови, і всі його наступники також мали регулярні виплати заробітної плати (Решетов и Ижик, 2012, с. 117; ДАОО, Ф. 16, оп. 49, спр. 628, арк. 6).

М. Новосельський активно сприяв створенню Товариства взаємного кредиту, Одеського кредитного товариства Одеського домовласницького банку

(Паламарчук, 2017с, с.236; Решетов и Ижик, 2013, с. 68). Під час перших установчих засідань акціонерів вищезгаданих організацій М. Новосельський звертався з нагальним проханням прибрати його кандидатуру зі списків з обрання на головуючі посади в організаціях, позаяк через обов'язки міського голови він не має права цим займатися (Общее собрание членов городского кредитного общества ... 1871).

До початку роботи Одеського домовласницького банку, в думі було вирішено питання розширення та зміни повноважень Одеського кредитного товариства, окрім п'яти основних, що вказували на взаємозалежність від міста та громадськості – клопотання про затвердження статуту товариства, назва організації, позика у 100 000 руб. на два роки без відсотків, виплата боргу всіма членами товариства за принципом кругової поруки, контроль над товариством від міського самоврядування та зобов'язання сплачувати $\frac{1}{2}$ своїх прибутків від страхування на користь міста (Заседание 23 октября ... 1869, с. 398).

З 1870-х рр. фіксуються підтримані пропозиції М. Новосельського щодо святкових виплат службовцям міського управління задля покращання продуктивності роботи та створення певної матеріальної підтримки працівникам (Заседание 22 марта ... 1874, с. 121; Заседание 12 декабря ... 1873, с. 321). В останні роки свого керівництва, М. Новосельський надав розгорнуту записку з можливими способами покращання коштів міста. Увага була прикута до можливого наповнення міського бюджету за рахунок повернення коштів від держави у справі виплати квартирних коштів гарнізонним військам. За період 1860-1873 рр. місто мало право клопотати про повернення близько 416 000 руб. за витрати на утримання гарнізонних військ (Предложение Одесского Городского ... 1877, с. 79-85).

Г. Маразлі для поліпшення стану місцевого бюджету запровадив оцінний податок на хутори та земельні ділянки. Також значними були його особисті внески до бюджету (Решетов и Ижик, 2012, с. 107). Але це не завжди рятувало від заборгованості, тим паче деякі роки були досить дефіцитними через несплату міських податків одеситами, тому місто брало займи в кредитних

товариствах, банках або в уряді держави. Перший мільйонний займ був взятий містом у 1877 р. (Демин, 2011, с. 121).

У 1884 р. була подана заява від Г. Маразлі щодо надання малозабезпеченому класу населення вугілля по недорогій ціні, тому були здійснені домовленості з фірмою «Граф Ренар». Вугілля буде видаватися ордерами зі складу, не менше 30 пудів за ціною, що купила управа. Якщо до 1 липня 1889 р. не розберуть вугілля, управа доплатить за останок по 1 коп на пуд. Також Г. Маразлі уточнив, що управа думає про окремий склад, де буде видавати вугілля бідним в малій кількості. Пропозиція була підтримана гласними думи (Заседание 16 января ... 1889, с. 3).

У 1886 р. під час засідання думи розглядався лист колишнього міського голови М. Новосельського до діючого міського голови Г. Маразлі щодо завершення судової справи на користь міста стосовно відчуження сум каботажного мита від РОПіТ. Ця справа розпочалася ще 10 років тому, коли РОПіТ утримувався від сплати мита за свої каботажні кораблі (Заседание 31 марта ... 1886, с. 3).

За зверненням службовців міського самоуправління, Г. Маразлі запропонував дозволити створити позико-ощадну касу, що й було підтримано гласними одеської думи (Заседание 30 декабря ... 1889, с. 3).

Товариш міського голови Г. Маразлі, а згодом і діючий очільник міського самоврядування, В. Лігін вніс пропозицію щодо точної оцінки ділянок міської землі. Необхідно було налагодити певну систему, оскільки різні ділянки закріплені за різними підрозділами та посадовцями. Секретар управи разом з міським статистом, землеміром, бухгалтером і діловодами земельного та будівничого відділів мали зібрати всі необхідні матеріали з даного питання, щоб міський голова міг вчасно підготувати доповідь для думи щодо оцінки ділянок міської землі (По поводу точной оценки участков городской земли, 1895, с. 3). Ще однією цікавою ініціативою була трансформація процесу організації збору та контролю встановлених міських податків – необхідно було провести фактичний і одночасний контроль завдяки визначеним запрошеним

особам. Ці персони будуть мати всі необхідні дані, систематизовані за певною типологією – за кварталами, відділами та поліцейськими відділеннями. Моніторингова комісія буде здійснювати візити до платників податків. У разі виявлення ухилення від сплати податків та зборів, міська управа отримує дані про людину та починає наступний дієвий процес. Витрати на перевірку зборів – приблизно 600 руб., що може відноситися до екстраординарних потреб думи в рамках щорічного кошторису (Г. городской голова В. Н. Лигин вошел в городскую управу ... 1895, с. 3).

Як представник судової сфери, де більшість доказовості та раціональності зосереджується на папері, П. Крижановський намагався здійснити регулювання міських фінансів, через надання розпорядження службовцям для постійного збору і систематизації всієї звітної документації (Паламарчук, 2017b, с. 210; Доклад Городского Головы П. А. Крыжановского о состоянии ... 1897, с. 46-47; Чрезвычайное собрание 24 июня 1897 года ... 1897, с. 346-347). На рахунок міської управи було віднесено витрати на утримання трьох санітарних лікарів за 1897 р. (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об отнесении расхода ... 1897, с. 460; Очередное собрание 10 сентября 1897 года... 1897, с. 639). Проте, була відкладена пропозиція П. Крижановського щодо дозволу стягнення боргів за несплату послуг водопостачання в адміністративному порядку через відсутність правомірних підстав у міського самоврядування на призупинення водопостачання до будинків боржників (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о возбуждении ходатайства ... 1897, с. 1490; Очередное собрание 27 ноября 1897 года ... 1897, с. 1732). Також Петро Адамович зреагував на заяву з боку службовців органів самоуправління щодо видавання заробітної плати – це мало відбутися 20 числа кожного місяця (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по поводу ходатайства ... 1905, с. 1755-1756).

П. Зелений підтримував політику своїх попередників, у справах повернення від уряду коштів, які були витрачені містом на питання загальнодержавного характеру, займався реалізацією 10-мільйонного займу для

нагальних потреб міста, клопотанням про введення нових податків для наповнення скарбниці міста: 1902 р. – податок з власників собак, окрім собак-крисоловів (з клопотанням виключити з податкового списку породи фокстер'єрів та пінчерів), того ж року – податок з екіпажів «у вузькому значенні» (редакція постанови думи від 1896 р.); 1903 р. – про реєстрацію велосипедів та встановлення найвищого розміру зборів (Гончарук, Герасименко та Жилєнкова 2018, с. 221).

Зафіксованими у джерелах є звернення П. Зеленого до уряду щодо продовження терміну збирання напівкопійкового збору; надання скарги в Сенат на невірне розпорядження Управління у справах військової повинності про незвільнення міста Одеси від витрат на утримання присутності по військовій повинності; про повторне клопотання перевести витрати на утримання поліції до державної скарбниці (якщо не вдасться – то хоча б зменшити міські витрати на 50%); про відрахування з портових зборів 300 000 руб. для сплати відсотків та погашення 7-мільйонного займу Одеси; про передачу до доходів Одеси державного квартирного податку і про надання виборчого права власникам квартир (Гончарук, Герасименко та Жилєнкова 2018, с. 223-224).

В. Протопопов у 1906 р. клопотав перед міністром торгівлі та промисловості про дозвіл безмитного перевезення із закордону більше 1 млрд пудів вугілля для потреб міських установ. Проте підтримки одеська громада не отримала (Гор. голова ходатайствовав, как известно, перед министром торговли и промышленности ... 1906, с. 4). У кінці року відбулась друга спроба – Василь Якович підготував доповідну записку для міністра фінансів з клопотанням про зниження мита на англійське вугілля, що було придбане містом для своїх потреб на зиму 1906-1907 р. (Гор. голова В. Я. Протопопов входит с докладной запиской ... 1906, с. 2).

Наступного року була підтримана ініціатива В. Протопопова щодо знищення талонних корінців книжок квитанцій за 1900-1905 рр. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об уничтожении ... 1907, с. 925-926; Заседание 28 мая 1907 года ... 1907, с. 824). Важливим було врахування й

певної соціальної і матеріальної підтримки у якості надання одноразової грошової допомоги позаштатним працівникам, або родичам покійних службовців органів міського самоврядування, підзвітних комісій та робітничих груп. В. Протопоповим було запропоновано надати одноразову грошову допомогу за рахунок залишків на утримання особового складу міської управи – вдові колишнього робітника Григорія Садового у розмірі 148 руб. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о выдаче пособия ... 1907, с. 955-956; Заседание 18 июня 1907 года ... 1907, с. 1627), вдові каменяра Олександрі Владикіній – 78 руб. 75 коп. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о назначении единовременного ... 1907, с. 975-976; Заседание 18 июня 1907 года ... 1907, с. 1627), а п'ятьом позаштатним працівникам, що займалися брукуванням та каналізацією – 980 руб. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о выдаче единовременного ... 1907, с. 1135-1137; Заседание 18 июня 1907 года ... 1907, с. 1627-1628).

У 1908-1913 рр. М. Мойсеєвим було здійснено ряд пропозицій до уряду імперії стосовно поновлення клопотання про продовження отримання містом щорічно 300 000 руб. з сум портових зборів і про повернення 187 224 руб. 40 коп. мостового капіталу, про збільшення розміру плати товаришу міського голови до 9 000 рублів, про зниження державного податку з нерухомості до 4% чистого доходу та подовження до двох місяців терміну подання скарг на обкладання податком. Надходили прохання з боку очільника міського самоврядування Одеси й щодо нових зборів – встановлення податку на вантажі, що привозять або вивозять зі станцій Одеської залізниці; заміна лікарняного податку санітарним задля поліпшення санітарного стану міста; запровадження податку з білетів на вистави та розважальні заходи на користь міста; встановлення збору коштів на користь міста з орендної плати за торгові, промислові та ремісничі приміщення (Герасименко, 2018а, с. 40).

Як і його попередник, М. Мойсеєв ініціював пропозиції щодо соціальних виплат і матеріальної підтримки для колишніх службовців, працівників міських установ та їхніх сімей. Було підтримано призначення: пенсії колишньому

городовому лікарю І. Сушнову у розмірі 125 руб. на рік (Заседание 28 ноября 1908 года ... 1908, с. 3595), довічної пенсії або до заміжжя вдові городского лікаря Є. Клименко – 86 руб. 50 коп. (Заседание 15 декабря 1908 года ... 1909, с. 54), пенсії вдові околоточного наглядача С. Янцеловській – 120 руб. (Заседание 28 ноября 1908 года ... 1908, с. 3600), пенсії вдові городского лікаря Е. Ліснера – 116 руб. 37 коп. (Заседание 18 декабря 1909 года ... 1909, с. 2832), пенсії городовому лікарю Є. Порієву – 159 руб. 34 коп. (Заседание 26 апреля 1910 года ... 1910, с. 1226), пенсії колишній покоївці міської лікарні Лемещенко – 60 руб. (Заседание 18 октября 1910 года ... 1910, с. 2363), грошову допомогу 25 сестрам милосердя у розмірі 1 050 руб. на всіх (Заседание 15 декабря 1908 года ... 1909, с. 56), грошова допомога Товариству виправних притулків у розмірі 3 200 руб. та 1 000 руб. на потреби церкви у віданні притулку (Заседание 26 февраля 1911 года ... 1911, с. 634). Роботу службовців протягом процесу підготовки до виборів місцевих представників до Державної думи також був відзначено М. Мойсеєвим – асигновано 2 000 руб. для додаткової винагороди службовцям самоврядування (Заседание 12 ноября 1912 года ... 1912, с.3151).

За доби керівництва М. Мойсеєвим в Одесі було відкрито Міський громадський банк та Одеський міський ломбард (Герасименко, 2018а, с. 40). Перші пропозиції щодо створення ломбарду лунали ще серед гласних думи у 1877 р.

У свій час Б. Пелікан також продовжував ініціативи своїх попередників щодо підтримки службовців одеського самоврядування. Відбулося призначення посиленої пенсії (600 руб. на рік) та одноразової грошової допомоги (2000 руб.) за багаторічну роботу у міському самоврядуванні колишньому секретарю міської управи О. Жулинському (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк. 110), видання нагороди (1500 руб.) за 25-річну службу помічнику міського юрисконсульта Б. Симоновичу (Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана о выдаче награды ... 1914, с. 145-146; Заседание 17 февраля 1914 года ... 1914, с. 248), квартирних грошей помічнику одеського

градоначальника М. Столпакову (Заседание 7 июля 1914 года ... 1914, с. 1140), збереження заробітної плати завідувачу міської юридичної частини М. Доманському до його повернення з лав армії (Заседание 21 июля 1914 года ... 1914, с. 1146). Влітку 1914 р. гласними думи були підтримані дві ініціативи Б. Пелікана стосовно асигнування з міського бюджету коштів для забезпечення родин офіцерів, лікарів та нижніх чинів резерву армії у випадку їхньої відправки на місця бойових дій в запасі, у разі мобілізації останніх на війну та про забезпечення виплатами сімей нижніх чинів, призвані на дійсну службу під час мобілізації та інших заходів у зв'язку з оголошенням війни (Заседание 7 июля 1914 года ... 1914, с. 1142-1144).

3.3. Торгівля. С. Воронцов намагався активно брати участь у контролі за діяльністю базарів (Авалиани ред., 1914а, с. 87, 111-112) – гласні думи проводили ревізії та звітували безпосередньо перед міським головою (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 122, арк. 99-100 зв). Досить багато в архівних справах є звернень від купців з проханнями дозволу на оренду місця або скарги на управителів ринків та базарів через пригнічення або перешкоджання торгівлі товарами (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 122, арк. 8-9зв, 41-41 зв, 59-59 зв).

Протягом 1865 р. С. Воронцов запропонував декілька важливих ініціатив, на які гласні думи позитивно відреагували та прийняли – залишення порядку з виданням жестианих знаків візникам без щорічної зміни задля відслідковування сплати акцизу та залишення порядку передачі з торгів місць для роздрібної торгівлі (Заседание 7 декабря ... 1865, с. 605; Заседание 28 сентября ... 1865, с. 506).

У свій час Г. Маразлі посприяв покращенню умов для торгівлі тим, що пожертвував кошти для спорудження першого критого ринку – Нового базару (Решетов и Ижик, 2012, с. 104, 110).

Його наступник, В. Лігін разом з гласними продовжив облаштування критого ринку на Новому базарі та провів обговорення проєкту обов'язкових

постанов про торгівлю, промисли та зернові ринки (Очередное собрание 23 - 30 сентября 1896 года ... 1896, с. 34-35).

П. Зелений подав пропозицію про здешевлення цін на цукор та чай (Предложение Одесского Городского Головы П. А. Зеленого об удешевлении ... 1898, с. 574-579). Міський голова порівнював стан цукрової промисловості в Російській, Британській та Німецькій імперіях, наводив їхній досвід вирішення питань та вважав, що необхідно клопотати про зменшення цін на цукор завдяки скасуванню норм чи ліквідації акцизу та мита на чай низьких сортів (Заседание 10 сентября 1898 года ... 1898, с. 728).

М. Мойсеєв запропонував внести зміни до обов'язкових постанов про час торгівлі в місті (Доклад Городского Головы Н. И. Мойсеева по предложению ... 1908, с. 3713-3714; Заседание 8 декабря 1908 года ... 1909, с. 51-52) та постанов про торгівлю (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсеева об изменении примечания ... 1908, с. 818-819). Міський голова ініціював думку щодо перенесення Толкучого ринку на Ново-Конну (Сінну) площу та асигнування 5 000 руб. для влаштування на Бугаївці місця для торгівлі сіном (Заседание 10 октября 1912 года ... 1912, с. 2889).

У зв'язку з загальною мобілізацією і початком воєнних дій, Б. Пеліканом було здійснено створення обов'язкових постанов щодо норм цін на предмети першої необхідності (Заседание 26 июля 1914 года ... 1914, с. 1147-1148).

3.4. Господарство та промисловість. Для М. Новосельського нагальним питанням для вирішення стояло видобування солі та володіння Куяльницьким та Хаджибейським лиманами. Міський голова очолив комісію, і через деякий час – перед міністром внутрішніх справ та міністром фінансів доповідав про позитивні зрушення у питанні (Паламарчук, 2017с, с. 236). Завдяки Миколі Олександровичу було створено товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів (Решетов и Ижик, 2013, с. 68).

У 1868 р. після довідки комісії про передачу в оброчне утримання міської землі під пасовища та сінокосіння, М. Новосельський запропонував визначити

міру передачі земель, що виходять з-під орання та сінокосіння – тільки до вигонних та міських пустовщин у розмірі 8,93 десятин (Заседание 22 мая ... 1868, с. 282-283).

У середині 1870-х рр. М. Новосельським було підготовлено доповідну записку про використання вільної системи спуску у водостоки нечистот і про спрямування їх у район Пересипу для зрошення земель. На основі досвіду західноєвропейських міст, М. Новосельський був впевнений, що завдяки використанню нечистот з водостоків як добрива пересипських солончаків (безплідних пісків), а не їхнього спуску у море – місто тільки виграє в економічному та санітарному плані. Як варіант, таке застосування може зменшити витрати на спорудження колекторів. Пропозиція М. Новосельського містила наступні положення – направити всі нечисті води в район Пересипу через колектори, які пропонує проєкт інженера Домінікана, а також призначити комісію на чолі з гласним Соловейчиком (голова санітарної комісії) для створення правил використання вільної системи спуску нечистот у водостоки (Записка о применении ... 1874, с. 49-52). Проте депутати міської думи не дуже квапилися підтримати впровадження цього проєкту.

В часи керівництва містом Г. Маразлі завдяки розширенню мережі каналізацій, вдалось здійснити перший в Російській імперії досвід зрошення полів нечистотами, що привело до їх урожайності (Решетов и Ижик, 2012, с. 107, 110; Станко ред., 2002, с. 158).

У 1888 р. Г. Маразлі вів переговори з Товариством мінеральних вод щодо питання найму будівлі. Натомість Товариство виявило готовність і надалі постачати воду різним міським товариствам за пониженими цінами, поки кошти Товариства будуть це дозволяти. Дума постановила, що управа має заключити контракт (Заседание 5 февраля ... 1883, с. 1).

Для заохочення високих показників кіноводства на півдні України, була схвалена ініціатива Г. Маразлі щодо асигнування 1 500 руб. на призи під час майбутніх вересневих скачок (Заседание 8 августа ... 1890, с. 1).

Проблемами аграрного сектору також переймався і В. Лігін. Він вніс пропозицію щодо асигнування коштів на заходи з винищення прусаків, що з'явилися на полях Одеського градоначальства та повіту (Очередное собрание 11 июня 1896 года ... 1896, с. 30).

Питання, які підіймав П. Зелений у свій час, стосувалися більш організаційної сфери опіки над сільським господарством та промисловістю. Зокрема, позитивне рішення отримали наступні пропозиції: про унормування зносин між агрономічними спостерігачами та повітовими сільськогосподарськими бюро; про створення дрібних сільськогосподарських органів у повітах та про посередництво Херсонського земства в постачанні населення губернії сільськогосподарськими інструментами та насінням культур (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 224).

3.5. Правопорядок та пожежна безпека. Підтримання порядку та спокою місцевого населення також була однією з сфер діяльності та зацікавленості міського самоврядування. Асигнування на поліцію та пожежну команду були здійснені з місцевого бюджету.

С. Воронцов намагався брати участь у контролі за діяльністю торгової поліції, що забезпечувала дотримання норм торгівлі та організації ринків (Авалиани ред., 1913, с. 269).

За пропозицією М. Новосельського, у сфері правопорядку і безпеки містян, порядок має підтримувати новосформована поліція та пожежна охорона (Паламарчук, 2017с, с. 236).

Ще одна ланка контролюючої діяльності, яка вимагала уваги з боку місцевих урядовців – це Сирітський суд (Паламарчук, 2017а, с. 128). Ця установа міського самоуправління мала на меті опіку над неповнолітніми сиротами і вдовами купців, міщан та ремісників, а з 1873 р. – і дворян та різночинців. Члени суду призначали опікунів малолітнім і піклувальників вдовам, контролювали діяльність опікунів, забезпечували влаштування неповнолітніх і вдів, які не мали майна тощо. У 1868 р. була підтримала

пропозиція про введення до штату Сирітського суду поліцейського пристава для безпеки з боку членів Сирітського суду (Заседание 19 августа ... 1868, с. 426-427). У бюджеті міста була закладена стаття на утримання суду, яка регулярно змінювалася. М. Новосельський сприяв збільшенню щорічного асигнування вдвічі на утримання суду – 7 000 руб. (Заседание 5 августа ... 1868, с. 408-409).

Міською думою на чолі з В. Лігіним було запропоновано клопотати про створення міської громадської пожежної команди натомість наявної при поліції; утримання нової пожежної бригади – покласти частково на акціонерні страхові товариства (Очередное собрание 29 апреля 1896 года ... 1896, с. 32). А у вересні 1896 р. відбулося затвердження проєкту інструкцій для торгової поліції (Очередное собрание 23 - 30 сентября 1896 года ... 1896, с. 34-35).

За свій час керівництва П. Зелений запропонував найбільше пропозицій для покращання діяльності органів правопорядку та безпеки. Було прийнято додаткове асигнування коштів для нагороди полісменам за затриманих злодіїв, що крали коней (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 221). Хвилювало П. Зеленого і питання витрат на утримання поліції – відбулося повторне клопотання прийняття на рахунок державної скарбниці витрат на утримання поліції – з пропозицією 100% переходу на кошти державної скарбниці, або хоча б зменшення міських витрат на 50% (Предложение Городского Головы П. А. Зеленого о повторении ходатайства ... 1903, с. 601-604). У пожежній сфері – реорганізація та зміни в постановах – проєкти обов'язкових постанов про засоби запобігання пожежам, розцінки очистки димарів з додатковим кошторисом; прийнято постанови для запобігання виникненню пожеж та декілька уточнень до них (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 220).

П. Зелений часто відвідував тренування та перевірки закупленого устаткування для пожежної команди (Паровой пожарной насос ... 1898, с. 2; Вчера за зданием Александровского участка ... 1898, с. 3), надавав премії рятувальникам (Вчера на Куликовом поле ... 1899, с. 3). Цікавим фактом в

пресі є пожежа в маєтку П. Зеленого в Єлисаветграді: «Вчора у маєтку Зеленого сталася велика пожежа. Згоріли кухня, пральня, приміщення прикажчика та інших, корівник, свинарник та багато птахів. Допомогати не з'явився жоден селянин, ні навіть староста, десятський та сотський». Досить дивним є те, що ніхто не допоміг погасити ту велику пожежу. Чому так сталось – пояснень для преси не було надано (Нам сообщают из Елизаветграда ... 1899, с. 3).

У 1907 р. через велику кількість нападів на звичайних жителів, рада одеських домовласників в особі голови П. Климовича, звернулися до міського голови В. Протопопова з проханням клопотати перед адміністрацією посилити охорону в місті. Зі свого боку, В. Протопопов клопотав перед в. о. одеського градоначальника В. Набоковим. Протягом дня на території Молдаванки були посилені патрулі городових та військових чинів (В виду происходивших в последние дни ... 1907, с. 3).

На жаль, міська поліція так і залишалася підконтрольною градоначальнику, і за керівництва міським самоврядуванням М. Мойсеєвим, асигнування на посилення особового складу поліції тільки зростали (близько 75 000 руб. на 1912 р.). Однак, міська влада мала клопотати перед міністерством фінансів про повернення вищезазначених витрат до бюджету Одеси, позаяк вони є понад законної норми (Заседание 27 января 1912 года ... 1912, с. 16). Для підтримки державного повітряного флоту, міський голова запропонував асигнувати 5 000 руб. І весною 1913 р. в Одесі мали влаштувати одноденний збір пожертв на посилення флоту з певною умовою – якщо зібрана сума буде не менш, ніж вартість одного аероплану, здійснити клопотання щодо найменування однієї з повітряних машин на честь Одеси (Заседание 12 ноября 1912 года ... 1912, с. 3150).

За пропозицією М. Мойсеєва у 1912 р. було доручено управі порушити кримінальну справу проти авторів статей та редакторів газет «Южная мысль», «Срочная Вечерняя Почта», «Голос Одессы» та «Одесская Почта», що містили наклеп на міську думу і звинувачували гласних у корупційних справах (Заседание 6 июля 1912 года ... 1912, с. 1953-1954).

Б. Пелікан ініціював створення особливого суду у справах неповнолітніх (Заседание 16 января 1914 года ... 1914, с. 22-23). Міському голові щорічно має надаватися сума у розмірі 3 600 руб. на компенсацію витрат щодо нагляду у справах неповнолітніх. Також визначалися кошти на утримання судді та канцелярські витрати. На честь 100-річного ювілею від дня пожалування прапора восьмому Донському козацькому полку було запропоновано асигнування приблизно 23 000 руб. для спорудження будинку для офіцерського зібрання у дворі казарм полку та дарунку від міської влади у вигляді срібної братини (Заседание 21 февраля 1914 года ... 1914, с. 252-253).

3.6. Водогін. Питання забезпечення Одеси власним водогоном було одним із нагальних та важливих. Першим міським головою, який активно шукав можливості для створення водогону був С. Воронцов (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 506, арк. 171-197). Створене у 1851 р. товариство Одесько-Дністровського водогону не виконувало своїх обов'язків, тому у 1864 р. визріла потреба розпустити товариство і шукати інших можливостей. Міське самоврядування вирішило взяти у свої руки це питання (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 137, арк. 10; Паламарчук, 2016b, с. 267). Слушні пропозиції почали з'являтися лише наприкінці 1867 р. – серед поданих варіантів були англійська компанія Сімсон і Ко (Авалиани ред., 1914b, с. 89; Заседание 21 сентября ... 1867, с. 431-433). Кількість варіантів поступово збільшувалася, проводилась активна робота комісії з вивчення та аналізу привабливих позицій для укладення майбутніх концесій (Заседание 21 декабря ... 1868, с. 27; Заседание 2 октября ... 1867, с. 448). С. Воронцов отримав пропозицію від агента бельгійського анонімного товариства пана Жоанеса стосовно займу коштів для створення в Одесі водогону (Заседание 9 октября ... 1867, с. 464).

Найбільшим здобутком міського голови М. Новосельського вважається будівництво Одеського водогону. У 1868-1869 рр. М. Новосельський пропонував власними силами частково починати роботу щодо водооснащення міста, паралельно обираючи системи водопостачання. Остаточо було

вирішено разом з гласними, що водогін має залишатися в руках міста (Заседание 20 октября ... 1869, с. 390; Заседание 24 августа ... 1868, с. 431-432).

Дізнавшись, що в Одесі намагаються провести водогін, пропозиції від концесіонерів надходили з різних куточків Європи – Парижа, Лондона, Москви, Петербургу, Глазго, Одеси, Берліну, Гейдельбергу та Кенігсбергу (ДАОО, Ф. 4, оп. 4, спр. 507, арк. 50-95; (Плаксин, 1901, с. 80). Остаточним рішенням одеської міської думи перевагу надали пропозиції В. Швабена і Д. Мора (ДАОО, Ф. 40, оп. 4, спр. 508, арк. 50, 82-91зв.; ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 509, арк. 41; Красюк и Казымова, 1993, с. 33; Контракт на сооружение ... 1871, с. 1-6). Фінансову сторону проекту забезпечило «Одесское водопроводное общество», засноване в 1872 р., в серці Великої Британії – Лондоні (Красюк и Казымова, 1993, с. 36).

У вересні 1873 р. водогін було офіційно та урочисто відкрито, на Соборній площі було освячено фонтан (Решетов и Ижик, 2013, с. 71; Гончарук, 2012, с. 162). Водогін, завдовжки в 40 верст, пов'язав Одесу з р. Дністер. Він за довжиною, протяжністю та густотою міської мережі значно перевершував всі наявні на той час водогони Російської імперії (Синхронистическое ... 1897, с. 9-10; Бернштейн, 1881, с. 61; Обзор деятельности ... 1880, с. 7).

Через декілька років, за кордоном поширилися чутки, що представники міського самоврядування отримали власні зиски з водогінної кампанії. У грудні 1875 р. під час засідання міської думи, барон Стюарт зробив заяву, що в англійських популярних та широко розповсюджених газетах «Hour», «Herald», «Times» звинувачують одеських гласних у хабарництві під час заключення контракту з концесіонерами щодо одеського водогону. Одна з газет написала про В. Швабена, який розказав, що муніципалітет взяв з нього 1 000 000 руб. за укладення контракту, і якщо необхідно, він може надати більш вагомні докази. Тому газети радять не асигнувати кошти англійським підприємцям у конно-залізничне сполучення Одеси. Реакція гласних була відповідною – доручити міській управі вимагати від редакторів «Hour» та інших газет уточнень – хто

саме з членів міського самоврядування отримав від В. Швабена хабар та якими фактами це підкріплено (Городское хозяйство ... 1875).

У червні 1876 р. група гласних звернулася до консула у Лондоні, щоб дізнатися імена тих «одеських корупціонерів», найняти адвоката і вирішити це питання, хоча відповіді не було. І також гласні написали листа до редакції газети «Нонг» з пропозицією надати свідчення про службовців, які начебто отримали хабаря у зв'язку з розповсюдженням чуток і на сторінках інших іноземних видань (В английской газете ... 1876).

Через таку негативну інформаційну кампанію про одеське міське самоврядування, у столиці почали сумніватися щодо відданості та чесності одеситів. Зокрема, гласний Вейс зазначив, що були надруковані брошури з розповсюдженням чуток, начебто наші домовласники обкрадають компанію (навіть якщо такі й були, то це одиниці – виняток з правил). Гласний Шульц подав свої думки щодо зростання довіри з боку місцевої преси після завершення водогінної кампанії. В свою чергу, Микола Олександрович зазначив, що в Петербурзі підсилюють думки, що ніби в Одесі є змова деяких місцевих капіталістів, які бажать довести акції кампанії до можливої низької вартості, щоб потім купити все підприємство (Заседание 8 октября ... 1876, с. 357).

У своїй промові М. Новосельський зазначив, що напевно ці чутки і наклеп були спровоковані ще одним концесіонером з Лондону, який підкупав пресу, але не отримав концесії, скаржився на міське самоврядування Одеси потім до Міністерства внутрішніх справ. Промова міського голови супроводжувалася перекладом статті з газети «Нонг», де зазначалося, що після всіх домовленостей і остаточних погоджень, спільник (банкірський агент) через Берлін отримав 125 000 руб. від В. Швабена і Д. Мора. А після заключення контракту стало зрозумілим складність реалізації акцій в Лондоні. А 900 руб. щорічної гарантії британці не довіряли. Тоді й був відправлений М. Новосельський у Лондон, і ніхто не знає достеменно, якими магічними словами або піснями він зачарував акціонерів. (Городское хозяйство ... 1876).

Тому М. Новосельському і закидали, що він отримав якийсь зиск з усієї кампанії. У жовтні цього ж року, гласні розглядали пояснення пана Гуровича щодо отриманих 125 000 руб. від В. Швабена і Д. Мора з надією отримати хоч якісь відповіді, проте виявилось, що це було особисте питання на основі письмових домовленостей. На засіданні думи обидві пропозиції щодо судової справи проти газети були відсторонені. Хоча М. Новосельський сам відкрито голосував за проведення судових процесів власним коштом (Заседание 20 сентября ... 1876, с. 311-313). І також міський голова запропонував створити комісію, яка б підготувала змістовну доповідь щодо водогінної справи в Одесі, продемонструвавши переваги одеського водогону серед інших. Проте гласні не підтримали цю ідею.

Тим не менш, за зверненням М. Новосельського, адвокат Дей почав процес проти англійської газети (ДАОО, Ф. 16, оп. 51, спр. 75, арк. 1-9; Паламарчук, 2017а, с.135; Обзор деятельности ...1880, с. 9). Згодом, міському голові було привезено листа з вибаченнями від колишнього редактора вже неіснуючої газети. Обурення М. Новосельського на своїх колег мало підґрунтя – гласні, що працювали з ним понад десять років, і знали його як справедливу, чесну та віддану людину, не підтримали його у справі відновлення справедливості (Обзор деятельности ... 1880, с. 9). Гучний скандал став для М. Новосельського одним із тригерів, що похитнув здоров'я і прискорив відставку (ДАОО, Ф. 2, оп. 1, спр. 1103, арк. 3,5,11).

За Г. Маразлі була збудована водопідіймальна станція в районі Пересипу (Решетов и Ижик, 2012, с. 107). В архівних матеріалах прослідковується невиконання умов договору агентством Одеського водогону, подані скарги місцевих жителів на погану якість устаткування та жахливий стан води, тому вже в 1880-х рр. Г. Маразлі піднімає питання про передачу водогону в руки міста. Для цієї мети було залучено голову будівничого відділення пана Велькоборського – він мав зробити огляд ситуації та можливі шляхи вирішення питання (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 520, арк. 199; ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 521, арк. 13зв, 15; ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 522, арк. 36-40, 179-183).

У 1882 р. на засіданні думи підіймалося питання штрафування водогінного товариства, і було вирішено на користь подання управою позову до водогінного товариства (Заседание 28 января ... 1882, с. 3-4). Того ж року міський голова Києва звернувся до Г. Маразлі з проханням надати копії постанов міської думи, в яких є мотиви для початку судового процесу у справі з водогінним товариством (надання неякісної води тощо). Ці дані були необхідні, бо у Києві була схожа проблема (Неофициальная хроника, 1882, с. 4).

І вже через шість років, з'являється пропозиція Г. Маразлі про миролюбну згоду з товариством одеського водогону. Місто піде на поступки задля проведення води на Куяльницький лиман, найбільш заселеним місцям Балтської та Миколаївської доріг, у передмістя Далекіх Млинів та поселення Чубаєвка, а також збільшення подачі води у передмісті Ближніх Млинів і на Слободку-Романовку. Додатково мають бути споруджені нові підводи для води (Предложение Городского Головы ... 1888, с. 2).

Наприкінці свого терміну, Г. Маразлі підготував доповідь щодо можливо розвитку справ у сфері водопостачання місту – продовжити концесію не більш як на 20 років, проте на майбутнє необхідно переглянути договір та прописати пункт щодо викупу водогону містом за його бажанням (В одесскую думу, 1893, с. 2-4; Чрезвычайное заседание ... 1893, с. 3).

В. Лігін заручився підтримкою гласних, було розпочато здійснення заходів для викупу водогону, зокрема взято 6-мільйонну позику для цієї потреби (Очередное собрание 30 октября 1895 года ... 1896, с. 16-17; Чрезвычайное собрание 30 июля 1896 года ... 1896, с. 9). І з 1 січня 1897 р. водогін офіційно належав місту за умовами договору [Красюк и Казымова, 1993, с. 51; Очередное собрание 4 декабря 1896 года ... 1896, с. 34-38).

П. Крижановський звернувся до завідувача Бактеріологічної станції, доктора П. Діатроптова, за довідкою про стан води і водогону в місті та пропозиціями його покращання (Паламарчук, 2017b, с. 210). Міський голова особисто з комісією проводив огляди технічних споруджень водогону в Біляївці (Осмотр водопроводных сооружений ... 1897, с. 3), вів переговори з І. Платсом

щодо розширення мережі водогону та брав участь у засіданнях комісії (Доклад П. А. Крыжановского о результатах переговоров ... 1897, с. 54-53; Мнение Городского Головы П. А. Крыжановского о программе конкурса на проект ... 1897, с. 120-122. Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о рассмотрении ... 1897, с. 871-902; Чрезвычайное собрание 6 октября 1897 года ... 1897, с.1256-1257).

П. Зелений вносив пропозицію про вибори керівника Одеського міського водогону – поки мережа водогону розширюється, права та обов'язки очільника мають на меті певні цілі. Коли завершиться вищезгаданий процес, права та обов'язки керівника водогону зміняться, і це буде обговорено на засіданнях думи (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 220). Процес удосконалення водогінної системи продовжувався (Шандра, 2017, с. 239).

Разом з гласними, М. Мойсєєв здійснив багато ініціатив. Особистою ініціативою стало встановлення фільтрів та санітарно-медичних приміщень на станції «Дністер» (Заседание 4 ноября 1911 года ... 1911, с. 2307).

3.7. Освітлення міста. Питання газового освітлення, яке почалося ще з 1861 р. і затягнулось, вирішилось одразу після прибуття С. Воронцова в Одесу – комісія з цього питання підписала угоду з паном Рідінгером, який мав забезпечити освітлення міста (Паламарчук, 2016b, с. 266; Синхронистическое ... 1897, с. 13). Питання освітлення збереглися на сторінках архівних справ, зокрема про побудову заводу, кошториси на закупівлю необхідного устаткування, ревізії архітектора та постанови думи щодо щомісячного надання коштів за роботу ліхтарів. Викладачів ІНУ було запрошено для співпраці задля створення графіку освітлення (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 494, арк. 3, 402-402зв, 473; ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 495, арк. 291).

За М. Новосельського продовжилось освітлення центральних вулиць міста та Соборної площі, проводилося поступове встановлення нових ліхтарів та їх ремонт (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 495, арк. 364зв, 370-514; Демин, 2011, с.

119). Особистих пропозицій стосовно цього питання в журналах думи зафіксовано не було.

Г. Маразлі створив умови у 1880 р. для введення електричного освітлення завдяки лампам Яблочкова (Одесса ... 1894, с. 324-325). Через невелику ефективність, вони використовувалися лише на Приморському бульварі. Також електричне освітлення було введено в експлуатацію у міському театрі у 1887 р. (Одесса ... 1894, с. 325). Газове освітлення залишалось основним, і до 1894 р. майже все місто було освітлено газовими ліхтарями. Тільки Пересип та Молдаванка залишалися на керосинових лампах (Станко ред., 2002, с. 158-159).

Г. Маразлі опікувався поширенням нового типу освітлення у місті – завдяки електроенергії. Тому асигнував власні кошти (50 000 руб.) на спорудження першої міської електростанції разом з фірмою «Еддісон» (Плаксин, 1901, с. 82; Неофициальная часть, 1891, с. 4). Станція була надана інженеру І. Маргулісу в оренду, тому що місто не могло самостійно забезпечувати це підприємство (Одесса ... 1894, с. 327). У 1894 р. на засіданнях думи вже поставало питання про викуп електричної станції (Прибавление к № 47. ВОГОУ. 1894. 10 декабря).

Поступово електричне освітлення впроваджували на важливих об'єктах та в перемісті. В. Лігіним було запропоновано організувати збір пропозицій серед підприємців щодо електрифікації передмістя Одеси та будівлі тюремного замку (Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о вызове предпринимателей ... 1896, с. 72-79; Очередное собрание 8 апреля 1896 года ... 1896, с. 27-29).

Зі свого боку, П. Зелений ініціював розроблення умов викупу газового заводу та розширенням районів електричного освітлення – охоплення вулиць передмістя (Городской голова П. А. Зеленый знакомится ... 1898, с. 3).

Для збільшення мережі електростанцій, комісія думи на чолі з міським головою В. Протопоповим запропонувала оголосити конкурс серед підприємців для надання різнопланових пропозицій у спорудженні нових станцій.

Василь Якович продовжив ініціативу свого попередника та підіймав питання про викуп газового заводу містом через закінчення терміну концесії (Герасименко, 2018d, с. 236).

У 1908 р. надійшли на конкурс пропозиції щодо спорудження та експлуатації електростанцій від трьох компаній: бельгійського інженера Р. Легоде, Руського товариства загальної компанії електроенергії та Акціонерного товариства руських електротехнічних заводів Сіменс і Гальске, Міжнародного електричного товариства та Східного електричного синдикату (Заседание 15 октября 1908 года ... 1908, с. 3146-3147). За пропозицією міського голови М. Мойсеєва надійшло роз'яснення рішення думи щодо початку переговорів не тільки з трьома вищезазначеними кандидатами, а й з новими підприємцями, що подадуть заяви з заставою не менше 50 000 руб. й не пізніше 28 жовтня 1908 р. (Заседание 24 октября 1908 года ... 1908, с. 3163) Найбільш сприятливою виявилася пропозиція інженера Р. Легоде, з яким і було підписано контракт на спорудження нової електростанції. В подальшому, на сторінках місцевих газет фіксувалися застереження з боку одеситів, що пан Легоде буде боротися за монополізацію не тільки у плані електричного забезпечення, а й будівництва і запуску першого непарового трамваю. Щодо газового заводу – після виборів можливих кандидатів, гласні зупинилися на компанії «Дессау», що могла б допомогти місту керувати газовим заводом, удосконалити його роботу та збільшити прибутки (Герасименко, 2018а, с. 41).

На жаль, у Одеси накопичилася заборгованість у газовому забезпеченні, тому надані концесіонерами 500 000 руб. за часів керівництва містом Б. Пелікана пішли на сплату боргів, а не на переобладнання заводу – це яскраво ілюструє вереснева карикатура «Газовий шарф» авторства MAD (*авт. – справжнє ім'я Михайло Дрізо*) в додатках до газети ОН (Додаток 13.4).

3.8. Міський транспорт та шляхи сполучення. Розвиток торгівлі та промислу зобов'язував портове місто приділяти увагу налагодженню перевезень. Роботи з влаштування залізничного зв'язку між містами губерній

розглядалися на порядку денному засідань думи. 1864 р. піднімалося питання спорудження пасажирської станції на Куликовому полі. С. Воронцов відзначився своїми передовими поглядами – запропонував піти за європейським зразком створення залізничних сполучень: спочатку витратити кошти на проведення найдовшого залізничного шляху, налагодити перевезення вантажу, що згодом дасть прибуток; а на отримані від перевезень кошти можна будувати постійні пасажирські станції. Саме тому була створена тимчасова станція (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1502, арк. 3-3зв). Через рік після відкриття Одесько-Балтського залізничного шляху, міська дума постановила – створити в місті кінно-залізничне сполучення (Паламарчук, 2016b, с. 266). Одним із перших маршрутів визначили з'єднання з портом околиць Херсонської застави і групи магазинів Нарішкінського спуску (Заседание 25 мая ... 1866, с. 275).

За ініціативою Г. Маразлі у 1880 р. Бельгійська акціонерна компанія збудувала першу лінію «конки», від вул. Рішельєвської і вул. Почтової до Олександрівського парку (Плаксин, 1901, с. 83). Також було прокладено лінію першого парового трамвая до Хаджибейського лиману. У 1882 р. власники магазинів району Пересипу звернулися до міського голови з клопотанням посприяти розв'язанню проблеми зі сполученням, оскільки магазини втрачають прибутки, і найближчим часом можуть розоритися. На запит Г. Маразлі, комісія підготувала доповідь щодо спорудження додаткових рельсових шляхів і окремої гілки на Пересип. За місяць – гласні думи підтримали ініціативу і дали подальший хід справі (Доклад комиссии ... 1882, с. 1-3).

Міська дума на чолі з В. Лігіним задовольнила клопотання колезького радника В. Філіповича та надала права на будівництво та експлуатацію кінно-залізничного шляху на території Хаджибейського лиману (Очередное собрание 11 декабря 1895 года ... 1896, с. 99). В. Лігін проводив переговори з директором «конки» паном Камб'є щодо продовження зимового руху вздовж Мало-Фонтанської лінії (Городской голова В. Н. Лигин вел переговоры ... 1895, с. 3).

П. Зелений займався переговорами з підприємцями щодо оновлення міського транспортного сполучення (Вопрос о соглашения города с обществом

... 1898, с. 2), правилами руху автоматичних екіпажів (Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об установлении ... 1903, с. 1999-2003) та порядком катання на велосипедах в Одеському градоначальстві (Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об издании ... 1900, с. 54-57). П. Зелений також опікувався справами міжгубернського сполучення. У 1899 р. він клопотав перед урядом про прискорення будівництва спроектованої залізничної лінії від Києва до Одеси через Голту та Вознесенськ; того ж року – про проведення залізниці від Одеси на Вознесенськ, Бобринець та Єлизаветград, з влаштуванням від Бобринця гілки до ст. Долинської Харківсько-Миколаївського залізничного шляху. Між іншим, 1902 р. П. Зелений виступив з пропозицією провести прийом на честь делегатів чергової конференції представників російських та іноземних залізниць (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 225).

П. Крижановським було запропоновано у 1905 р. залишити без виконання постанову думи про перенесення станції «Одеса-Порт». Причиною тому є, що всі пропоновані думою облаштування були відкинуті через недоцільність з технічного боку на засіданнях колективу Портової присутності (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по делу ... 1905, с. 1745-1747; Заседание 12 сентября 1905 года ... 1905, с. 2547).

М. Мойсеєв активно сприяв позитивному рішення у питанні проведення залізничного шляху «Одеса-Бахмач» (для коротшого з'єднання Одеси з Петербургом, Москвою та Донецьким вугільним басейном). З кінця 1908 р. розпочалося розроблення проекту станцій та шляхів вищевказаного напрямку (Заседание 2 июля 1908 года ... 1908, с. 2238). У справах електрифікації трамваїв – було створено особливий відділ при будівничому комітеті, що буде займатись втіленням в життя договору з Бельгійським акціонерним товариством Одеських кінно-залізничних шляхів (Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по вопросу об исполнительных действиях ... 1908, с. 1299-1314; Заседание 12 мая 1908 года ... 1908, с. 1260). Також була пропозиція провести лінії електричного трамваю «Торгово-Малоросійська» та

«Ближні Млини» через Олексіївську площу у визначених проектом напрямках (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсеева по вопросу об благоустройстве ... 1909, с. 1253-1256. Заседание 22 июня 1909 года ... 1909, с. 1571). Протягом 1909-1912 рр. через судову тяганину з Бельгійським товариством, у думі постійно переглядалися проекти, редагувалися напрямки руху трамваїв та затримувалися будівничі роботи.

Його наступник, Б. Пелікан подавав клопотання про надання вирішального голосу Одесі в Київському Порайонному комітеті, що займається питаннями масового перевезення вантажів залізничними шляхами (Заседание 10 марта 1914 года ... 1914, с. 402-403). Ще одне надіслане клопотання стосувалося збереження гілки «Одеса-Черкаси» у власності Московсько-Київсько-Воронезької залізниці (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк. 90).

3.9. Облаштування міста. Більшість ініційованих справ міських голів впливали безпосередньо на зростання благоустрою Одеси задля покращання життя місцевого населення. Англійський торговий дім Фурнеса займався питанням брукування центральних доріг гранітом. Договірні відносини продовжувалися й після призначення міським головою С. Воронцова (Одесса ... 1894, с. 251). У 1867 р. була підтримана пропозиція С. Воронцова щодо асигнування коштів у розмірі майже 10 00 руб. на створення тимчасових каналів через постійний застій дощової води. Особлива увага приділялася центральним вулицям міста – зокрема, вул. Преображенській (Заседание 16 октября ... 1867, с. 464).

Під час перебування на посаді М. Новосельського, компанія пана Фурнеса почала відходити від першочергових зобов'язань за домовленістю. Ці негативні дії з боку англійських концесіонерів сприяли трансформації конфлікту у довгий судовий процес (Паламарчук, 2017с, с. 235). С. Воронцова було обрано гласними як посередника у справі з паном Фурнесом (Заседание 30 мая ... 1869, с. 262-263).

Альтернативним варіантом стала пропозиція від пана Чарльтона, яка була підтримала гласними думи – брукування вулиць міста було довготривалим і витратним процесом, який не бажано було зупиняти (Заседание 15 мая ... 1868, с. 267). Будівництво мостових було розпочато завдяки підписаному контракту з інженером-полковником М. Починським. Покращання системи каналізації відбулося завдяки інженерам Задлеру та Арману (Контракт на постройку мостовых ... 1869; Конктракт на постройку водостоков ... 1869).

Г. Маразлі продовжив ініціативи своїх попередників щодо благоустрою міста. Зокрема, у 1885 р. була заслухана заява Г. Маразлі про необхідність брукувати деякі ділянки вул. Ямської, Княжеської, Портофранківської для з'єднання головної лікарняної будівлі з трьома відділеннями міської лікарні, а також з'єднання з мостовою притулку бідних та єврейської богадільні, що вимагало значного асигнування для цих робіт (не більше 8 500 руб. з залишками осколків для замощення 50 куб саж). Гласні підтримали цю заяву, а управа отримала дозвіл надалі займатися цією справою (Заседание 19 июня ... 1885, с. 3). Через рік депутати міської думи підняли питання про давню пропозицію ремонту будівлі думи. Міський голова відгукнувся з відповідною ініціативою – здійснити капітальний ремонт з можливим розширенням до вересня 1886 р., доручити управі зайнятися кошторисом і проектом (Заседание 31 марта ... 1886, с. 1-2).

Будучи активним меценатом, міський голова запропонував побудувати на пожертвані ним кошти каплицю на Новому християнському кладовищі з підвальним приміщенням, де могли зберігатися тіла покійників, якщо їх буде дуже багато. Гласні підтримали цю пропозицію (Синхронистическое ... 1897, с. 9-10; Заседание 9 марта ... 1887, с. 2). Для задоволення релігійної потреби учнів, Г. Маразлі сприяв будівництву домової церкви на вул. Старопортофранківській між будівлями другої жіночої гімназії та міським шестикласним училищем (Приговоры думы, 1894, с. 2).

За Г. Маразлі справи його попередників – С. Воронцова та М. Новосельського, в більшості були завершено – закінчено брукування вулиць

міста, влаштовано систему каналізації (Станко ред., 2002, с.158; Одесса ... 1894, с. 107-108), продовжено планову забудову Одеси приватними особами для естетичного вигляду міста; збудовано Ботанічний сад, Почтамт, стадіон, центральну скотобійню, Павлівську будівлю дешевих квартир (Решетов и Ижик, 2012, с. 110). Почалось закладання Олександрівського парку – особисто імператор Олександр II висадив там дуб (Решетов и Ижик, 2012, с. 118; Станко ред., 2002, с. 160).

У 1895 р. до міського голови В. Лігіна звернувся французький консул з проханням надати безкоштовно приміщення у міській будівлі на вул. Софіївській для проведення виставки французьких виробів (Доклад Городского Головы В. Н. Лигина о предоставлении ... 1895, с. 62). Проте, під час обговорення в управі товариш міського голови Ф. Адаменко зауважив, що це не є доцільним, позаяк виставка є комерційним заходом (Постановление Одесской Городской Управы, 1895, с. 63). Однак, колектив гласних підтримав пропозицію міського голови (Ноябрьская сессия ... 1895, с. 3). Важливим питанням також було збільшення рекреаційних районів для відпочинку та оздоровлення одеситів і туристів міста – 1896 р. спільним рішенням гласних думи було викуплено дачу Ланжерон у М. Пашенка (Очередное собрание 11 сентября 1895 года ... 1896, с. 25-26; Очередное собрание 16 октября 1895 года ... 1896, с. 30). З особистої ініціативи В. Лігіна було запропоновано прийняти до власності міського самоврядування домову церкву, що була споруджена на кошти Г. Маразлі між другою міською жіночою гімназією та міським шестикласним училищем (Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о принятии в ведение ... 1896, с. 95-97; Очередное собрание 26 февраля 1896 года ... 1896, с. 15).

П. Крижановський продовжував організацію робіт з облаштування благоустрою міста, а саме займався впорядкуванням Міського саду та створенням павільйону для музикантів на території Куяльницького лиману (Паламарчук, 2017b, с. 210; Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о переводе ... 1897, с. 454-455; Очередное собрание

10 сентября 1897 года ... 1897, с. 639). Міським головою було запропоновано видати обов'язкову постанову для очистки вулиць та площ від снігу для безпечного руху громадян та транспорту (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской управы об издании ... 1897, с. 456-459; Очередное собрание 11 сентября 1897 года ... 1897, с. 639-641). Постанова отримала ще одну редакцію і була відправлена градоначальнику (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской Управы об издании в исправленном виде ... 1897, с. 1748-1751; Очередное собрание 15 декабря 1897 года ... 1898, 59-61). Петро Крижановський запропонував обміняти міські ділянки землі з Митним відомством відповідно акту Державної ради від 23 травня 1896 р. (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской управы по делу ... 1897, с. 1128-1132; Очередное собрание 27 октября 1897 года ... 1897, с. 1448).

Наступного терміну, у 1905 р. було обговорено переоблаштування Бульварної поліцейської ділянки. Відповідно діючим нормативним актам, витрати на приміщення для городових не мали впливати на кошторис міста. Тому П. Крижановський пропонував здійснити клопотання щодо перенесення всіх грошових зобов'язань на рахунок державного бюджету, або ж держава має відшкодувати всі місцеві витрати на казарми та їхнього утримання – гласні підтримали. (Доклад по вопросу о переустройству ... 1905, с. 1707-1711; Заседание 9 сентября 1905 года ... 1905, с. 2546)

Вже від 1898 р. П. Зеленому довелося вирішувати питання про непорозуміння відносно ділянки міської землі на Слободці-Романівці, відведеної Слов'янському благодійного товариству для будівництва народної аудиторії, на яку також претендувало психіатричне відділення міської лікарні. П. Зелений з цього приводу провів об'єднане засідання членів управи, комісії з будівництва народної аудиторії та підготовчої лікарняної комісії, й було вирішено залишити в силі постанову думи про надання землі для народної аудиторії, але змінити форму ділянки за доданим до пропозиції планом (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 218-219).

У 1900 р. кілька пропозицій П. Зеленого стосувалися телефонного зв'язку в місті: щодо клопотання про передачу місту концесій на експлуатацію телефонного зв'язку; про заявку від одеського міського управління на участь в конкурсі з експлуатації телефонної мережі; про клопотання змінити кондиції на віддачу концесій для експлуатації телефонної мережі та інші (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 220-221). Ще одним хвилюючим питанням для П. Зеленого, як колишнього редактора газети, було створення міської типографії через щорічне зростання витрат на послуги приватної типографії. Проте гласні не дуже підтримували цю ідею, оскільки було достатньо приватних типографій (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222).

У важливих сферах покращення будівництва та землевідведення в місті можна згадати пропозиції П. Зеленого: 1900 р. – щодо клопотання 120 майстрів та службовців на південно-західному залізничному сполученні про поступки міської землі поблизу товарного вокзалу для побудови житла; 1901 р. – пропозицію щодо отримання у Г. Маразлі необхідної ділянки для розширення Середньофонтанської дороги між 9-ю та 10-ю станціями парового трамваю з умовою влаштування там дороги загального користування; 1902 р. – про кінцевий варіант влаштування Мало-Фонтанської дороги з пропозиції власників дач про отримання містом позики без відсотків на 10 років для закінчення робіт на дорозі (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 220).

М. Мойсеєв, як і його попередники, висував свої ініціативи – зокрема влаштування благоустрою Олександрівського парку, Ботанічного та Дюковського садів за 350 000 руб., а міських лиманів – за рахунок надання концесій приватним підприємцям, і для дачі «Ланжерон» (Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по вопросу об благоустройстве лиманов ... 1908, с. 3255-3272; Заседание 19 ноября 1908 года ... 1908, с. 3589-2590; Заседание 19 марта 1910 года ... 1910, с. 907-908). Щодо Олексіївської площі – було запропоновано створити сквер навколо церкви; для торгівельних потреб мала з'явитися окрема ділянка для влаштування базару та привозного ринку; біля Вокзального провулку також створити сквер, а вугільні та інші склади

необхідно було перенести ближче до нової католицької церкви (Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об упорядочении ... 1908, с. 1872-1876.; Заседание 30 июня 1908 года ... 1908, с. 2237-2238). Було запропоновано звільнити й Прохорівську площу і залишити там тільки сквер (Заседание 22 ноября 1910 года ... 1910, с. 2722).

М. Мойсеєвим було ініційовано клопотання до Комітету у справах порту надати 70 000 руб. з портових зборів для брукування доріг та каналізацію міста (Заседание 5 ноября 1910 года ... 1910, с. 2545-2546), асигнування 15 000 руб. на прикрашання міста у зв'язку з приїздом імператора (Заседание 28 сентября 1909 года ... 1909, с. 2347). Міський голова опікувався і земельним фондом міста – міська управа мала прийняти назад у власність ділянку міста у розмірі 10 десятин від Товариства виправно-виховних притулків (Заседание 13 декабря 1910 года ... 1910, с. 2734). Цю землю мали негайно внести в проект планування вільних земельних ділянок, що охоплював площу між вул. Середньофонтанської та Велико-Фонтантської дороги (Заседание 13 декабря 1910 года ... 1910, с. 2734-2735).

Протягом 1910-1911 рр. проходило спорудження нової Хлібної гавані в районі Пересипу та вул. Щеголевої. М. Мойсеєв активно долучався до обговорення цих справ. Міська дума просила його посприяти швидкому вирішенню, й поїхати до Петербургу з особистим клопотанням (Герасименко, 2018а, с. 42; Заседание 2 июля 1910 года ... 1910, с. 1987-1990; Заседание 29 сентября 1911 года ... 1911, с. 1922).

Б. Пелікан запропонував асигнувати 40 000 руб. для прикрашання міста у зв'язку з приїздом імператора (Заседание 29 мая 1914 года ... 1914, с. 791). Наступного засідання було доповнено пропозицію ще одним пунктом – створенням саду на території Куликового поля з назвою «Сад імені Государя Імператора Миколи II» (Заседание 1 июня 1914 года ... 1914, с. 933).

* * *

В результаті роботи з масивом архівних, думських та публіцистичних джерел було розглянуто діяльність дев'яти одеських міських голів у справах

адміністративного та соціально-економічного характеру. Значна увага була приділена ініціативам та пропозиціям з боку міських очільників самоврядування, які були підтримані колективом гласних думи та згодом втілені.

З огляду на широкий хронологічний проміжок дослідження, справи з організації роботи думи та управи, фінансової сфери, торгівлі, господарства та промисловості, правопорядку та пожежної безпеки, водогону, освітлення міста, міського транспорту, шляхів сполучення та облаштування Одеси мали значний прогрес. Наприклад, створений 1873 р. за сприяння М. Новосельського, водогін був викуплений містом у 1897 р.; брукування доріг розпочате ще до появи міської думи 1863 р. на чолі з С. Воронцовим – завершилося за керівництва Г. Маразлі. Освітлення міста газом за доби С. Воронцова було поступово заміщене електричним за діяльності Г. Маразлі. Залізньо-кінне сполучення з 1860-х рр. змінилося на парові трамваї, які в свою чергу, замінили електрифіковані у першому десятиріччі ХХ ст.

Найбільш ініціативним серед міських голів Одеси виявився П. Зелений, стосовно кожного досліджуваного пункту розділу кількість його пропозицій коливалася від декількох до десятка. Наступним йде М. Мойсєєв, який за кількість своїх ініціатив трохи відставав від прогресиста П. Зеленого. Особливістю довгої доби Г. Маразлі було те, що він сприяв особистим та міським ініціативам, де залучав свої внески як мецената. М. Новосельський, П. Крижановський, В. Лігін та С. Воронцов запропонували приблизно однакову кількість проєктів думі. Б. Пелікан не набагато випередив своїх вищезгаданих колег, проте його діяльність та пропозиції вивчалися тільки за перший рік керівництва міською думою. Найменше відзначився В. Протопопов – його персональних ініціатив було небагато, можливо це обумовлене неповним терміном перебування на посаді міського голови, внутрішньою ситуацією в місті та зміненням складом думи.

Отож, протягом 1863-1914 рр. за втіленими ідеями міських голів Одеси можна прослідкувати модернізацію міста, що зосереджувалася на оптимізації

роботи думи, міської управи та комісій, введенні нових фінансових зборів, створенні кредитних товариств, ощадних кас, банків, мережі міського транспорту та міжгубернського сполучення, спорудженні мереж водогону та каналізації, будівництві нових та удосконаленні вже існуючих ринків, парків, скверів, зон відпочинку, проведенні газового та електричного освітлення міста, брукуванні доріг та вулиць гранітом, впровадженні нових прийомів у господарстві, підтримці промисловості, правоохоронної та пожежної систем.

Розділ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГОЛІВ В ОСВІТІ, КУЛЬТУРІ ТА СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Поряд з господарськими та управлінськими питаннями до сфери опікування міського самоуправління належали й питання культури. Основним їхнім акцентом було покращання стану освіти, театральної сфери, активна робота піклувальних товариств, забезпечення якості медичного обслуговування, наданням допомоги малозабезпеченим групам населення тощо. Підготовка висококваліфікованих фахівців сприяла забезпеченню сталого розвитку міста, добробуту місцевого населення. Саме тому підтримка та відкриття нових навчальних та благодійних закладів була важливим пунктом серед ініціатив очільників міського самоврядування. Шляхом залучення місцевих бюджетних коштів, державних позик та спонсорської допомоги, одеські муніципалітети прагнули широкої уваги громадськості до проблем підвищення освітнього рівня, духовності, культурної освіченості, поліпшення санітарного стану, подолання епідемій, створення мережі лікувальних закладів.

Когорта міських голів Одеси другої половина XIX – початку XX ст. співпрацювала між собою як учасники та попечителі культурних, освітніх та благодійних організацій. Унормування санітарних вимог, благоустрій міста безпосередньо впливав на забезпечення належного рівня медичного обслуговування та охорони здоров'я містян від періодичних епідемій тифу, дифтерії, скарлатини, холери та чуми.

На основі опрацювання архівних справ, журналів засідань одеської міської думи, публікацій місцевих друкованих органів вдалося розглянути роботу міських голів Одеси 1863-1914 рр. через їхні ініціативи та пропозиції, що втілювалися протягом 50 років діяльності досліджуваних осіб.

4.1. Освіта. Відповідно до пунктів Міських Положень 1870 та 1892 рр. міський бюджет мав статтю асигнування матеріальної підтримки для

навчальних, благодійних та загальнокорисних закладів. Окрім того, один із членів управи опікувався справами освітньої сфери відповідно інструкції міської думи.

У 1866 р. гласні підтримали Семена Михайловича Воронцова з ініціативою додати помічника для попечителів училища для нагляду за навчальною частиною – це буде корисним заходом для покращання училищ, тому на 1866 р. необхідно було додаткового асигнувати 1000 руб. у розпорядження попечителів приходських училищ (Заседание 1 марта ... 1866, с. 118). А вже у 1867 р. спільним рішенням С. Воронцова та гласних приватну школу пані Фон-Оглію було взято під ведення думи і перейменовано в Маріїнську міську жіночу гімназію (Заседание 29 ноября ... 1867, с. 557-558).

Микола Олександрович Новосельський запропонував, щоб витрати жіночої гімназії попередньо погоджувалися з піклувальною радою, і скасувати додаткове субсидіювання пані Фон-Оглію. Витрати на гімназію надалі складала майже 16 000 руб. (Заседание 15 мая ... 1868, с. 271-272; Заседание 16 мая ... 1868, с. 273). За М. Новосельського почали впроваджувати іменні стипендії як вираз глибокої поваги та вдячності від міста. Для студентів ІНУ було створено стипендію імені князя С. Воронцова, а для дітей з притулку глухонімих було введено іменну стипендію на честь діючого генерал-губернатора П. Коцебу (Паламарчук, 2017с, с. 235; Высочайшее повеление ... 1868, с. 401). Відбулося обговорення про утвердження посади особливого інспектора народних училищ для Одеси (ДАОО, Ф. 1, оп. 17, спр. 2, арк. 7).

У 1875 р. зафіксовано пропозиції створення нових підрозділів університетів. Професор О. Богдановський подав ідею створення медичного факультету в ІНУ, яку згодом підтримали і обговорили на засіданні (Заседание 28 июля ... 1875, с. 235). Цей навчальний підрозділ стане досить гарячою темою для обговорення за останнього десятиліття керівництва містом Григорієм Григоровичем Маразлі та за його наступника Валер'яна Миколавича Лігіна.

Від міського голови М. Новосельського надійшла ініціатива про створення в Одесі закладу, де будуть викладатися прикладні науки (Заседание 15 октября ... 1875). Проте ця ідея не отримала свого розвитку.

У травні 1877 р. Микола Олександрович підготував доповідь стосовно актуального питання народної освіти того часу – про перетворення повітових училищ на міські 4-класні училища з 6-річним терміном навчання для охоплення якомога більшої кількості місцевих майбутніх учнів, що мали б можливість навчатися. Мова йшла про прийняття на рахунок міста оренди приміщення для трансформованого училища, або ж виділення з міських споруд зручної будівлі, збільшення асигнування на поточний рік на 600 руб., і в наступному році 750 руб., що вносяться від міста до державного бюджету за повітове училище мають бути переведені на орендну плату для приміщення міського 4-х класного училища (О пособии от города ... 1878, с. 2-3). Наступного року колектив членів управи підтримав ці пропозиції (О преобразовании ... 1878, с. 3-4).

Наступний міський голова, Г. Маразлі досить активно займався благодійною діяльністю і в сфері освіти, а саме спонсорував будівництво навчальних закладів, бібліотеки, народних читалень, видання підручників тощо (Терентьева, 1994, с. 132-134; Кирпичников и Маркевич, 1894, с. 45).

Піклувальні ради навчальних закладів часто надавали клопотання щодо збільшення асигнування та відкриття нових класів. У 1884 р. Г. Маразлі був проти клопотання щодо відкриття сьомого класу у прогімназії, позаяк на той час були більш вагомими пропозиції, як наприклад відкриття ремісничих училищ (для хлопців і дівчат, для дітей бідних й малозабезпечених жителів). Прогімназія буде створена з метою надання освіти для дочок бідних громадян Одеси (3 класи). Тим не менш, піклувальна рада не зупинилася і протягом 1881-1883 рр. відкрила 4-6 класи (перетворюючи формально прогімназію у гімназію). В результаті, гласні підтримали згодом вищезазначене клопотання ради (Мнение Одесского Городского Головы ... 1884, с. 3).

З ім'ям грецького мецената пов'язане спорудження в Куяльнику будівлі народного училища (ДАОО, Ф. 16, оп. 62, спр. 107). У 1886 р. гласними думи була підтримана пропозиція щодо спорудження приміщення для училища і церкви при ньому поблизу Куяльницького лиману. Це було коштом Григорія Григоровича задля можливості місцевих батьків навчати своїх дітей грамоті за сприятливих умов (Заява Одесского Городского Головы ... 1886, с. 1; Заседание 29 января ... 1886, с. 4)

У 1880-ті рр. одеську школу садівництва було переведено в Умань, й у місті гостро постало питання про створення нової подібної школи. Г. Маразлі виділив кошти для спорудження будівель школи. У закладі навчалося до 40 учнів, а в дні канікул тут проходили практику вчителі сільських шкіл (Терентьева, 2006, с.186). Наприкінці 1880-х рр. Г. Маразлі подарував місту новозбудоване народне училище у передмісті Ближніх Млинів (Приговоры Одесской Городской Думы, 1889, с. 3).

У 1889 р. міський голова надав у дар місту одну з власних ділянок на вул. Софіївській для спорудження будівлі народного училища та приміщення для читальні. Дума прийняла, як і зазвичай, дарунок грецького негоціанта (Предложение Одесского Городского Головы ... 1889, с. 1; Заседание 6 ноября ... 1889, с. 2-3).

Ідея відкриття медичного факультету в ІНУ піднімалася вже міським головою Г. Маразлі у його другий термін керівництва Одесою. Сама задумка сягає 1869 р., проте тогочасна міська дума запропонувала рішення тільки у 1875 р. – місто зможе надати 150 000 руб. як грошову допомогу медичному факультету, якщо його відкриття відбудеться не пізніше 1876 р. Проте питання зависло у повітрі. І вже 1884 р. Григорій Григорович пропонував поновити клопотання про відкриття факультету з попередніми умовами міської думи, або ж обрати інші (Предложение Одесского Городского Головы ... 1884, с. 3). Через декілька років, результат обговорень депутатів органів міського самоврядування та звернень з боку колективу університету був вагомим – управа увійшла в перемовини з паном Ліндесом щодо вже готового приміщення

та відведення місця на Безіменній площі для самого факультету (Заседание 6 июля ... 1894, с. 4; Заседание 16 июня ... 1886, с. 4).

Г. Маразлі частину пожертв для бідних студентів навчальних закладів оформив у вигляді спеціальних стипендій імені Г. Маразлі. Перша – у розмірі 300 руб. для студентів ІНУ, друга – у розмірі 150 руб. для студентів реального училища Одеси (Терентьева, 2006, с. 186). У 1890 р. фіксується подвійне субсидювання від міського голови Г. Маразлі для колишніх випускників ІНУ та Рішельєвського ліцею у розмірі 100 руб. для 50 осіб до початку їх служби або інших занять (Пожертвование Г. Г. Маразли, 1890, с. 4; Неофициальная часть, 1890, с. 5).

Наступний очільник міського самоврядування Одеси, професор В. Лігін своєю наполегливістю досягнув і завершив питання про затвердження рішення щодо створення медичного факультету ІНУ (Самодурова, 2013, с. 306; Синхронистическое ... 1897, с. 13). Згодом, на одному з засідань думи було запропоновано здійснити додаткове асигнування 250 000 руб. з міських доходів на створення медичного факультету (Чрезвычайное собрание 6 ноября 1895 года ... 1896, с. 41). В. Лігін клопотав перед міністром народної освіти І. Деляновим про створення вищезгаданого факультету при університеті (Очередное собрание 27 ноября 1895 года... 1896, с. 76). І влітку 1896 р. було отримано дозвіл імператора на створення медичного факультету (Очередное собрание 10 июня 1896 года... 1896, с. 26). В плані загальної освіти, Валер'ян Миколайович ще надавав пропозиції щодо відкриття народних училищ, встановлення оплати (3 руб.) за відвідування вечірніх курсів креслення та малювання для робітників та асигнування коштів для створення при ремісничому училищі особливого відділення машиністів торгового флоту (Герасименко, 2021а, с. 70-71).

На честь сторічного ювілею від дня народження Миколи І, В. Лігін запропонував і гласні його підтримали щодо внесення 650 руб. в кошторис міських витрат щорічно для сплати за право навчання п'яти учнів у Рішельєвській гімназії та Одеській другій чоловічій гімназії. Вибір навчальних

закладів був обумовлений тим, що за часів царювання Миколи I почала свою самостійну діяльність Рішельєвська гімназія та була заснована Одеська друга чоловіча гімназія (Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о чествовании ... 1896, с. 53-55; Очередное собрание 10 июня 1896 года ... 1896, с. 23-24). На честь сторіччя з дня смерті Катерини II було зніційовано декілька пропозицій – клопотання про створення Технологічного інституту імені Катерини II (Очередное собрание 28 октября 1896 года ... 1896, с. 27), а 6 листопада, в день ювілею, помістити портрети імператриці в усіх міських навчальних та благодійних закладах, роздати учням міських шкіл брошури про життя та діяльність Катерини II та влаштувати лекцію в міській народній аудиторії (Очередное собрание 14 октября 1896 года ... 1896, с. 23).

Петро Адамович Крижановський домігся утвердження стипендії імені В. Лігіна й почали надходити пропозиції про найменування одного з училищ іменем В. Лігіна (Герасименко, 2021а, с. 71). Міським головою було запропоновано асигнувати кошти для створення морехідного відділення при одеському комерційному училищі – підготовано клопотання про виділення грошей з напівкопійчаного збору для спорудження приміщення для відділення, купівлі навчального корабля та про призначення постійних безкоштовних місць для навчання десяти учнів. До складу опікунської ради училища мав також входити представник від міської думи (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу об асигновании ... 1897, с. 37-45; Чрезвычайное собрание 24 июня 1897 года ... 1897, с. 346).

В сфері освіти найбільш активним став Павло Олександрович Зелений, що очолював Одесу на зламі століть. Вже у 1898 р. він пропонував обрати представника від міського управління для участі в піклувальній раді Комерційного училища, у справах класів торгового мореплавання, який мав складати доповідь-звіт думі про стан класів незалежний від думки вищезгаданої піклувальної ради; відкриття трьох недільних шкіл (Чрезвычайное собрание 31 августа 1898 года ... 1898, с. 523); про надання народному училищу в міській будівлі, у Херсонському спуску, імені В. Белінського; про іменування

народного училища в майбутньому на честь колишнього міського голови М. Новосельського.

У 1901 р. – на честь 40-річчя скасування кріпацтва здійснити читання лекцій про реформу Олександра II та відкриття 19 нових класів у народних училищах з найменуванням «19 лютого 1861 р.» (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 223). У 1902 р. – про вибір річної стипендіатки в Одеському інституті імені імператора Миколи I; про винесення подяки А. Крижановському як колишньому розпорядчому першої недільної школи; про влаштування різдвяної ялинки для учнів народних училищ (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 219; Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 347). У 1903 р. – про вибори п'яти попечителів народних училищ; про запровадження піклувальних рад в міських училищах, що діють за положенням 1872 р. та розширення компетенції педагогічних рад (Предложение Городского Головы П. А. Зеленого о реформе ... 1903, с. 2009-2019); про вибори інспектора міського шестикласного училища «Ефрусси» К. Івашенко, як розпорядчого першої чоловічої недільної школи замість М. Тимофєєва; про призначення нових стипендіатів та норми стипендій для вищих, середніх та початкових навчальних закладів; про побудову на ділянці міської землі на Ближніх Млинах трьох класів та рекреаційної зали до будівлі училища № 33 для влаштування, в тому числі, лекцій для дорослого населення (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 219).

1901 р. Павло Олександрович вийшов з пропозицією про відкриття міської типографії (з відповідними кошторисами до неї). В необхідності цієї ініціативи члени управи переконалися лише 1903 р., коли й підтримали вищезгадану пропозицію міського голови (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222).

П. Зелений опікувався ідеєю створення політехнічного інституту. Він спілкувався щодо цього питання з київським міським головою С. Сольським. Але, на жаль, питання не отримало дозволу від імператора (Герасименко, 2021а, с. 71). В часи свого керівництва містом, П. Зелений сприяв допущенню євреїв

до отримання вищої освіти, які в подальшому будуть активно працювати на користь міста. За клопотанням міського голови до міністра народної освіти Г. Зенгера, у 1902 р. було прийнято 17 людей, а в 1903 р. – 27 вільних слухачів ІНУ. Зі свого боку, іудейська община організувала депутацію для вираження подяки, чим і був зворушений П. Зелений (Герасименко, 2021а, с. 72).

Особливу увагу привертає те, що П. Зелений, будучи на посаді міського голови, не раз відстоював українську мову та культуру (Герасименко, 2018b, с. 5; Зленко, 1994, с. 36). У листопаді 1903 р. на засіданні думи було одноголосно прийнято пропозицію міського голови про увіковічення пам'яті І. Котляревського (сторіччя з дня виходу у світ першого літературного твору малоросійською мовою) та В. Короленка (до п'ятдесятиріччя) в назвах міських училищ. У січні 1905 р. він виніс на обговорення гласних доповідь, де «наполягав на скасуванні циркулярів, що обмежують викладання у школах малоросійською мовою, на складанні окремих посібників українською мовою, на допущенні малоросійських книг у шкільних й народних бібліотеках й взагалі на скасуванні розпоряджень 1863, 1876 і 1881 рр.» (Герасименко, 2021а, с. 71; С.-Л., 1912, с. 2). Павло Олександрович приєднався до тих, хто підписав адресовану до Петербургу телеграму «про скасування утисків для малоросійської преси». Він був серед тих, хто підтримав резолюцію земських і міських діячів з питання «про українізацію школи». До самої смерті залишався членом Петербурзького благодійного товариства для поширення книг українською мовою (Зленко, 1997).

Василь Якович Протопопов опікувався призначенням стипендіатів у навчальних закладах на 1907 р. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о назначении городских ... 1907, с. 825-876; Заседание 18 мая 1907 года ... 1907, с. 816-818) та обранням розпорядників недільних шкіл та попечителів навчальних закладів (Заседание 21 февраля 1907 года ... 1907, с. 442). Цікавою виявилася ситуація з однією з пропозицій – наприкінці 1906 р. В. Протопопов виніс ініціативу щодо асигнування 2 000 руб. для надання сніданків та одягу з взуттям учням народних шкіл (Предложение Городского

Головы В. Я. Протопопова об ассигновании 2000 руб ... 1907, с. 113-114) – рішення не було віднайдено в постановах думи, і на початку 1908 р., коли міський голова майже відійшов від справ, таку ж пропозицію було ухвалено, але автором був зазначений товариш міського голови М. Мойсєєв (Заседание 14 января 1908 года ... 1908, с. 159-160).

Будучи на посаді міського голови, Микола Іванович Мойсєєв подав ініціативу введення у всіх міських народних училищах уроків гімнастики та військової підготовки, що розпочалися з осені 1909 р. і відбувалися під керівництвом військових (Заседание 6 ноября 1909 года ... 1909, с. 2802-2803), також було подано клопотання на відведення ділянки міської землі для спорудження Артилерійського училища без будь-яких матеріальних зобов'язань з боку військових (Заседание 9 апреля 1910 года ... 1910, с. 1219-1221). У 1910 р. було подано клопотання на основі пропозиції М. Мойсєєва до Міністерства народної освіти щодо введення загального навчання – обов'язкова початкова освіта для всіх має бути безоплатною (Заседание 15 марта 1910 года ... 1910, с. 906), і як продовження – пропозиція щодо спорудження будівель початкових училищ у найближчому майбутньому, і виділення фінансів для цієї справи зі шкільно-будівничого фонду (Заседание 2 июня 1910 года ... 1910, с. 1505).

За зверненням піклувальної ради торгової школи, М. Мойсєєв вніс пропозицію про сплату заборгованості Бессарабсько-Таврійському банку. У разі несплати заборгованості піклувальною радою, міська дума забере будівлю училища під своє управління (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсєєва по ходатайству правления ... 1908, с. 1433-1438; Заседание 30 мая 1908 года ... 1908, с. 1769-1770). За пропозицією М. Мойсєєва за 25-річну службу вчителькам була надана грошова нагорода у розмірі 1/3 річного окладу: М. Вязьмитиновій – 356 руб. 67 коп., Д. Степановій – 356 руб. 67 коп. і О. Барановській – 406 руб. 67 коп. (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсєєва о выдачи награды ... 1908, с. 1870-1871; Заседание 18 июля 1908 года ... 1908, с. 2268).

Микола Іванович запропонував відкрити Патріотичне міське 4-класне училище для дівчат в ознаменування дворазового проїзду імператора через Одесу. Почесним попечителем училища було обрано його дружину, Наталію Василівну (Герасименко, 2021а, с. 73; Заседание 4 июня 1910 года ... 1910, с. 1506-1509). За будівництвом училища мав слідкувати член піклувальної ради і гласний М. Нікітін (Заседание 13 января 1912 года ... 1912, с. 10)

Наступного року, міський голова Одеси вже звертався з клопотанням до профільного міністерства стосовно асигнування 1 000 руб. на оснащення ремісничих майстерень та щорічного утримання (1 900 руб.) задля покращання та розширення викладання рукоділля та виготовлення взуття для дівчат (Заседание 2 декабря 1911 года ... 1911, с. 2602). У 1911 р. М. Мойсеєв ініціював друк книг, присвячених Вітчизняній війні 1812 р., для безкоштовного поширення серед учнів міських училищ, до сторіччя цієї події (Герасименко, 2021а, с. 73). Автору цієї праці, Миколі Івановичу, колектив одеського міського самоврядування висловив глибоку вдячність за пропозицією Миколи Мойсеєва (Заседание 6 июля 1912 года ... 1912, с. 1947). На честь п'ятидесятиріччя члена ради Міністерства внутрішніх справ, почесного громадянина Є. Богдановича, у міському училищі імені Є. Богдановича мали пройти читання про патріотичні здобутки та діяльність ювіляра (Заседание 20 января 1912 года ... 1912, с. 12).

Борис Олександрович Пелікан продовжив справу введення загальної освіти в місті, а саме в плані розроблення проєкту, так як міське самоврядування Одеси погодилося на введення загального навчання терміном на 10 років (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк 91).

4.2. Наука та бібліотечна справа. Поруч з освітньою справою, важливим питанням культурної сфери була підтримка та розвиток наукових досягнень, підвищення рівня освіченості населення шляхом відкриття читалень та оновлення бібліотечних фондів.

В період свого керівництва містом, С. Воронцов спонсорував проведення археологічних розкопок задля вивчення історії причорноморського краю, позаяк був одним із почесних членів ОТІС.

У 1870 р. М. Новосельський вніс пропозицію доасигнувати кошти на створення в Одесі обсерваторії для її подальшого використання для освітніх, наукових та практичних цілей (Одесский городской голова внес в общую думу ... 1870). Згодом обсерваторія була відкрита і входила до складу кафедри астрономії ІНУ.

Його наступник та колега у справах міського самоврядування, Г. Маразлі також активно підтримував наукові дослідження. У 1882 р. Григорій Григорович надав очільнику бальнеологічного товариства пану Й. Мочутковському 300 руб. для присудження у вигляді премії за найкраще медичне дослідження наших лиманів (Г. Г. Маразли препроводил ... 1882, с. 3). У 1883 р. ініціатива міського голови Г. Маразлі щодо запровадження двох премій за твори «Генеалогічний опис Одеси та її околиць» та «Про вплив земських установ на покращання здоров'я жителів півдня Росії» – була розглянута на сьомому з'їзді натуралістів і лікарів в Одесі (Чопп, 2000, с. 19; Неофициальная часть, 1883, с. 3).

Г. Маразлі захоплювався також вивченням минулим і надавав кошти для роботи ОТІС – наукового товариства, що займалося вивчення історії шляхом археологічних розкопок. За постійну матеріальну підтримку низки ініціатив одеських учених, Г. Маразлі був обраний членом цього поважного вченого товариства (ДАОО, Ф. 93, оп. 1, спр. 121, арк. 19). Передусім, він фінансував будівництво споруди, де працювало товариство й розташовувався музей, що мав багату колекцію. Відомий історик А. Скальковський звернувся до міського голови задля перевидання своєї праці «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького», що було здійснено у 1885-1886 рр.

Як пристрасний книголюб, Григорій Григорович постійно піклувався про громадські бібліотеки. 1882 р. він запропонував побудувати на свої кошти будинок, в якому розміщувалися б музей ОТІС і міська публічна бібліотека

(Реєнт відп. ред., 2019, с. 501-502; Изувита, 1999, с. 8-9). З цією метою він виділив 30 тис. крб. з власних коштів. Пам'ять про внесок міського голови була увіковічена у написі на фронтоні та розміщенням портрету у читальному залі. Протягом багатьох років він постійно виділяв кошти для роботи бібліотеки – зокрема, на будівництво триповерхового книгосховища задля повноцінного збереження книжкового фонду до його моменту переведення у нову обладнану будівлю, на придбання рідкісних видань попередніх століть (Терентьєва, 2006, с.186).

У 1887 р. була заслухана заява Г. Маразлі щодо спільної пропозиції з управою про створення у міській публічній бібліотеці особливого відділу з історії Новоросійського краю. Гласні думи на засіданні прийняли пожертву П. Бурачкова – для створення 3000 томної колекції, що і стало вирішальним у цій справі (Заседание 28 октября ... 1887, с. 6).

За ініціативою Г. Маразлі у 1890 р. почалося видання «Новороссийского календаря» місцевим самоврядуванням – до того часу це видання публікувалося різними видавцями (Herlihy, 2018, р. 164). Публікації містили довідкові дані та статті, присвячені південним губерніям. Ще одна пропозиція Г. Маразлі була пов'язана з цим довідником – вся сума від видання календаря за 1892 р. була пожертвована на користь постраждалих від неурожаю (Решетов и Ижик, 2012, с. 198-199).

Григорій Григорович сприяв поширенню мережі читалень. Перша була зніційована ще у 1890 р. (Синхронистическое ... 1897, с. 7). Пропозиція міського голови зумовила створення народної читальні на розі вул. Преображенської та вул. Старорізничої. Напам'ять про вчинок Григорія Григоровича було дозволено найменувати читальню «Першою міською, збудованою Г. Г. Маразлі» (Приговоры Одесской Городской Думы, 1890, с. 3; Заседание 16 апреля ... 1890, с. 5). У 1891 р. Г. Маразлі запропонував створити другу безоплатну народну читальню у пам'ять щасливого порятунку сина імператора. Колеги депутати підтримали також і цю пропозицію (Herlihy, 2018, р. 32; Заседание 8 мая ... 1891, с. 3).

У 1899 р. коштом міського голови було побудовано простору споруду училища із залом для читання. В тому ж році було закінчено побудову нової аудиторії для народного читання (ДАОО, Ф. 16, оп. 65, спр. 129). Аудиторія стала культурним центром міста, наповнення якої сягало до 500 осіб у святкові та недільні дні. В приміщенні працювала безоплатна бібліотека, проводилися вечори танців та лекції, ставилися аматорські спектаклі (Терентьева, 2006, с.186).

П. Крижановський запропонував забезпечити прийом та перебування членів Міжнародного геологічного конгресу в Одесі – отримав 3000 руб. у власне розпорядження (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об ассигновании ... 1897, с. 527.; Очередное собрание 12 сентября 1897 года ... 1897, с. 865). У грудні 1897 р. на засіданні думи було зачитано лист вдячності від членів конгресу.

Сприяти науці слугувала пропозиція 1900 р. наступного міського голови П. Зеленого щодо асигнування 500 руб. ОТІС для премії за кращий твір з «історії та археології південної Росії» (Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об ассигновании 500 р. ... 1900, с. 1229-1230; Заседание 26 апреля 1900 года ... 1900, с. 1191).

Наповнення бібліотечних фондів відбувалося шляхом прийняття дарунків інших осіб через пропозиції П. Зеленого: 1902 р. – про прийняття від петербурзького товариства допомоги читанням хворим та бідним суми для створення майбутньої публічної бібліотеки; пожертва начальником Петербурзького округу шляхів сполучень В. Тімоновим 750 книг для створення спеціального відділу технічних книг в публічній бібліотеці; 1903 р. – про прийняття пожертви статського радника Й. Мочутковського медичних книг та журналів для створення окремого підрозділу в публічній бібліотеці (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222).

В грудні 1902 р. до Павла Олександровича надійшло клопотання від адміністрації бібліотеки щодо спорудження нової книгозбірні – це питання могло бути вирішене шляхом залучення коштів при реалізації 10-мільйонної

позики. Рішенням міського голови стало залучення до будівельної комісії, яка зі свого боку опікувалася організаційними питаннями спорудження нової будівлі (Бачинська, Вегерчук та Самойлов, 2013, с. 391). У закордонне відрядження було направлено архітектора Ф. Нестурха для вивчення кращих бібліотечних споруд Європи й розроблення оптимального проєкту книгозбірні. Закладання будівлі бібліотеки відбулося у квітні 1905 р. (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 222).

М. Мойсеєвим, вперше серед міських голів Одеси, було ініційовано асигнування коштів для розбору та систематизації старих справ міського архіву, що стосувалися історії Одеси (Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании 1 200 руб. ... 1912, с. 3172-3173). Міській управі виділялося 1 200 руб. для запрошення О. Дерібаса, як компетентного фахівця у вищезгаданій справі (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк. 45).

У його наступника, Б. Пелікана було втілено декілька пропозицій. У 1913 р. – здійснити асигнування 5 000 руб. для організації дослідження приват доцентом О. Лебедевим питання походження і руху місцевих ґрунтових течій води (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк. 106). А у 1914 р. Борис Олександрович запропонував асигнувати вже вдвічі більшу суму, 2 400 руб., для розбору та систематизації старих справ міського архіву, що стосувалися історії Одеси (Герасименко, 2021а, с. 73).

4.3. Міський театр. Як культурна столиця причорноморського краю, Одеса поєднала в собі відтінки різних народів. Театральна сфера також була сферою обміну між світовими культурами. Міські голови разом з депутатами органів самоврядування опікувалися й такими культурними закладами, як театри.

У 1865 р. С. Воронцов виступив на засіданні з заявою щодо оновлених умов утримання театру. Загальна дума виголосила побажання щодо роботи оркестру та хору. Запрошений на засідання антрепренер театру, пан Фолеті погодився організувати хороший оркестр і сформувати нові склади хору. Хоча

він й був незадоволений умовою скасування вхідних квитків, але прийняв її. Плата з абонатів (клієнтів) за вечірніми цінами продовжувалася збиратися як і зафіксовано контрактом та було у попередніх антрепренерів (Заседание 3 марта ... 1865, с. 146).

За рік до пожежі в міському театрі назрів конфлікт між будівничим комітетом та міським архітектором паном Ф. Моранді. У 1872 р. на ім'я виконуючого обов'язки міського голови Г. Маразлі надійшов протест від головного архітектора Одеси. Мова йшла про відмову міської думи виділити додаткове асигнування Ф. Моранді на виконання службових обов'язків задля стабільної якості ремонтних робіт у театрі через підвищення цін на матеріали. Почалися ширитися чутки, що виконана технічна робота архітектора піддається великим сумнівам, і необхідна негайна реконструкція. Тим не менш, запрошена для перевірки комісія від технічного товариства підтвердила всю правильність робіт пана Моранді, який зі свого боку, зняв з себе будь-яку відповідальність щодо подальших робіт без його погодження (Протест архитектора Моранди ... 1872, с. 223-226). За свідченнями Ф. Моранді, суперечки почалися з втручанням з боку одного з гласних, пана Хіонакі, який безпосередньо почав впливати як на міського голову, так і членів будівничого комітету, вважаючи себе обізнаним у сфері архітектури або ж керівництва театром.

Під час керівництва містом М. Новосельського, взимку 1873 р. згоріла будівля першого в Одесі театру, побудованого ще 1810 р. Відомий краєзнавець доби ХІХ ст., О. Дерібас пов'язував пожежу з невдалою перебудовою старої споруди театру, що була здійснена тодішньою управою (Дерібас, 1913, с. 118-120). Наступного року, за пропозицією М. Новосельського було прийнято рішення про нагородження найкращих проєктів театру – міська дума мала визначити розмір винагороди (Заседание 11 января ... 1874, с. 48). У свій час, одним з піонерів у питанні побудови нового міського театру виступив гласний, майбутній міський голова Г. Маразлі, який підписав звернення групи гласних на ім'я тогочасного очільника міського самоврядування М. Новосельського.

За доби керівництва містом відомого прихильника італійської опери – Г. Маразлі, почалося активне вирішення театрального питання. У 1882 р. Григорій Григорович звернувся до Санкт-Петербурзького товариства архітекторів з проханням у реалізації конкурсу проектів, на що останні відповіли позитивно (Г. Г. Маразли обратился ... 1882, с. 3). Серед великої кількості пропозицій, перевага була надана команді європейських архітекторів – Ф. Фельнеру та Г. Гельнеру. Проект одеського міського театру створювався протягом 1882 р., як взірць була обрана Віденська придворна опера. Задля пожежної безпеки було створено радіальна система виходів, кругові фое, потужне водопостачання, металева завіса для відокремлення сцени від глядацької зали (Одесса ... 1894, с. 413-415). У вересні 1883 р. міське управління почало будівництво нового грандіозного театру, який було відкрито восени 1887 р. (Реєнт відп. ред., 2019, с. 501-502). Поступово справами театру почала займатися окрема новостворена комісія у думі, на заміну одного із членів управи (Решетов и Ижик, 2012, с. 114).

Наступним, хто опікувався театром і продукував цю тему у своїх ініціативах – був П. Зелений. Павло Олександрович пролобіював питання у Петербурзі щодо внутрішнього інтер'єру та оснащення для вистав. Одеська театральна комісія отримала список для оренди декорацій зі складів Імператорських театрів (Председатель театральной комиссии ... 1899, с. 4).

4.4. Благодійність. Частково питання благодійності міських голів розглядалися майже у всіх попередніх підпунктах, проте окремий підрозділ присвячений їхній допомозі та підтримці товариствам, притулкам, безхаткам, малозабезпеченим тощо.

С. Воронцов надавав картини для перших виставок Одеського товариства витончених мистецтв зі своєї особистої колекції, робив благодійні внески та дарунки ІНУ (Паламарчук, 2016b, с. 265; Гребцова, 2009, с. 69; Герлігі, 1999, с. 124; ДАОО, Ф. 45, оп. 8, спр. 33, арк. 17-35а).

У 1865 р. Семен Михайлович запропонував відкласти справи щодо благодійних товариств та організацій, поки не будуть утворені земства і ця частина роботи офіційно перейде в руки органів міського самоврядування, оскільки на той час це була сфера повноважень Одеського наказу громадського піклування. Гласні підтримали міського голову (Заседание 24 февраля ... 1865, с. 128).

З ініціативи М. Новосельського було проведено благодійний концерт й зібрані кошти пішли для першочергового облаштування притулку – «дома для сирот женского пола, не имеющих в городе никакого приюта» (Паламарчук, 2017с, с. 234). У 1873 р. Микола Олександрович запропонував надати 5 000 руб. у розпорядження міській управі для надання допомоги нужденним – 2 000 руб. для приміських селищ та 3 000 руб. для Одеського повіту. Пропозиція була відредагована, сума вдвічі збільшилася й була створена комісія на чолі з міським головою у складі 10 членів (Заседание 4 декабря ... 1873, с. 305-306).

За час 17-літньої діяльності на посаді міського голови, Г. Маразлі побудував близько сорока громадських та навчальних закладів, підприємств, культурно-просвітницьких установ (Григорій Маразлі ... 2006, с. 50-60; Кулик, 1997, с. 5-6; Г. Г. Маразли... 1995), в тому числі й новий нічний притулок, дві їдальні – дешеву та дитячу, майданчик для розваг бідних дітей в Дюковському парку, притулок для колишніх в'язнів, будинок інвалідів, притулок для немовлят, церква Св. Григорія Богослова та мучениці Зої на честь пам'яті його батьків, пам'ятники О. Пушкіну та Олександрю II (Herlihy, 2018, р. 32; Решетов и Ижик, 2012, с. 108, 118; Донцова, 2001, с. 48, 274).

Наприкінці 1880-х рр. надійшла пропозиція від Григорія Григоровича щодо ознаменування 17 жовтня на честь порятунку імператорської сім'ї, а саме створення корисної установи – притулок для вихідців з інтелігенції (і чоловіків, і жінок), які через певні життєві обставини опинилися на порозі бідності (Заседание 7 ноября ... 1888, с. 3). Ініціатива Г. Маразлі була підтримана, на наступних засіданнях розглядалися проекти та кошториси щодо спорудження.

Григорій Григорович також і матеріально долучився до влаштування притулку (Г. Г. Маразли, 1907, с. 2).

1888 р. міський голова запропонував власним коштом збудувати нічліжний притулок, дешеvu та дитячу столові з закінченням цього процесу до осені того ж року. Й після завершення будівництва споруди перейдуть у власність міста (Предложение Одесского Городского Головы, 1888, с. 3-4; Заседание 25 января ... 1888, с. 6). Через декілька років з'явилася нова ініціатива з боку Григорія Григоровича, а саме – спорудження богадільні на відведеній містом ділянці задля зручності та завершення низки благодійних установ (Плаксин, 1901, с. 83). Основною причиною стало клопотання від осіб, що потребують опіки. Рішення було підтримано гласними за декілька місяців (Заседание 3 июня ... 1891, с. 2-3; Предложение Г. Г. Маразли ... 1891, с. 1; Об уполномочии управы ... 1891, с. 1)

Наприкінці 1880-х рр. Г. Маразлі зробив дарунок місту у вигляді будівлі на вул. Софіївській для розміщення групи культурно-наукових товариств та організацій: музею витончених мистецтв (Реєнт відп. ред., 2019, с. 501-502), одеського відділу Імператорського руського технічного товариства, музею прикладних знань, музею ОТІС, залу засідань одеського бальнеологічного товариства. Дарунок був прийнятий колективом гласних та виголошена подяка міському голові за його вагомий внесок у розвиток міста (Заседание 6 ноября ... 1889, с. 2-3; Предложение Одесского Городского Головы ... 1889, с. 2).

Присвятивши свою думську діяльність освітній сфері, В. Лігін був опікуном Школи садівництва та городництва, підтримуючи і надаючи допомогу у різних питаннях (Адрес-календарь, 1897, с. 223).

У 1897 р. були втілені дві пропозиції П. Крижановського – прийняття пожертви графа М. Толстого (старшого) для облаштування водяного опалення та мозаїчних підлог в бараках для хворих на дифтерит (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о пожертвовании ... 1897, с. 1272; Очередное собрание 27 октября 1897 года ... 1897, с. 1449) та дарунок у вигляді картини І. Айвазовського «Пушкін на березі Одеси» від самого митця з

вдячністю до одеської громади (Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о принятии ... 1897, с. 1488-1489; Очередное собрание 27 ноября 1897 года ... 1897, с. 1733). Наступного терміну, 1905 р. П. Крижановський запропонував надати нужденим одноразову (матеріальну або продовольчу) субсидію, як відповідь на клопотання церковно-приходського опікуництва Одеської Хрестовоздвиженської церкви для бідняків та сиріт (Заседание 6 июля 1905 года ... 1905, с. 1909-1910).

П. Зелений замість святкових візитів до Одеського слов'янського товариства жертвував гроші, подарував педагогічному музею та міській публічній бібліотеці цінні видання книг з особистої бібліотеки (Взамен праздничных визитов ... 1899, с. 5; Городской голова П. А. Зеленый принес в дар ... 1898, с. 3), привіз з Петербургу колекцію друкованих виробів в стилі модерн в подарунок для міської публічної бібліотеки (Городской голова П. А. Зеленый во время пребывания ... 1903. ОН, 30 мая, с. 3). У 1899 р. Павло Олександрович ініціював переміщення з думської зали до міського музею мистецтв чотирьох портретів колишніх керівників міста і краю й мармурового погруддя А. Рішельє. А у 1900 р. – запропонував прийняти у дар колекції екзотичних комах та птахів від князя Олександра Михайловича міському музею прикладних знань (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 221).

Незвичною серед досліджуваних пропозицій стала наступна – створення недоторканого «японського» фонду. Міністр землеробства та торгівлі Японії подарував значну колекцію мистецьких виробів міському самоврядуванню Одеси як знак підтримки та взаємозв'язку між народами. Частину подарованої колекції вирішили відправити в музей витончених мистецтв, іншу частину продати завдяки аукціону або розіграти в лотерею. Отримані кошти перетворювалися в недоторканий японський фонд, за відсотки з якого, при зростанні капіталу, можливо буде утримувати одне ліжко в лікарні з назвою «японське» (Герасименко, 2018с, с. 85).

Благодійність була тісно пов'язана з розвитком освіти за керівництва П. Зеленого. У 1899 р. прийнято пожертвування на користь міста капіталу за заповітом К. Миколаєвої для потреб народних шкіл Одеси; 1903 р. – про згоду думи на розміщення недільної школи імені К. Миколаєвої в міській училищній будівлі № 57 в с. Дальник (Предложение Одесского Городского Головы П. А. Зеленого об изъявлении согласия ... 1903, с. 2037-2040); про пожертви на користь міста за заповідями М. Пшика доходів від готелю «Паризький», що мали піти на створення гімназії, реального училища або стипендії ім. М. Пшика та про прийняття до введення міста притулку «Всех скорбящих радости» з усім майном і боргом міському кредитному товариству (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 219-220).

З ініціативи В. Протопопова міське самоврядування мало прийняти у дар нерухоме майно покійного М. Луцького для благодійних цілей (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова по вопросу о принятии ... 1907, с. 290-300). Відповідно рішенню думи, положення щодо розпорядження майном покійного (розробленого виконавцями заповіту) не може в повній мірі виконувати волю покійного, тому є необхідним передати права на розпорядження майном міському самоврядуванню (Заседание 9 апреля 1907 года ... 1907, с. 811).

Заповітом О. Полінова у 1905 р. місту передавалися 77 500 руб., проте тільки у 1907 р. дійшли частково гроші до місцевого самоврядування. У зв'язку з пропозицією В. Протопопова було ухвалено – прийняти частину коштів у вигляді закладної на 60 000 руб. на дім з ділянкою, іншу частину коштів необхідно було сплатити у касу міської управи виконавцям заповіту. (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова по ходатайству ... 1907, с. 962-974; Заседание 21 мая 1907 года ... 1907, с. 818-819).

За пропозицією М. Мойсеєва, одеською міською думою було асигновано 1 000 руб. для населення м. Париж, що постраждало від повені (Заседание 29 января 1910 года ... 1910, с. 527-528). Міський житель п. Ефруссі надав 2 000 руб. в розпорядження М. Мойсеєва для благодійних цілей (Заседание 4 октября

1910 года ... 1910, с. 2347). В притулку імені графині Аллопеус, на отримані кошти від пані О. Розенгейм, міський голова затвердив стипендію для однієї зі стипендіаток притулку, випускниці чи класної дами Одеського інституту шляхетних дівчат (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсеева о принятии капитала ... 1909, с. 1033-1034; Заседание 15 июня 1909 года ... 1909, с. 1565-1566).

У 1911 р. надійшли пропозиції щодо прийняття пожертвування (1000 франків) від Болгарського генерального консула в Одесі п. Кисимова та представника торгового комітету м. Варни в Болгарії п. Петровича для потреб потішної роти в міському сирітському будинку (Заседание 23 мая 1911 года ... 1911, с. 1401) й асигнування 10 000 руб. у розпорядження міської управи для організації поїздки потішних міського сирітського будинку на царський огляд до Петергофу (Предложение Городского Головы Н. И. Мойсеева об ассигновании средств ... 1911, с. 1298-1302; Заседание 27 мая 1911 года ... 1911, с. 1410).

Б. Пелікан відправив у дар по 1 000 руб. на користь галичан, що голодували (Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана об ассигновании 1000 руб. ... 1914, с. 110-112; Заседание 16 января 1914 года ... 1914, с. 25) та для жителів Приазовського краю, що постраждали від стихійного лиха (Заседание 10 марта 1914 года ... 1914, с. 403).

4.5. Участь у громадських товариствах. Різнобічні громадські товариства південного краю, що охоплювали й об'єднували між собою культурну, медичну, освітню, наукову сфери та благодійну мету були досить поширеними. Зі свого боку, міські голови долучалися до звичайного членства, ставали почесними членами, якщо були досить активними спонсорами та меценатами товариств й могли бути серед представників рад правління товариств.

С. Воронцова, як відомо особу та одного із головних діячів міста, було обрано першим президентом Одеського товариства витончених мистецтв. Він

перебував на посаді більше як десять років (Абрамов, 2009, с. 174; ДАОО, Ф. 367, оп. 1, спр. 1, арк. 2; ДАОО, Ф. 367, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2; Адрес-календарь, 1877, с. 65) Брав активну участь у засіданнях ради товариства, підтримував ініціативи відкриття нових курсів та виставок (Паламарчук, 2016b, с. 265; Отчет о деятельности ... 1883, с. 9). Протягом 1860-х рр. Семен Михайлович був одним із почесних членів ОТІС, а з кінця 1870-х рр. – очолив його (Отчет императорского... 1880, с. 27; Отчет Одесского общества ... 1869, с. 24; Отчет Одесского общества ... 1865, с. 26).

Міський голова М. Новосельський був одним із членів правління Одеського товариства витончених мистецтв (ДАОО, Ф. 367, оп. 1, спр. 121, арк. 63в), Одеського слов'янського благодійного товариства (Гребцова, 2009, с. 259) та Одеського відділення Імператорського технічного товариства (Адрес-календарь, 1883, с. 94), ОТІС (Малахов и Степаненко, 2004, с. 77; Маркевич, 1900, с. 22; Отчет императорского... 1880, с. 29; ДАОО, Ф. 93, оп. 1, спр. 121 арк. 19). Микола Олександрович робив внески на користь бідних замість святкових візитів (це звичайна практика серед місцевих діячів та меценатів).

Громадська діяльність була невід'ємною частиною життя міського голови, де його підтримувала дружина – А. Новосельська. Подружжя надавало кошти таким організаціям – Дитячий притулок Великої княгині Марини Федорівни, Одеське міське управління опіки дитячих притулків, Одеський комітет тюремного піклувального товариства, Слов'янське благодійне товариство імені святого Кирила та Мефодія, Тимчасовий притулок для безпорадних немовлят та найбільш бідних породіль, Товариство піклування про поранених та хворих солдат тощо (Паламарчук, 2017a, с. 130; Памятная книжка, 1878, с. 138).

Г. Маразлі був активним учасником багатьох організацій – керівник Павловського притулку Одеського товариства нагляду за немовлятами та породіллями, Одеського грецького благодійного товариства, Одеського товариства велосипедистів-любителів, Товариства любителів науки, літератури та мистецтва, Одеського товариства сприяння фізичному вихованню дітей;

віцепрезидент Одеського товариства витончених мистецтв; член Одеського статистичного комітету, Одеського комітету тюремного піклувального товариства, Товариства послідовників (поширення) гомеопатії, Одеського гімнастичного товариства, Одеського товариства опіки над тваринами, Новоросійського товариства заохочення кіннозаводства, Одеського міського опікунства над дитячими притулками відомства імператриці Марії, Одеського місцевого управління російського товариства Червоного Хреста, Центрального комітету товариства допомоги бідним в Одесі, Одеського товариства опіки над бідняками та притулку для бідняків, розпорядчого комітету Одеського товариства для створення дешевих нічліжних притулків, ОТІС, Товариства допомоги колишнім вихованцям ІНУ і Рішельєвського ліцею та інших (Решетов и Ижик, 2012, с. 198-199; Гребцова, 2009, с. 204; Неофіціальна часть, 1893, с. 4; Адрес-календарь, 1885, с. 47, 49, 219, 224, 226, 227, 233, 234, 241; Отчет императорского... 1880, с. 30; ДАОО, Ф. 93, оп. 1, спр. 121, арк. 19). Григорій Григорович сприяв створенню національно-патріотичного грецького товариства «Філіки Етерія» (Кулик, 1997, с. 229).

Будучи віцепрезидентом Одеського товариства витончених мистецтв, у 1890 р. міський голова сприяв відкриттю музею образотворчого мистецтва. Пристрасний колекціонер предметів мистецтва запропонував місту взяти у власність один зі своїх будинків для влаштування там художнього музею. Після переобладнання будівлі й зібрання експонатів музей було відкрито 24 жовтня 1899 р. У цьому будинку розмішувалися громадські музеї, що існували в місті, а також картинна галерея Товариства витончених мистецтв.

Г. Маразлі захоплювався також минулим і виділяв кошти для роботи ОТІС. За постійну матеріальну підтримку ряду ініціатив одеських учених, що досліджували минуле південного краю, останній був обраний членом цього поважного вченого товариства (ДАОО, Ф. 93, оп. 1, спр. 121, арк. 19). Передусім, він фінансував будівництво споруди, де працювало товариство й розташовувався музей, що мав багату колекцію.

Відомі випадки, коли Г. Маразлі субсидіював наукову роботу та видання книг окремих членів товариства. Наприклад, у першій половині 1880-х рр. до нього звернувся А. Скальковський, що у свій час працював над проблемами минулого південноукраїнського краю для перевидання своєї праці «Історія Нової Січі чи останнього Коша Запорізького», що й було здійснено в 1885-1886 рр.

Його наступник, В. Лігін був керівником Одеського відділення Імператорського технічного товариства (Адрес-календарь, 1897, с. 241; Адрес-календарь, 1890, с. 235; Адрес-календарь, 1889, с. 229; Адрес-календарь, 1885, с. 208) засновником Товариства послідовників (поширення) гомеопатії та товариства любителів науки, літератури та мистецтва (Решетов и Ижик, 2012, с. 198-199); членом Одеського комітету тюремного піклувального товариства, Одеського товариства витончених мистецтв, Одеського сербського благодійного товариства, Одеського товариства гімнастики, Одеського відділення опіки про сліпих імператриці Марії Олександрівни під покровительством імператриці Марії Федорівни, Одеського товариства сприяння фізичному вихованню дітей, Товариства опіки про хворих дітей міста Одеси, Одеського міського управління російського товариства Червоного Хреста, Товариства допомоги колишнім вихованцям ІНУ і Рішельєвського ліцею, Одеського товариства опіки над бідняками та допомоги нужденним (Адрес-календарь, 1897, с. 47, 224, 261, 269, 270, 274, 285, 315, 319).

П. Крижановський очолював та був членом багатьох товариств: Одеського товариства виправних притулків для неповнолітніх злочинців, Одеського товариства заступництва відбувшим покарання та безпритульним особам, Одеського сербського благодійного товариства, Одеського товариства для допомоги євреям, що прийняли християнську віру, Одеського особливого комітету опіки про народну тверезість, Одеського товариства опіки над бідняками та допомоги нужденним, Одеського відділення опіки про сліпих імператриці Марії Олександрівни під покровительством імператриці Марії Федорівни, Будинку працьовитості благодійного товариства під

покровительством імператриці Олександри Федорівни, Руського товариства сільськогосподарського птахівництва, Товариства допомоги колишнім вихованцям ІНУ і Рішельєвського ліцею (Паламарчук, 2017b, с. 211, 212; Гребцова, 2009, с. 201).

Як поважний член міського управління, П. Зелений був дійсним або почесним членом організацій: ОТІС, Одеського слов'янського благодійного товариства, Одеського сербського благодійного товариства, Одеського відділення товариства охорони народного здоров'я, Одеського товариства взаємної допомоги літераторам та вченим, Петербурзького благодійного товариства видання загальнокорисних й дешевих книг та його одеського відділення, Одеського товариства взаємної допомоги службовцям з письмової частини, товариства «Самопоміч», товариства допомоги бідним і хворим на Куяльницькому та Хаджибейському лиманах. Павло Олександрович був серед засновників товариства «Св. Магдалини», Федоровського товариства допомоги працівникам типографії и подібних закладів, Товариства слов'яно-руського хорового співу в Одесі, правління Російського будівничого товариства, акціонерного товариства Хаджибейського лиманного курорту та санаторію (Герасименко, 2018с, с. 84).

В. Протопопов перебував на провідних посадах, опікуном та членом благодійних організацій: Одеського товариства витончених мистецтв (Павловский, 1914, с. 237), Одеського товариства допомоги біднякам м. Одеси, що під наглядом імператриці Марії Федорівни, Одеського відділення опіки про сліпих імператриці Марії Олександрівни під покровительством імператриці Марії Федорівни, Одеського товариства опіки над бідняками та допомоги нужденним, Одеського товариства виправних притулків для неповнолітніх злочинців, Товариства для допомоги малозабезпеченим ученицям Одеської міської громадської Маріїнської гімназії (Вся Одесса, 1906, с. 390, 393, 396, 397, 402). Його дружина, Єлизавета Григорівна обіймала посаду члена правління Одеського жіночого благодійного товариства (Вся Одесса, 1910, с. 402).

М. Мойсеєв був керівником або членом декількох товариств: Одеського міського опікунства дитячих притулків відомства організацій імператриці Марії (Вся Одесса, 1911, с. 397), Одеського відділення опіки про сліпих під покровительством імператриці Марії Федорівни (Вся Одесса, 1912, с. 150; Вся Одесса, 1911, с. 398), Товариства допомоги біднякам м. Одеси під наглядом імператриці Марії Федорівни (Вся Одесса, 1911, с. 400), Одеської Стурдзовської общини жалісливих сестер (Вся Одесса, 1912, с. 158; Вся Одесса, 1911, с. 402), Одеського комітету опіки над дітьми, загиблих осіб під час війни з Японією (Вся Одесса, 1910, с. 401), Товариства допомоги колишнім вихованцям ІНУ і Рішельєвського ліцею (Гребцова, 2009, с. 202).

Б. Пелікан брав участь у роботі Одеського комітету тюремного піклувального товариства, Товариства допомоги біднякам м. Одеси, що під наглядом імператриці Марії Федорівни, Одеського комітету опіки над дітьми, загиблих осіб під час війни з Японією, Одеського відділення комітету її Імператорської високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни, для надання тимчасової допомоги потерпілим від військових дій, Одеського піклувального комітету про поранених та скалічених солдат, Одеського комітету опіки про народну тверезість (Адрес-календарь, 1916, с. 164, 347, 391, 398, 402, 408).

4.6. Охорона здоров'я. С. Воронцов намагався брати участь у контролі санітарного стану базарів і були проведені акції знищення бродячих псів (Авалиани ред., 1913, с. 259; ДАОО, Ф. 16, оп. 41, спр. 15, арк. 17, 24, 28-40). Останнє питання поставало декілька разів на обговореннях, зокрема у 1865 р. Семен Михайлович примітив, що це має відбуватися за допомогою отрути, позаяк інші способи є варварством. Винищення отрутою має відбуватися обережно, та секретно, інакше знову буде паніка у містян, як минулого року (Заседание 7 декабря ... 1865, с. 606). За декілька років, на засіданні думи міський голова знову заявив, що винищення абсолютно всіх бродячих собак неможливо – щоосені вони знову з'являються у місті в значній кількості. Проте санітарні заходи вже ж потрібно посилити, що й було здійснено на початку

жовтня. За результатом цієї справи наглядав комісар (Заседание 29 ноября ... 1867, с. 557).

Після запровадження Міського Положення 1863 р. в трьох містах імперії, поступово дореформені губернські органи спрощувалися і передавали свої документи до рук самоврядних органів. Зокрема, за пропозицією С. Воронцова Приказ громадського піклування передавав поступово у розпорядчу думу справи та контроль над організаціями (народні школи, лікарні, притулки, богадільні, тюрми тощо). Справа ця була тривалою, а проблема з ремонтом лікарняного приміщення – нагальною. У цьому випадку було запропоновано і підтримано дозвіл розпорядчій думі взяти з капіталів Приказу до 10 000 руб. на необхідні ремонтні роботи (Заседание 5 июля ... 1865, с. 373). Задля розширення мережі лікувальних установ, С. Воронцов ініціював думку про викуп хутора Шнеля з дачею для лиманського відділення міської лікарні. Гласні підтримали С. Воронцова (Заседание 17 мая ... 1866, с. 257).

Проблемні питання з лікарнями та богадільнями були наскрізними у діяльності для більшості міських голів Одеси. При М. Новосельському виникло питання про обмеження прийому хворих у міську богадільню, оскільки все призупинялося через бюрократичні нюанси – пропозиція не набирала більшість голосів у думі, не дивлячись на свою актуальність (Обзор деятельности ... 1880, с. 6). Разом з генерал-губернатором почалось обговорення у міській думі питання про створення особливої офтальмологічної лікарні (ДАОО, Ф. 1, оп. 17, спр. 2, арк. 2,4,7). У 1873 р. М. Новосельський запропонував здійснювати доставку води з р. Дніпро для потреб міської лікарні Новоросійським товариством пароплавства, поки відбувається будівництво і налаштування основного водогону в місті (Заседание 4 июля ... 1873, с. 165).

У 1877 р. міський голова узагальнив отриманий закордонний досвід у справі використання систем колекторів для покращання санітарного стану міста та господарських потреб піщаних ділянок Одещини (Мнение Одесского городского ... 1878). На жаль, використовувана система у місті не була поки що схожою на західноєвропейські зразки через відсутність допрацьованого проекту

паном Домініканом, ігноруванням попередньої записки міського голови з вже відомими прикладами використання колекторів. Тим не менш, Микола Олександрович наполегливо пропонував комісії технічного товариства розглянути його 4 пункти пропозицій, які вирішать проблеми смороду в місті, зрошення Пересипу, зменшить плату за використання води тощо.

Г. Маразлі охоплював сферу охорони здоров'я власними пропозиціями як міський голова, так і власними спонсорськими внесками як відомий меценат. Протягом 1880-х рр. він намагався активізувати питання з будинком для утримання душевнохворих. Ідея створення такого закладу виникла ще у 1840-х рр., але у керівництва краю не було достатньо матеріальних коштів, хоча архітектор вже розробив плани та креслення місцевості. Григорій Григорович запропонував подати клопотання на адресу міністерства для дозволу використання недоторканого капіталу колишнього Одеського приказу громадського піклування, що й було підтримано депутатами (Заседание 27 ноября ... 1880, с. 4; Предложение Одесского Городского Головы, 1880, с. 1). Вже наприкінці десятиріччя поновилися пропозиція від міського голови стосовно будівництва лікарні для душевнохворих – за погодження думи та планів будівництва необхідно негайно почати спорудження в рамках 300 000 руб., дійти до погодження з Херсонським губернським земством щодо переселення пацієнтів з хронічними психічними захворюваннями та уповноважити управу здійснити займ у міському кредитному товаристві (В одесскую городскую думу, 1888, с. 2).

В ці роки, південний край також турбували можливі проблеми зі спалахами епідемій, що поширювалися імперією. У 1883 р. було ініційовано провести превентивні заходи стосовно встановлених випадків появи холери на сході – найняти фельдшерів та дільничних лікарів, підготувати дезінфікуючі засоби з бюджетом витрат на суму приблизно 1500 руб. (Заседание 7 июля ... 1883, с. 2). Через півроку, попереджувальні заходи вже пропонувалося здійснювати проти епідемії дифтерії (Заседание 12 декабря ... 1884, с. 2-3). Депутати міського думи підтримали ці пропозиції та своїм рішенням

постановили відкрити кредит на суми 1 500 та 1 000 руб. міському голові Г. Маразлі.

Санаторні заклади, що мали на меті підтримувати здоров'я місцевих та туристів також будувалися протягом періоду головування Г. Маразлі. Одним із прикладів є лікувальний заклад на території Куяльницького лиману. Було запропоновано, що будівництво має проходити завдяки займу під заставу лиманної землі у кредитному товаристві (Предложение Г. Г. Маразли, 1886, с. 1). Через декілька років з'явилася нова ідея – спорудження купалень, машинного відділення, процедурної зали з оснащенням та приміщення ресторану на старому місці для грязьових ван у рамках 300 000 руб. (В одесскую городскую думу, 1889, с. 2).

У свій час Г. Маразлі критикували через лікарняне питання, хоча його дії були іноді більш активними, ніж у попередників. У 1888 р. прийняли пропозицію Григорія Григоровича щодо подання клопотання на ім'я Правлячого Сенату щодо обов'язкових постанов тимчасового генерал-губернатора стосовно введення нового лікарняного статуту, що розширювало і удосконалювало лікарську сферу, проте обмежувало права міського самоврядування та збільшувало зафіксовані витрати на вищезгадану позицію (Заседание 30 июня ... 1888, с. 3; Предложение в одесскую городскую думу ... 1888, с. 1-2). На початку 1890-х рр. міський голова Г. Маразлі розпорядився замовити на 2 700 руб. необхідну кількість білизни для лікарні у Валіховському корпусі, а отриманий залишок пропонував перевести на загальний рахунок витрат з утримання лікарні (Заседание 14 грудня, 1893, с. 1).

Задля покращання фізичного виховання учнів та підтримки активного способу життя, на шпальтах ВОГОУ з'явилася пропозиція Г. Маразлі стосовно організації шкільних ігор та тілесних вправ серед учнів. Узагальнюючи пропозиції від комісії, міський голова запропонував оснащувати спортивні майданчики та утримувати їх за кошти міста (Предложение в одесскую городскую думу ... 1889, с. 1). Проте, позитивне продовження цієї ініціативи не було відображено у рішеннях міської думи. Наступного року була підтримана

інша ініціатива очільника одеського міського самоврядування – стосовно підтримки спорту та здорового способу життя. Асигнування становило 500-600 руб. для проведення змагань серед велосипедистів. На ці кошти мали створити спеціальну арену та видати приз переможцю (Заседание 8 августа ... 1890, с. 1).

У 1893 р. надійшла пропозиція міського голови щодо будівництва спеціальної споруди для міської Бактеріологічної станції на позабюджетні кошти (Г. Г. Маразлі предложил построить ... 1893, с. 3). Протягом місяця на паперах основним меценатом вже був зазначений Г. Маразлі. Дума виголосила подяку своєму керівнику і прийняла рішення на користь будівництва (Новая бактериологическая станция, 1895, с. 3). Ще з 1866 р. Г. Маразлі був дотичним до питання створення Бактеріологічної станції (Herlihy, 2018, р. 164; Плаксин, 1901, с. 82). Згодом, діяльність в Одесі цієї установи посприяла отриманню Херсонським земством почесного диплому Всеросійської гігієнічної виставки на початку ХХ ст. (Шандра і Карліна, 2020, с. 50).

Г. Маразлі все ж більше проявив себе як меценат, що додатково спонсорував спорудження Хімічної лабораторії професора Веріго, Психіатричного відділення міської лікарні, Дитячої лікарні доктора Й. Мочутковського, Офтальмологічної лікарні В. Санценбахера та лиманних лікувальних комплексів для зміцнення здоров'я і поліпшення санітарного стану Одеси (Решетов и Ижик, 2012, с. 107, 108, 118).

В. Лігін долучався до більшості питань, як й інші його колеги міські голови. У сфері охорони здоров'я від нього надійшла пропозиція щодо створення купалень загального доступу на ділянці району Великого Фонтану – на 60 місць для чоловіків і жінок, а також додаткового 10-20 місць для теплих морських ванн. Плата за купання у відкритому морі була 5 коп., а за використання ванн 25-40 коп. (Городской голова В. Н. Лигин вошел в городскую управу ... 1895, с. 3).

Будівництво нової споруди міської лікарні стало гострим питанням для обговорення в міській думі після регулярних оглядів будівлі комісією, разом з П. Крижановським (Осмотр городской больницы, 1897, с. 2). Також

Петро Адамович підтримував асигнування коштів на утримання лікувального закладу на Хаджибейському лимані (Паламарчук, 2017b, с. 210). Було задоволено клопотання міського голови щодо збору грошей для лікування А. Графова (Очередное собрание 11 сентября 1897 года ... 1897, с. 653).

П. Зелений прийняв рішення щодо побудови нової міської лікарні, опікувався санітарним станом міста та продуктів харчування, відвідував з незапланованими ревізіями лікарні та заклади (Герасименко, 2019b, с. 119). Пропозиції міського голови стосувалися й іншого заплутаного питання, що залишилося йому в «спадок» від попереднього міського голови П. Крижановського – про прийом будівлі психіатричного відділення Одеської міської лікарні від підрядчика О. Єрмошкіна, притому останній вимагав термінового розрахунку з ним від думи.

Важливими були прийняті думою 1902 р. пропозиції П. Зеленого про виділення із міської лікарні 200 ліжок для потреб університетських клінік і про виділення коштів клінікам на будівництво та обладнання та пропозиція про асигнування містом коштів на подолання епідемії чуми. На честь 40-річчя скасування кріпацтва П. Зеленим було подано клопотання зробити 19 лютого народним святом й скасувати тілесні покарання для селян (Гончарук, Герасименко та Жиленкова 2018, с. 219, 223).

Того ж року відбулося виключення зі податкового списку породи фокстер'єрів та пінчерів, позаяк це собаки-крисолови. Техніка безпеки для працівників була важливою ініціативою з боку Павла Олександровича – було внесено виправлення до обов'язкових пунктів постанов запобігання травмам робітників з боку сільськогосподарських машин (Герасименко, 2019b, с. 119).

В. Протопопов проводив огляд старої міської лікарні, палат хворих та арештантських камер. Гострим питанням в цей час була передача нагляду над проституцією до Виконавчої санітарної комісії. Відбулися реформи в Санітарній комісії – збільшили кількість членів (Герасименко, 2019b, с. 119). Василь Якович запропонував асигнувати 981 руб. на утримання оновленої лікарні в с. Дальник коштом збільшених доходів бюджету від міського

водогону (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об ассигновании 981 р ... 1907, с. 2256-2258; Заседание 19 октября 1907 года ... 1907, с. 2424). На жаль, спорудження бані в селі Дальник не погодили (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о постройке ... 1907, с. 2259; Заседание 24 октября 1907 года ... 1907, с. 2607).

Щодо лиманських лікувальних закладів, активно пропонувалося міським головою В. Протопоповим реорганізувати такий на Хаджибейському лимані (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о производстве новых ... 1907, с. 528-532). Після особистого огляду стало зрозуміло, що не все використовується раціонально (Городской голова В. Я. Протопопов, ознакомившись с состоянием ... 1907, с. 4). На перевлаштування необхідно приблизно 20 000-30 000 руб., що включає в себе розширення мебльованих кімнат (на 14 номерів), реконструкцію буфету, введення електричного освітлення. Дохід за декілька років мав перекрити витрати на покращання. Дума погодилася з аргументами і надалі почалася робота з підготовки кошторису (Городской голова В. Я. Протопопов входит в городскую думу ... 1907, с. 3).

У зв'язку з новим спалахом епідемії холери, міським головою було запропоновано збільшити оклад до 200 руб. тимчасовому лікарю в с. Біляївці (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об увеличении проектированного ... 1907, с. 2254-2256; Заседание 15 и 18 октября 1907 года ... 1907, с. 2423-2424) та залишити пункт 3 постанови Думи від 7 вересня 1907 р., щодо посилення міського санітарного нагляду завдяки запрошеним на період епідемії трьом тимчасовим санітарним лікарям (Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о временном увеличении ... 1907, с. 2251-2253; Заседание 12 октября 1907 года ... 1907, с. 2423)

Внесок у сферу санітарного стану Одеси та охорони здоров'я М. Мойсеєва був значним. Міський голова ініціював перевірку списків всіх членів одеських санітарних попечительств, а також збір даних про ініціаторів організації санітарних попечительств в Одесі і про їхніх перших членів

(Городской голова Н. И. Моисеев предпринял ... 1908, с. 3). Також була втілена пропозиція стосовно створення спеціального підрозділу, що буде займатися курортними лікувальними закладами – виконавча курортна комісія (Заседание 5 ноября 1910 года ... 1910, с. 2547-2548).

Протягом 1909-1911 рр. виявилися деякі складнощі з роботою Бактеріологічної станції – антидифтерійна сироватка мала бути визнана якісною, проте у лікарів Херсонського губернського земства чомусь були суперечливі відгуки та статистика стосовно застосування та лікування різними зразками, в тому числі й одеським. Через це Микола Іванович звернувся до двох наукових установ – Імператорського Інституту експериментальної медицини та Харківського Бактеріологічного інституту. Зі свого боку, вони провели відповідні аналізи та надали результати стосовно відповідності одеської сироватки всім фармакологічним нормам. Проте Харківський інститут ще мав невдоволення стосовно зразків сироватки, що можливо було зумовлено звичайною конкуренцією поміж наукових лабораторій (Заседание 3 мая 1910 года ... 1910. ИОГД, 9-10, с. 1231; Правда об одесской сыворотке, 1910, с. 2). Після узгодження питань з сироваткою, надійшла пропозиція М. Мойсеева щодо угоди з Херсонським губернським земством відносно утримання та розширення одеської Бактеріологічної станції – спільні витрати земства та міського управління, створення інституту розроблення та виготовлення сироватки (Заседание 29 апреля 1911 года ... 1911, с. 1154-1156).

Увагу привертають дії М. Мойсеева для поліпшення епідеміологічної ситуації в Одесі – подання клопотань: про звільнення п'яти карет закуплених містом закордоном для перевезення хворих холерою від мита (дві карети були дарунком гласних Л. Жданова та П. Казарінова); про надання коштів з держбюджету на субсидію Одесі у розмірі до 500 000 руб. для боротьби з епідеміями чуми та холери; повернення коштів до міського бюджету, витрачених на боротьбу з епідеміями; про припинення штампування паспортів осіб, що виїжджають з міста через спад епідемії; про створення звіту медичним факультетом ІНУ щодо стану чумної та холерної епідемії та заходів у боротьбі

з епідеміями (разом з асигнування у розмірі 5 000 руб.); клопотання від Виконавчої санітарної комісії про визнання міста Одеси «благополучним по чумі», і прохання про надання вказівок для Портового управління в плані необхідних заходів запобігання поширенню епідемій (Герасименко, 2018а, с. 45; Заседание 4 ноября 1911 года ... 1911, с. 2307; Заседание 21 января 1911 года ... 1911, с. 1-2; Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о холерной ... 1908, с. 2766-2774).

Б. Пелікан запропонував замінити спрощену платну виконавчу курортну комісію двома директорами курортів на два роки: один завідує спеціальною медичною частиною, але без права приватної практики на територіях лиманів; другий – адміністративною, фінансовою та господарчою сферами. Завдяки спільним діям гласних та міського голови М. Мойсеєва, а згодом Б. Пелікана, у 1913 р. Одесі було присуджено почесний диплом на Всеросійській гігієнічній виставці у Петербурзі – за чудовий санітарний стан міста, що підтримувався роками (Герасименко, 2019b, с. 122).

* * *

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. очільниками міського самоврядування було здійснено значний внесок у культурне та освітнє життя Одеси. Використовуючи всі свої можливості, як представників влади, меценатів, опікунів та освічених людей, дев'ять міських голів намагалися продовжити та удосконалити розбудову центру південного краю – створенням мережі освітніх закладів, наукових інституцій або лабораторій, читалень та бібліотеки, культурних товариств, міського театру, благодійних громадських організацій, притулків та нових лікувально-санаторних установ.

Найбільше відзначився П. Зелений та Г. Маразлі. Значна кількість пропозицій Григорія Григоровича як міського голови, так і вплив на вирішення справ був здійснений шляхом власного спонсорування різних освітніх, культурних, оздоровчих та благодійних проєктів. За кількістю поданих ініціатив – наздогнали перших двох лідерів М. Мойсеєв та В. Протопопов.

Найменше відзначився Б. Пелікан, що може бути обумовлено хронологією дослідження.

Зміна століть схвилювала консервативно-монархічні погляди новим потоком ліберальний думок та пропозицій, зокрема захист української мови та культури, доступ для єврейської общини до вищої освіти тощо. Розширення освітніх та наукових можливостей надало поштовх для розвитку сфери охорони здоров'я, збільшення кількості та підтримки благодійних установ. Періодичні епідемії, що стали звичними для суспільства, потребували швидких превентивних та знешкоджувальних заходів. Основними активістами у санітарно-лікувальній сфері стали Г. Маразлі, М. Мойсеев та П. Зелений. Заснування медичного факультету, створення нових клінік та активна робота бактеріологічних установ піднесли причорноморське місто на рівень з іншими містам імперії та закордонними сусідами.

Важливість вирішення культурно-освітніх та санітарно-епідеміологічних питань була значною і ключовою на рівні з соціально-економічними. Оскільки рішення прийняті в одній сфері впливали на іншу, взаємозв'язок між ними був досить тісним, що в свою чергу, сприяло активному розквіту міста.

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого дослідження, вдалося досягнути наступних результатів:

1. В історичній літературі здебільшого відображалися тільки певні тематичні аспекти діяльності міських голів або ж їхні біографічні дані. Впродовж радянського періоду, дослідження особистостей дворянського походження не було прийнятним, а події та явища пореформеної доби навмисно замовчувалися. Найбільше уваги до одеських міських голів було приділено вже в сучасних наукових публікаціях. Проте, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження персоналій очільників одеського міського самоврядування.

2. Джерельна база дисертаційної роботи представлена широким спектром документів, частину з яких було вперше оприлюднено. Завдяки значній кількості архівних та опублікованих джерел вдалося відновити ланцюжки тогочасних прийнятих рішень та ініціатив міських голів. Біографічні відомості доповнені віднайденими даними про походження, навчання, сімейний стан та кар'єрні здобутки, разом з характеристиками особистостей. Здебільшого, акцент ставиться на впливовості посади міського голови серед затверджених кандидатів.

3. Створивши колективний портрет групи міських голів, можна пересвідчитися, що вони отримали гідне сімейне виховання, здобули якісну вищу освіту (більшість досліджуваних постатей завершила правничий факультет), набули досвіду у професійній кар'єрі та дійшли до посади міського голови. Їхні міжособистісні зв'язки продовжувалися як у межах роботи в органах міського самоврядування та членів товариств, так і особистісного спілкування – товаришували сім'ями, були хрещеними, або ж разом відпочивали (родини Воронцових, Маразлі, Новосельських та Лігіних). С. Воронцов, М. Новосельський, Г. Маразлі, В. Лігін, П. Крижановський, П. Зелений, В. Протопопов, М. Мойсеєв та Б. Пелікан були одруженими з

представницями інших дворянських родів. Сім'ї М. Новосельського та В. Лігіна були багатодітними. У шлюбах С. Воронцова, Г. Маразлі і В. Протопопова виховувалися діти від попередніх шлюбів дружин. У П. Крижановського офіційно не було спадкоємців.

4. Строкатість групи міських голів відображалася через їхні політичні погляди, що змінювалися в рамках загальнодержавного політичного контексту – від ліберала-українофіла П. Зеленого до консерватора-шовініста Б. Пелікана; попередньою сферою зайнятості – більшість була пов'язана з державною службою, хоча є і приклад наукового діяча (В. Лігін). За матеріальними статками міські голови також різнилися, статус домовласників давав свої привілеї. Через прийняті Міські Положення 1863, 1870 та 1892 рр. майновий ценз залишався однією з обов'язкових умов для можливості обіймати та обиратися на керівні управлінські посади. Найбільш заможним можна вважати Григорія Маразлі, що завдяки власному капіталу також просував свої думські проекти. Найдовшим терміном перебування на посаді міського голови запам'яталися – Г. Маразлі (17 років), М. Новосельський (10 років) і П. Зелений (7 років). Кожний очільник міського самоврядування відрізнявся й рівнем зацікавленості різними сферами міського господарства, що демонструвалося шляхом їхніх думських ініціатив та пропозицій.

5. Всі дев'ять міських голів перебували в певному політико-громадському оточенні, що впливало часом на їхні пропозиції та рішення справ. С. Воронцов, М. Новосельський, Г. Маразлі, В. Лігін, П. Крижановський, П. Зелений, В. Протопопов, М. Мойсєєв та Б. Пелікан спиралися на певні партії думських гласних, що в той чи інший період були правлячою більшістю. Саме завдяки підтримці «більшості», міські голови мали можливість переобрання тривалий термін. Під кінець XIX ст. та на початку XX ст. у місцевій пресі почали з'являтися порівняльні замітки журналістів про діючих та колишніх міських голів. Здебільшого, порівнювали М. Новосельського та Г. Маразлі, а згодом до них додали ще й П. Зеленого. Перший мав «авторитет влади і сили», другий – «авторитет грошей», а останній – «авторитет прогресивності». Тим не менш,

інші міські голови також користувалися певними авторитетами – сім'ї, професії, посади та якості.

6. Трансформація посади та обов'язків міського голови відображалася на можливостях історичних осіб. Міські Положення 1870 та 1892 рр. мали значні зрушення у порівнянні з першою версією 1863 р. – з'явилися фінансова винагорода за роботу міського голови, делегування повноважень товаришу (заступнику) міського голови, збільшення членів управи і перерозподіл обов'язків. За посередництва міського голови, до засідань запрошували сторонніх людей, згодом почали формувати спеціальні комісії, з залученням професіоналів. Міський голова скликав думу та визначав порядок денний, очолював засідання (у разі розгляду власної пропозиції – його змінював один з членів управи, або заступник), ніс відповідальність за надруковані доповіді для розгляду поточних справ, мав право оскаржити постанову думи тощо.

7. Обрані та затверджені Міністерством внутрішніх справ очільники одеського самоврядування, зрозумівши всю відповідальність з їхнього боку щодо виконання службових обов'язків, не трималися за своє крісло. За різних обставин вони могли добровільно скласти повноваження, навіть не завершивши свій термін управління, як це у свій час зробив М. Новосельський, Г. Маразлі, П. Крижановський та В. Протопопов. Протягом першого десятиріччя роботи за новими правилами, міські голови працювали на громадських засадах, офіційне річне грошове утримання (заробітна плата) для міського голови з'явилося за другого терміну М. Новосельського. Свобода діяльності міських голів також була обмежена адміністративною вертикаллю – залишалася звітність та отримання дозволів з боку градоначальників та генерал-губернаторів в рамках вирішення місцевих проблем.

8. Спектр роботи міського самоврядування був досить широким. Важливі ініціативи міських голів втілювалися у адміністративній, фінансовій та правоохоронній сферах:

- першочергова організація роботи міської думи та управи (введення нових допоміжних посад, створення професійних технічних комісій,

розширення складу управи та її відділів; оновлення роботи думи, управи, колективу гласних та міського голови у зв'язку з новими законодавчими актами);

- фінансова сфера (податкова політика, формування бюджету, співпраця з кредитними та банківськими установами);

- торгівля (встановлення контролю за діяльністю базарів, облаштування нових ринків, нормування цін тощо);

- правопорядок та пожежна безпека (збільшення асигнування на міську поліцію, утримання сирітського суду, закупівля спеціалізованого реманенту для пожежної бригади, створення особливого суду у справах неповнолітніх).

9. Міське господарство також привертало увагу міських голів до питань технічного та індустріального характеру:

- господарство та промисловість (соляний промисел, обробка міської землі, зрошувальна система, винищення шкідників, унормування відносин між різними сільськогосподарськими бюро та органами управління);

- водогін (припинення роботи з товариством Одесько-Дністровського водогону, створення власної системи водопостачання, згодом викуп містом у власність, подальше розширення та утримання);

- освітлення міста (перехід від газового до електричного освітлення, будівництво електростанцій за рахунок концесій та власних меценатів, електрифікація підприємств);

- міський транспорт та шляхи сполучення (будівництво нових залізничних шляхів, перехід від кінно-залізничного сполучення до парових та електричних трамваїв, розширення мережі міського транспорту);

- облаштування міста (брукування доріг та вулиць, каналізація, будівництво мостових, ремонт міських будівель та організацій, планова забудова міста приватними особами, організація телефонного зв'язку, створення зон відпочинку тощо).

10. Сферу освіти, культури та охорони здоров'я керівники одеського міського самоврядування також не залишили без уваги:

- освітня складова (матеріальна підтримка освітніх закладів, запровадження стипендій та призначення стипендіатів, введення загальної початкової освіти, розширення мережі середніх та професійних навчальних закладів, створення нових факультетів закладів вищої освіти, зародження процесу українізації освітньої та культурної сфер, преси);

- наука та бібліотечна справа (асигнування коштів на створення астрономічної обсерваторії, введення конкурсів та премій наукового характеру, фінансування музейної справи, розширення мережі читалень та бібліотек, створення окремих тематичних відділів або книгозбірень, досліджень документів місцевого архіву тощо);

- культура (участь та підтримка освітніх, наукових та благодійних громадських товариств, розвиток театральної сфери);

- охорона здоров'я (розширення мережі лікувальних закладів, ремонт та переобладнання міських клінік, підтримка здорового та активного життя містян, санітарного стану міста, боротьба з епідеміями).

11. Протягом 1863-1914 рр. асигнування бюджетних коштів найбільше коливалося у межах облаштування міста та комунікацій, а також правоохоронного, освітнього та санітарного складників. Думські проекти в управлінській, фінансовій, соціально-економічній сферах безпосередньо впливали на санітарний, освітній та культурний складники міського життя і навпаки. Їхній взаємовплив був досить стійким.

12. Найбільш ініціативним міським головою виявився П. Зелений (понад 90 проектів). Його наздогнали М. Мойсеев (78 проектів) та Г. Маразлі (55 проектів, більша кількість яких була особисто спонсорована). Найменшу кількість пропозицій та ініціатив провели міські голови С. Воронцов (26) та Б. Пелікан (22). У першого міського голови це обумовлено піонерством у справі керівництва міським господарством за новим положенням і власним характером, у останнього – дослідженням тільки першого року керівництва міським самоврядуванням, у зв'язку з хронологічними рамками наукової роботи.

М. Новосельського і Г. Маразлі можна вважати бенефіціарами одеського самоврядування. За доби їхньої діяльності на чолі місцевого самоврядування відбулася трансформація політики та характеру ведення справ в міській думі. Будучи двома кардинально протилежними постатями (управлінець М. Новосельський та комерсант Г. Маразлі), тим не менш вони однаково дивилися на вектор розвитку Одеси, сумістивши водночас її промисловий прогрес (за М. Новосельського) з культурними ініціативами та зовнішнім прикрашанням міста (за Г. Маразлі). Свідомість одеситів-публіцистів та краєзнавців, яка формувалася при Г. Маразлі, згодом відбилася в їхніх роботах. Навіювання тільки найкращого епохою Ренесансу Одеси дало поштовх для розширення міфологізації історії міста, що для сучасних дослідників несе небезпеку у разі сліпого слідування тільки одним вектором.

Результати дисертаційного дослідження є основою для наукових праць з історії міського самоврядування Південної України, історичного краєзнавства, біографічних та просопографічних студій. Матеріали можуть бути враховані під час розроблення спеціальних курсів навчальних дисциплін закладів вищої та загальної середньої освіти, онлайн-курсів, міжнародних проєктів з дослідження історії міст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 1, оп. 16, спр. 77: *Про дозвіл князю Воронцов та Антоніну Княжевичу право зображувати державний герб на вивісках їхніх закладів для створення та продажу вин*, 4 арк.

ДАОО. Ф. 1, оп. 17, спр. 2: *Відомості про засідання Одеської Міської Загальної Думи*, 7 арк.

ДАОО. Ф. 1, оп. 17, спр. 55: *Про створення при розпорядчій думі посади юрисконсульта*, 3 арк.

ДАОО. Ф. 1, оп. 44, спр. 71: *Про затвердження при розпорядчій думі господарчо-будівничого відділення*, 16 арк.

ДАОО. Ф. 2, оп. 1, спр. 1103: *Про затвердження на посаді міського голови дійсного статського радника Григорія Маразлі і про відставку пана Новосельського*, 13 арк.

ДАОО. Ф. 2, оп. 1, спр. 1240: *Про затвердження в Одесі посади товариша міського голови*, 33 арк.

ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1495: *Лист перепису населення на вул. Новій 2в*, 13 арк.

ДАОО. Ф. 2, оп. 8, спр. 1678: *Лист перепису населення на вул. Пушкінській та Дерибасівській, б. 6/8*, 17 арк.

ДАОО, Ф. 2, оп. 8, спр. 1913: *Лист перепису населення на вул. Садова 14*, 8 арк.

ДАОО. Ф. 2, оп. 8, спр. 2394: *Лист перепису населення на Троїцька, 1*, 9 арк.

ДАОО. Ф. 4, оп. 1, спр. 1502: *Проект загальної думи про створення банку*, 62 арк.

ДАОО. Ф. 4, оп. 1, спр. 1586: *Постанови Одеської міської думи*, 266 арк.

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 122: *Про місця для торгівлі міщан, збір податків з них, 100 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 137: *Про Дністровський водогін, 58 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 494: *За контрактом, підписаним з довіреним представником Рідінгера задля освітлення міста Одеси. Ч. I, 521 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 495: *За контрактом, підписаним з довіреним представником Рідінгера задля освітлення міста Одеси. Ч. II, 548 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 506: *Про спорудження водогону. Ч. I, 205 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 507: *Про спорудження водогону. Ч. II, 151 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 508: *Про спорудження водогону. Ч. III, 121 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 509: *Про спорудження водогону. Ч. IV, 647 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 520: *Про спорудження водогону. Ч. XVI, 236 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 521: *Про несправність водогону / погану якість води / вирішення питання шлях проведення необхідних заходів, 35 арк.*

ДАОО. Ф. 4, оп. 40, спр. 522: *Про спорудження водогону. Ч. XVII, 205 арк.*

ДАОО, Ф. 5, оп. 1, спр. 859: *Положення та інструкція дій поліції проти революційного руху, арк. 35-54.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 41, спр. 15: *Про винищення в Одесі бродячих псів, 69 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 49, спр. 628: *Про обрання міського голови і призначення йому утримання, 20 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 51, спр. 75: *Про статтю з англійської газети, що звинувачувала Одеське міське громадське управління в хабарництві, 12 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 62, спр. 107: *Про спорудження на території Кузьницького лиману будівлі для народного училища, 109 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 65, спр. 129: *Про затвердження плану побудови споруди для училища на Близьких Млинах, 7 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 80, спр. 327: *Про надання клопотання дозволу скликання періодичних з'їздів міських голів, 15 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 81, спр. 77: *Про обрання міським головою дійсного статського радника П. А. Крижановського на чотири роки 1905-1908 рр., 13 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 84, спр. 95: *Про святкування дня заснування м. Одеси 22 серпня 1908 р., 33 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 84, спр. 115: *Про вибори на посаду міського голови М. І. Мойсеева, 21 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 1229а: *Формулярний список про службу Одеського міського голови Павла Олександровича Зеленого, 24 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 1901: *Формулярний список про службу при Міністерстві внутрішніх справ Одеського міського голови, таємного радника Григорія Григоровича Маразлі, 26 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 1902: *Формулярний список про службу почесного мирового судді міста Одеси, дійсного статського радника Миколи Івановича Мойсеева, 12 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 1909: *Формулярний список про службу одеського міського голови, дійсного статського радника, камергера його імперської величності Миколи Івановича Мойсеева, 12 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 2359: *Формулярний список про службу Одеського міського голови, кандидата юридичних наук Василя Яковича Протопопова, 4 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 2362: *Формулярний список про службу члена одеської міської управи, колезького регістратора Бориса Олександровича Пелікана, 8 арк.*

ДАОО. Ф. 16, оп. 124, спр. 2365: *Формулярний список про службу колишнього одеського міського голови, колезького асессора Бориса Олександровича Пелікана, 6 арк.*

ДАОО. Ф. 37, оп. 3, спр. 382: *Метрична книга Одеських церков – Покровської, Успенської, Грецько-Троїцької, Тюремної, Лікарняної, Михайлівської, Петропавлівської та сіл повіту, запис № 59.*

ДАОО. Ф. 37, оп. 13, спр. 334: *Метрична книга про народження, шлюб та смерть церков: Грецько-Троїцької, Покровської, запис № 25.*

ДАОО. Ф. 37, оп. 13, спр. 368: *Метрична книга про народження, шлюб та смерть церкви Вхідоєрусалимської, запис № 60.*

ДАОО. Ф. 37, оп. 13, спр. 532: *Метрична книга церков про народження, шлюб, смерть Грецько-Троїцької церкви, запис № 8.*

ДАОО. Ф. 37, оп. 13, спр. 567: *Метрична книга церков про народження, шлюб, смерть Грецько-Свято-Троїцької, Покровської церков, запис № 21.*

ДАОО. Ф. 45, оп. 8, спр. 16: *Про зміни в особистому складі, 355 арк.*

ДАОО. Ф. 45, оп. 8, спр. 33: *Про різні пожертвування, арк. 17-35а.*

ДАОО. Ф. 93, оп. 1, спр. 121: *Про надіслані предмети старожитностей, 141 арк.*

ДАОО. Ф. 162, оп. 1, спр. 4: *Листи до історії Одеського вісника, 145 арк.*

ДАОО. Ф. 162, оп. 1, спр. 5: *Листи різних кореспондентів, 173 арк.*

ДАОО. Ф. 249, оп. 1, спр. 6798: *Служба виборник представників. Ч. 1., 456 арк.*

ДАОО. Ф. 367, оп. 1, спр. 1: *Список членів Одеського Товариства Витончених Мистецтв та звіт Віцепрезидента цього товариства, 14 арк.*

ДАОО. Ф. 367, оп. 1, спр. 3: *Десятирічний ювілей Одеського Товариства Витончених Мистецтв, 2 арк.*

Опубліковані джерела

Збірки документів, звіти та списки

Городовое положение 11 июня 1892 года. [online]. Internet Archive Wayback Machine. Доступно: <http://web.archive.org/web/20180106174243/http://www.hist.msu.ru/ER/Text/grd1892.htm> [Дата звернення 26 червня 2022].

Городовое положение, 1870 год. [online]. Дилетант. Доступно: <https://diletant.media/articles/38496989/> [Дата звернення 26 червня 2022].

Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14-го ноября 1878 г. по 14-е ноября 1879 года, 1880. Одесса: Франко-русская типография Л. Даникана.

Отчет о деятельности Одесского общества изящных искусств за 1882 год, 1883. Одесса: Тип. Х. Алексомати.

Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1863 по 14-е ноября 1864 г. (Читан 25-го ноября 1864 г.), 1865. Одесса: в гор. тип. сод. Х. Алексомати.

Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1867 по 14-е ноября 1868 г. (Читан 28-го января 1869 года), 1869. Одесса: в гор. тип. сод. Х. Алексомати.

Полное собрание законов Российской империи, 1863. Т. 38. Санкт-Петербург: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии.

Список студентов и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1855–1856 академический год, 1855. [online]. Харьков. Доступно: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/bitstream/1237075002/101/2/Spiski%20studentov%201852-1853.pdf> [Дата звернення 26 червня 2022].

Мнение Одесского городского головы по устройству коллекторов и предложение его о необходимых сооружениях для немедленного улучшения санитарных условий города, с указанием денежных на то средств, 1878. Одесса: Русск. Тип. Исаковича.

Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи, 1863. [online]. Ч. XI. Доступно: <https://gerbovnik.ru/arms/1811.html> [Дата звернення 26 червня 2022].

Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи, 1904. [online]. Ч. XVII. Доступно: <https://gerbovnik.ru/volume/17.html> [Дата звернення 26 червня 2022].

Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии, 1898. Полтава: Типо-Литография Полтавского губернского правления.

Мемуари та спогади

Дерибас, А., 1913. *Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания*. Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела.

Авалиани, С. Л. ред., 1913. *Записки Э. С. Андреевского*. Т. 1. Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела.

Авалиани, С. Л. ред., 1914а. *Записки Э. С. Андреевского*. Т. 2. Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела.

Авалиани, С. Л. ред., 1914б. *Записки Э. С. Андреевского*. Т. 3. Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела.

Ленц, Н. И., 1900. *Воспоминания о В. Н. Лигине*. Одесса: тип. «Одес. Листка».

Витте, С. Ю., 1923. *Воспоминания. Детство. Царствование Александра II и Александра III – (1849-1894)*. Берлин: Изд. Слово. Доступно: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml [Дата звернення 26 червня 2022].

Скальковский, К., 1902. *Сатирические очерки и воспоминания*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина.

Скальковский, К. А., 1906. *Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843-1869*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина.

Архив князя Воронцова. Книга 28. Письма русских государей и особ царского дома к графам Воронцовым, 1883. Москва: в универ. тип. (М. Катков), Страстной бульв.

Архив князя Воронцова. Книга 36. Письма Ермолова и других лиц, 1890. Москва: унив. тип., Страстной бульв.

Архив князя Воронцова. Книга 37. Автобиография князя М. С. Воронцова. Его письма к разным лицам. Письма к нему барона Николаи, графа Закревскаго, графа Каподистрии, 1891. Москва: унив. тип., Страстной бульв.

Архив князя Воронцова. Книга 38. Переписка князя М. с. Воронцова с графами П. Д. Киселевым, С. С. Уваровым, с С. В. Сафоновым и другими лицами, 1892. Москва: унив. тип., Страстной бульв.

Архив князя Воронцова. Книга 40. Письма к князю М. С. Воронцову графов К. В. Нессельроде и А. Ф. Орлова, 1895. Москва: унив. тип., Страстной бульв.

К предстоящим городским выборам в Одессе. Письма избирателя, 1889. Одесса: Типография С. Ю. Ломницкого.

Довідкові видання

Адрес-календарь Одесского градоначальства. 1877–1916. Одесса: Тип. Штаба Одесского Военного Округа.

Вся Одесса. 1907-1910. Одесса: Издательство Л. А. Лисянского

Вся Одесса. 1911-1912. Одесса: Издательство ОН.

Крылов-Толстикевич, А., 2015. *Придворный календарь на 1915 год. Комментарии.* [online] Москва. Доступно: <https://cutt.ly/pKO9UgN> [Дата звернення 26 червня 2022].

Памятная книжка Одесского градоначальства. 1878-1879. Одесса: Типография Л. Нитче.

Саитов, В. И. ред., 1912а. *Петербургский некрополь. Т. 1 (А–Г).* Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича.

Саитов, В. И. ред., 1912b. *Петербургский некрополь*. Т. 3 (М–Р). Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича.

The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles, 1970. Vol. VIII. Oxford.

Webster's. Third new international dictionary of the English language unabridged, 1981. Vol. II. Massachusetts.

Преса

Банкет для Н. А. Новосельського, 1873. *ОВ*, 9 декабря, с. 3.

Барон Икс, 1873. Текущие дела и делишки. *ОВ*, 30 сентября, с. 3.

Безкровная муниципальная дуэль, 1913. *ОН*, 30 апреля (13 мая), с. 2.

В английской газете ... 1876. *ОВ*, 17 июня.

В виду происходивших в последние дни ... 1907. *ОН*, 20 января, с. 3.

В городской думе – заседание 1 апреля, 1911. *ОН*, 2 (15) апреля, с. 3.

В городской думе – заседание 14 июня, 1913. *ОН*, 15 (28) июня, с. 3.

В городской думе, 1907. *ОН*, 6 (19) ноября, с. 3.

В думе – заседание 12 декабря, 1905. *ОН*, 20 декабря, с. 5.

В думе – заседание 21 декабря, 1905. *ОН*, 23 декабря, с. 3.

В одесскую городскую думу. Предложение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1888. *ВОГОУ*, 27 марта, с. 2.

В одесскую городскую думу. Предложение Одесского городского головы Г. Г. Маразли. 1889. *ВОГОУ*, 29 марта, с. 2.

В одесскую думу, 1893. *ВОГОУ*, 23 мая, с. 2-4.

Ведомость недвижимых имуществ четырёх частей города Одессы и семи селений, состоящих на Одесского городской земле, с коих следует городской 3/4 сбор (в город) и государственный налог в 1866 году, 1886. *ВОГОУ*, 4 июня, с. 1-5, 13, 14, 19, 24, 36, 38.

Ведомость об определении с недвижимых имуществ г Одессы и на его земле 1891 год в пользу казны государственного налога и земства - губернского сбора, с обозначением причитающегося за сей 1891 год городского оценочного сбора, 1891. *ВОГОУ*, 31 марта, с. 1-61.

Вести с Юга России. Бахчисарай, 1874. *ОВ*, 6 апреля, 22 марта, с. 3.

Взамен праздничных визитов ... 1899. *ОН*, 25 декабря, с. 5.

Витюк, М., 1981. В. Н. Лигин. *Вечерняя Одесса*. 1 августа.

Возвращение Н. А. Новосельского, 1885. *ОН*, 4 января, с. 2.

Вопрос о соглашения города с обществом ... 1898. *ОН*, 24 сентября, с.

2.

Воронцов С. М., 1882. *Ведомости Одесского градоначальства*, 7 мая.

Вчера за зданием Александровского участка ... 1898. *ОН*, 18 июля, с. 3.

Вчера на Куликовом поле ... 1899. *ОН*, 8 октября, с. 3.

Вчера под председательством В. Я. Протопопова ... 1903. *ОН*, 9 февраля, с. 3.

Выборный лист лицам, баллотировавшимся в Гласные Городской Думы в избирательном собрании 15 января 1897 года, 1897. *ИОГД*, 1, с. 5-13.

Выборы городского головы и товарища городского головы, 1895. *ОН*, 24 апреля, с. 2.

Высочайшее повеление об утверждении Стипендии в Императорском Новороссийском университете с наименованием оной: стипендия бывшего городского головы, Князя Семёна Михайловича, 1868. *ВОГОУ*, 25 сентября, с. 401.

Высочайший приказ. О чинах гражданских, от 18-ого февраля 1908 г. № 11, 1908. *ИОГД*, 4. с. 559.

Г. Г. Маразли обратился к Санкт-Петербургскому обществу архитекторов... 1882. *ВОГОУ*, 24 февраля, с. 3.

Г. Г. Маразли предложил построить на выбранном городским управлением ... 1893. *ВОГОУ*, 16 октября, с. 3.

Г. Г. Маразли препроводил руководителю бальнеологического общества... (Неофициальная часть. Хроника), 1882. *ВОГОУ*, 9 июня, с. 3.

Г. Г. Маразли, 1907. *ОЛ*, 3 мая, с. 2.

Г. городской голова В. Н. Лигин вошел в городскую управу ... 1895. *ОН*, 1 октября, с. 3.

Голобородько, И., 2016. Памятнику Г. Г. Маразли в центре Одессы быть. *Эллы Украины*, 9, с. 2.

Гор. голова В. Я. Протопопов входит с докладной запиской ... 1906. *ОН*, 26 октября, с. 2.

Гор. голова ходатайствовал, как известно, перед министром торговли и промышленности... 1906. *ОН*, 9 февраля, с. 4.

Городские дела, 1871. *ОВ*, 23 октября.

Городское хозяйство - заседание 15 декабря 1875 года, 1875. *ОВ*, 17 декабря.

Городское хозяйство – по поводу заседания 16 августа. 1876. *ОВ*, 18 августа.

Городской голова В. Н. Лигин вел переговоры ... 1895. *ОН*, 23 сентября, с. 3.

Городской голова В. Н. Лигин вошел в городскую управу ... 1895. *ОН*, 6 сентября, с. 3.

Городской голова В. Я Протопопов входит в городскую думу ... 1907. *ОН*, 15 марта, с. 3.

Городской голова В. Я. Протопопов, ознакомившись с состоянием ... 1907. *ОН*, 11 февраля, с. 4.

Городской голова В.Н. Лигин желая привести в известность 1895. *ОН*, 25 июня, с. 2.

Городской голова Н. И. Моисеев предпринял ... 1908. *ОН*, 26 июля (8 августа), с. 3.

Городской голова П. А. Зеленый во время пребывания ... 1903. *ОН*, 30 мая, с. 3.

Городской голова П. А. Зеленый знакомится ... 1898. *ОН*, 25 апреля, с. 3.

Городской голова П. А. Зеленый принес в дар ... 1898. *ОН*, 16 декабря, с. 3.

Городской голова сделал распоряжение ... 1895. *ОН*, 14 мая, с. 3.

Гостящий в Одессе член совета ... 1895. *ОН*, 29 августа, с. 3.

Гр. Коновницын и г. Пеликан, 1908. *ОН*, 9 (22) июля, с. 2.

Доклад Городского Головы В. Н. Лигина о предоставлении бесплатно свободных помещений в городском здании на Софиевской улице для устройства летом будущего 1896 г. выставки французских изделий, 1895. *ИОГД*, 6, с. 62.

Доклад Городского Головы Н. И. Мойсеева по предложению г. Одесского Градоначальника о дополнении обязательных постановлений о времени производства торговли в г. Одессе, 1908. *ИОГД*, 23-24, с. 3713-3714.

Доклад Городского Головы П. А. Крыжановского о состоянии сум городских касс, 1897. *ИОГД*, 12, с. 46-47.

Доклад комиссии, образованной думой для рассмотрения совместного с городской управой, вопроса о постройке обществом юго западных железных дорог дополнительны рельсовых путей в Одессе з потирах и ветви железной дороги на Пересыпи, 1882. *ВОГОУ*, 21 апреля, с. 1-3.

Доклад Одесской Городской Управы по ходатайству Вице-Президента Одесского Общества изящных искусств В. Я. Протопопова и Председателя Товарищества Южно-Русских художников К. К. Констанди об отводе части здания на Софиевской ул., подаренного городу Г. Г. Маразли, для приспособления его под помещение для постоянной выставки и других целей, предусмотренных уставом Товарищества, 1905. *ИОГД*, 15-16, с. 2067-2070.

Доклад П. А. Крыжановского о результатах переговоров с инженером И. О. Платсом по предмету расширения Одесского водопровода, 1897. *ИОГД*, 11, с. 54-53.

Доклад по вопросу о переустройстве Бульварного полицейского участка, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1707-1711.

Еще об избрании В. Н. Лигина городским головой, 1895. *ОН*, 14 мая, с. 2.

Журнал заседания Одесской Городской Общей Думы, 1865. *ИОГОУ*, 4, с. 20-24.

Журнал чрезвычайного собрания 21 августа 1898 года, 1898. *ИОГД*, 17, с. 522.

Записка о применении свободной системы спуска в водостоки нечистот и о направлении их на Пересыпь для ее орошения, 1874. *ВОГОУ*, 27 февраля, с. 49-52.

Заседание 1 июня 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 11-12, с. 933.

Заседание 1 марта 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 7 марта, с. 139.

Заседание 1 марта 1866 года. Журнал Одесской городской думы, 1866. *ВОГОУ*, 12 марта, с. 118.

Заседание 10 марта 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 5-6, с. 402-403.

Заседание 10 ноября 1875 года. Журнал Одесской городской думы, 1875. *ВОГОУ*, 24 декабря, с. 340-342.

Заседание 10 октября 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 19-20, с. 2889.

Заседание 10 сентября 1898 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1898. *ИОГД*, 18, с. 728.

Заседание 11 ноября 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 18 декабря, с. 534.

Заседание 11 января 1874 года. Журнал Одесской городской думы, 1874. *ВОГОУ*, 23 февраля, с. 48.

Заседание 12 декабря 1873 года. Журнал Одесской городской думы, 1873. *ВОГОУ*, 31 декабря, с. 321.

Заседание 12 декабря 1883 года. Журнал Одесской городской думы, 1884. *ВОГОУ*, 17 марта, с. 2-3.

Заседание 12 декабря 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 23-24, с. 2606.

Заседание 12 мая 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 8, с. 1260.

Заседание 12 ноября 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 21-22, с. 3150-3151.

Заседание 12 октября 1898 года. Журнал Одесской городской думы, 1898. *ИОГД*, 20, с. 986.

Заседание 12 октября 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 21-22, с. 2423.

Заседание 12 сентября 1905 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1905. *ИОГД* 21-22, с. 2547.

Заседание 13 декабря 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 23-24, с. 2734.

Заседание 13 декабря 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 23-24, с. 2734-2735.

Заседание 13 июня 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 11-12, с. 1771.

Заседание 13 января 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 1-2, с.9-10.

Заседание 14 декабря 1892 года. Журнал одесской городской думы, 1893. *ВОГОУ*, 17 апреля, с. 1.

Заседание 14 января 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 2, с. 159-160.

Заседание 15 декабря 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 1-2, с. 54, 56.

Заседание 15 и 18 октября 1907 года. Постановления Одесской Городской думы, 1907. *ИОГД*, 21-22, с. 2423-2424.

Заседание 15 июня 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909, *ИОГД*, 13-14, с. 1565-1566.

Заседание 15 июня 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912, *ИОГД*, 11-12, с. 1629.

Заседание 15 марта 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 7-8, с. 906.

Заседание 15 мая 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 28 июня с. 267, 271-272.

Заседание 15 октября 1875 года. Журнал Одесской городской думы, 1875. *ВОГОУ*, 24 ноября.

Заседание 15 октября 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 20, с. 3146-3147, 3150.

Заседание 16 апреля 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 29 мая, с. 222.

Заседание 16 апреля 1890 года. Одесская городская дума, 1890. *ВОГОУ*, 18 апреля, с. 5.

Заседание 16 июня 1886 года. Одесская городская дума, 1886. *ВОГОУ*, 21 июня, с. 4.

Заседание 16 мая 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 2 июля, с. 273.

Заседание 16 октября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 28 октября, с. 464.

Заседание 16 января 1889 года. Журнал Одесской городской думы, 1889. *ВОГОУ*, 3 мая, с. 3.

Заседание 16 января 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 1-2, с. 22-25.

Заседание 17 мая 1866 года. Журнал одесской городской думы, 1866. *ВОГОУ*, 26 мая, с. 257.

Заседание 17 февраля 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 3-4, с. 248.

Заседание 18 декабря 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 23-24, с. 2832.

Заседание 18 июля 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 15-16, с. 2268.

Заседание 18 июня 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 15-16, с. 1622, 1627-1628.

Заседание 18 мая 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907, *ИОГД*, 9-10, с. 816-818.

Заседание 18 октября 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 19-20, с. 2363.

Заседание 18 сентября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 3 октября, с. 245.

Заседание 18 января 1874 года. Журнал Одесской городской думы, 1874. *ВОГОУ*, 5 марта, с. 60

Заседание 19 августа 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 15 октября, с. 426-427.

Заседание 19 апреля 1877 года. Журнал Одесской городской думы, 1877, *ВОГОУ*, 29 мая, с. 170.

Заседание 19 июня 1885 года. Журнал Одесской городской думы, 1885. *ВОГОУ*, 24 августа, с. 3.

Заседание 19 марта 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 7-8, с. 907-908.

Заседание 19 ноября 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 22, с. 3589-2590.

Заседание 19 октября 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 21-22, с. 2424.

Заседание 19 сентября 1905 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1905. *ИОГД*, 21-22, с. 2549.

Заседание 2 декабря 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 23-24, с. 2602.

Заседание 2 июля 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 15-16, с. 2238.

Заседание 2 июля 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 15-16, с. 1987-1990.

Заседание 2 июня 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 11-12, с. 1505.

Заседание 2 октября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 16 октября, с. 448.

Заседание 2 октября 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 29 октября, с. 458.

Заседание 20 июня 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 11-12, с. 943-944.

Заседание 20 октября 1869 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 20 ноября, с. 390.

Заседание 20 сентября 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 30 сентября, с. 473-479.

Заседание 20 сентября 1876 года. Журнал Одесской городской думы, 1876. *ВОГОУ*, 18 октября, с. 311-313.

Заседание 20 января 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 1-2, с. 12.

Заседание 21 декабря 1867 года. Журнал Одесской городской общей думы, 1868. *ВОГОУ*, 16 января, с. 27-28.

Заседание 21 июля 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 13-14, с. 1146.

Заседание 21 июня 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 11-12, с. 1747.

Заседание 21 мая 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 818-819.

Заседание 21 сентября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 7 октября, с. 431-433.

Заседание 21 февраля 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 5-6, с. 440, 442.

Заседание 21 февраля 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 1-2, с. 252-253.

Заседание 21 января 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 1-2, с. 1-2.

Заседание 22 июня 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 13-14, с. 1571.

Заседание 22 марта 1874 года. Журнал Одесской городской думы, 1874. *ВОГОУ*, 24 апреля, с. 121.

Заседание 22 мая 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 6 июля, с. 282-283.

Заседание 22 ноября 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 23-24, с. 2722.

Заседание 22 января 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 5, с. 523.

Заседание 23 июня 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 3 июля, с. 344.

Заседание 23 мая 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 11-12, с. 1401.

Заседание 23 октября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 14 ноября, с. 469.

Заседание 23 октября 1869 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 28 ноября, с. 398.

Заседание 24 августа 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 18 октября, с. 431-432.

Заседание 24 апреля 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 8 июня с. 244-245.

Заседание 24 октября 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 23, с. 2607.

Заседание 24 октября 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 20, с. 3163.

Заседание 24 февраля 1865 года. Журнал Одесской городской общей думы, 1865. *ВОГОУ*, 2 марта, с. 128.

Заседание 25 мая 1866 года. Журнал Одесской городской думы, 1866. *ВОГОУ*, 4 июня, с. 275.

Заседание 25 января 1888 года. Одесская городская дума, 1888. *ВОГОУ*, 27 января, с. 6.

Заседание 26 апреля 1900 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1900. *ИОГД*, 8, с. 1191.

Заседание 26 апреля 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 9-10, с. 1226.

Заседание 26 июля 1914 года. Постановления Одесской Горосдкой Думы, 1914. *ИОГД*, 13-14, с. 1147-1148.

Заседание 26 февраля 1869 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 17 июня, с. 313.

Заседание 26 февраля 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 5-6, с. 634.

Заседание 27 мая 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 11-12, с. 1410.

Заседание 27 ноября 1880 года. Одесская городская дума, 1880. *ВОГОУ*, 29 ноября, с. 4.

Заседание 27 января 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 1-2, с. 16.

Заседание 28 августа 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 19-20, с. 2342.

Заседание 28 июля 1875 года. Журнал Одесской городской думы, 1875. *ВОГОУ*, 12 августа, с. 235.

Заседание 28 мая 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 824.

Заседание 28 ноября 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 22, с. 3595, 3600.

Заседание 28 октября 1887 года. Одесская городская дума, 1887. *ВОГОУ*, 31 октября, с. 6.

Заседание 28 сентября 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 12 октября, с. 506.

Заседание 28 сентября 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 19-20, с. 2347.

Заседание 28 февраля 1869 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 28 июня, с. 233.

Заседание 28 января 1882 года. Одесская городская дума, 1882. *ВОГОУ*, 30 января, с. 3-4.

Заседание 29 апреля 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 9-10, с. 1154-1156.

Заседание 29 мая 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 9-10, с. 791.

Заседание 29 ноября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 23 декабря, с. 557-558.

Заседание 29 сентября 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 20, с. 3142.

Заседание 29 сентября 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 17-18, с. 1922.

Заседание 29 января 1886 года. Одесская городская дума, 1886. *ВОГОУ*, 1 февраля, с. 4.

Заседание 29 января 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 5, с. 527-528

Заседание 3 июня 1891 года. Журнал одесской городской думы, 1891. *ВОГОУ*, 31 июля, с. 2-3.

Заседание 3 марта 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 11 марта, с. 146.

Заседание 3 мая 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 9-10, с. 1231.

Заседание 30 декабря 1888 года. Журнал Одесской городской думы, 1889. *ВОГОУ*, 25 марта, с. 3.

Заседание 30 июня 1888 года. Журнал Одесской городской думы, 1888. *ВОГОУ*, 10 сентября, с. 3.

Заседание 30 июня 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 15-16, с. 2237-2238.

Заседание 30 мая 1869 года. Журнал Одесской городской думы, 1869. *ВОГОУ*, 24 июля, с. 262-263.

Заседание 30 мая 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 11-12, с. 1769-1770.

Заседание 31 марта 1886 года. Журнал Одесской городской думы, 1886. *ВОГОУ*, 27 августа, с. 1-3.

Заседание 31 октября 1883 года. Журнал Одесской городской думы, 1884. *ВОГОУ*, 1 февраля, с. 2-3.

Заседание 4 декабря 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 30 декабря, с. 563.

Заседание 4 декабря 1873 года. Журнал Одесской городской думы, 1873. *ВОГОУ*, 15 декабря, с. 305-306.

Заседание 4 июля 1873 года. Журнал Одесской городской думы, 1873. *ВОГОУ*, 7 августа, с. 165.

Заседание 4 июня 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 11-12, с. 1506-1509.

Заседание 4 ноября 1911 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1911. *ИОГД*, 21-22, с. 2307.

Заседание 4 октября 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 14 октября, с. 501.

Заседание 4 октября 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 19-20, с. 2347.

Заседание 5 августа 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 27 сентября, с. 408-409.

Заседание 5 июля 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 18 июля, с. 373.

Заседание 5 ноября 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 21-22, с. 2545-2548.

Заседание 5 сентября 1905 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1905. *ИОГД*, 21-22, с. 2544-2545.

Заседание 5 февраля 1883 года. Журнал Одесской городской думы, 1883. *ВОГОУ*, 30 апреля, с. 1.

Заседание 6 июля 1894 года. Журнал Одесской городской думы, 1894. *ВОГОУ*, 29 декабря, с. 4.

Заседание 6 июля 1905 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1905. *ИОГД*, 15-16, с. 1909-1910.

Заседание 6 июля 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 13-14, с. 1947, 1953-1954.

Заседание 6 марта 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 7-8, с. 738.

Заседание 6 ноября 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 23-24, с. 2802-2803.

Заседание 6 февраля 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 4. с. 590-595.

Заседание 7 августа 1868 года. Журнал Одесской городской думы, 1868. *ВОГОУ*, 3 октября, с. 418-419.

Заседание 7 декабря 1865 года. Журнал Одесской городской думы, 1865. *ВОГОУ*, 22 декабря, с. 605-606.

Заседание 7 июля 1883 года. Журнал Одесской городской думы, 1883. *ВОГОУ*, 27 августа, с. 2.

Заседание 7 июля 1914 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1914. *ИОГД*, 13-14, с. 1140, 1142-1144.

Заседание 7 ноября 1888 года. Одесская городская дума, 1888. *ВОГОУ*, 8 ноября, с. 3.

Заседание 7 января 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 5-6, с. 432-433.

Заседание 8 августа 1890 года. Журнал Одесской городской думы, 1890. *ВОГОУ*, 24 октября, с. 1.

Заседание 8 декабря 1908 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 1-2, с. 51-52.

Заседание 8 мая 1891 года. Одесская городская дума, 1891. *ВОГОУ*, 11 мая, с. 3.

Заседание 8 октября 1876 года. Журнал Одесской городской думы, 1876. *ВОГОУ*, 9 декабря, с. 357.

Заседание 8 января 1907 года. Постановления Одесской Городской думы, 1907. *ИОГД*, 5-6, с. 427-428.

Заседание 9 апреля 1907 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 811.

Заседание 9 апреля 1910 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1910. *ИОГД*, 9-10, с. 1219-1221.

Заседание 9 апреля 1912 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1912. *ИОГД*, 7-8, с. 1135.

Заседание 9 марта 1887 года. Журнал Одесской городской думы, 1887. *ВОГОУ*, 25 июля, с. 2.

Заседание 9 октября 1867 года. Журнал Одесской городской думы, 1867. *ВОГОУ*, 26 октября, с. 464.

Заседание 9 сентября 1905 года. Постановления Одесского Городской Думы, 1905. *ИОГД*, 21-22, с. 2546.

Заседание 9 февраля 1909 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1909. *ИОГД*, 5-6, с. 497.

Заседание 14 декабря. Протоколи соединенного собрания Выборных владельческого, купеческого и мещанского собрания, 1867. *ВОГОУ*, 23 декабря, с. 556.

Заседание 15 декабря. Протоколы соединенного собрания Выборных владельческого, купеческого и мещанского собрания, 1867. *ВОГОУ*, 23 декабря, с. 556.

Заседание 6 ноября 1889 года. Журнал Одесской городской думы, 1889. *ВОГОУ*, 8 ноября, с. 2-3.

Заява Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1886. *ВОГОУ*, 29 января, с. 1.

Избирательная кампания. Из беседы с В. Я. Протопоповым, 1912. *ОН*, 17(30) августа, с. 3.

Избрание городского головы, 1897. *ОН*, 21 февраля, с. 2.

К 25-летию научной деятельности професора В. Н. Лигина, 1895. *По морю и по суше*, 37, с. 5.

К последним выборам, 1895. *ОН*, 26 апреля, с. 1.

Как мы слышали, предположенное раньше гор. думой ... 1907. *ОН*, 3 (16) ноября, с. 2.

Как это было, 1913. *Иллюстрированное приложение к газете ОН*, 9(22) января, с. 1

Контракт на постройку водостоков с инженерами Задлером и Арманом, 1869. *Прибавление к ВОГОУ*, 15 января.

Контракт на постройку мостовых с инженером-полковником Николаем Починским, 1869. *Прибавление к ВОГОУ*, 15 января.

Контракт на сооружение Одесского днестровского водопровода (20 декабря 1870 года) с Вильгельмом Швабеном и Джоном Мором, 1871. *Прибавления к ВОГОУ*, 31 декабря, с. 1-6.

Л-вич, С., 1901. Предстоящие выборы. *ОН*, 13 марта, с. 2.

Л-вич, С., 1907. Муниципальный год. *ОН*, 1907. 1 января, с. 4.

Лигин В. Н., 1900. *Исторический Вестник*, 2, с. 873-874.

Линский, 1907. Реприманд неожиданный. *ОН*, 15 (28) ноября, с. 3.

Линский, М., 1913а. К утверждению Пеликана. *ОН*, 11 (24) августа, с. 4.

Линский, М., 1913в. Муниципальное блюдо. *ОН*, 9 (22) июня, с. 3.

- Линский, М., 1913с. Перед испанкой благородной трое рыцарей стоят. *ОН*, 28 апреля (11 мая), с. 4.
- Лоэнгрин, 1907. Зигзаги. *ОН*, 15 апреля, с. 5.
- Лоэнгрин, 1912. Зигзаги: П. А. Зеленый. *ОН*, 25 августа (7 сентября), с. 5.
- М. Л., 1913. Автомобилисты. *ОН*, 28 апреля (11 мая), с. 4.
- Мнение Городского Головы П.А. Крыжановского о программе конкурса на проект расширения и улучшения Одесского водоровода, составленной исполнительною водопроводной Комиссией, 1897, *ИОГД*, 14, с. 120-122.
- Мнение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1884. *ВОГОУ*, 15 августа, с. 3.
- Назначение В. Н. Лигина, 1897. *ОН*, 24 января, с. 3.
- Нам сообщают из Елизаветграда ... 1899. *ОН*, 2 сентября, с. 3.
- Незнакомец, 1913. Мелочи жизни. *ОН*, 26 января (9 февраля), с. 5.
- Некролог. В. Н. Лигин, 1900. *ОН*, 8 января, с. 3.
- Некролог. М. О. Новосельский, 1898. *ОЛ*, 26 сентября, с. 2.
- Неофициальная часть. Хроника, 1882. *ВОГОУ*, 17 апреля, с. 4.
- Неофициальная часть. Хроника, 1883. *ВОГОУ*, 24 августа, с. 3.
- Неофициальная часть. Хроника, 1886. *ВОГОУ*, 22 января, с. 4-5.
- Неофициальная часть. Хроника, 1893. *ВОГОУ*, 4 марта, с. 4.
- Неофициальная часть. Хроника, 1890. *ВОГОУ*, 2 мая, с. 5.
- Неофициальная часть. Хроника. Одесская городская дума 27 ноября 1891 года, 1891. *ВОГОУ*, 30 ноября, с. 4.
- Новая бактериологическая станция, 1895. *ОН*, 8 января, с. 3.
- Новосельский Н. О., 1898. *Исторический Вестник*, 74, с. 1242.
- Новосельский, Н. А., 1885. Усиление дворянского элемента в земстве и краткосрочный кредит для помещиков. *Русский вестник*, 3, с. 24-35.
- Новые гласные, 1897. *ОН*, 27 января, с. 3.
- Новый одесский городской голова, 1897. *ОН*, 21 февраля, с. 2.

Ноябрьская сессия одесской городской думы. Заседание 27 ноября, 1895. *ОН*, 29 ноября, с. 3.

О Н. А. Новосельском. Беседа со старожилами, 1898. *ОН*, 27 сентября, с. 3.

О пособии от города для преобразования Одесского уездного училища городское четырехклассное. Доклад городского головы. 10 мая 1877 года, 1878. *ВОГОУ*, 29 апреля, с. 2-3.

О преобразовании Одесского уездного училища городское 4-х классное. 21 марта 1878 года, 1878. *ВОГОУ*, 29 апреля, с. 3-4.

Об изменении в программе, 1874. *ВОГОУ*, 28 июня, с. 191-192.

Об уполномочии управы принять на основания 55 ст. Городового Положения, пожертвование Г. Г. Маразли. 26 февраля 1891 года, 1891. *ВОГОУ*, 9 марта, с. 1.

Об утверждении Н. А. Новосельского, 1868. *ВОГОУ*, 27 января, с. 47.

Общее собрание членов городского кредитного общества, 1871. *ОВ*, 29 июня.

Одесская жизнь, 1897. *ОН*, 5 декабря, с. 2.

Одесская жизнь, 1899. *ОН*, 23 апреля, с. 3.

Одесская жизнь, 1903. *ОН*, 23 февраля, с. 4.

Одесская жизнь, 1905. *ОН*, 29 апреля, с. 3.

Одесская жизнь, 1907. *ОН*, 8 (21) сентября, с. 4.

Одесская жизнь, 1908. *ОН*, 21 августа (3 сентября), с. 2.

Одесская муниципальная жизнь в 1876 году, 1877. *ОВ*, 20 января, с. 1.

Одесский городской голова В. Н. Лигин, 1895. *ОН*, 24 апреля, с. 2.

Одесский городской голова внес в общую думу ... 1870. *ОН*, 30 октября.

Одесский конвент, 1913. *ОН*, 26 января (9 февраля), с. 4-5.

Одесский лорд-мер, 1912. *ОН*, 17(30) августа, с. 3.

Осмотр водопроводных сооружений в с. Беляевке, 1897. *ОН*, 8 мая, с. 3.

Осмотр городской больницы, 1897. *ОН*, 17 июня, с. 2.

Отставка Г. Г. Маразли, 1895. *ОН*, 31 января, с. 2.

Отставка П. А. Крыжановского, 1897. *ОН*, 3 апреля, с. 2-3.

Очередное собрание 27 ноября 1895 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 9, с. 76.

Очередное собрание 10 июня 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 16, с. 23-24, 26.

Очередное собрание 10 сентября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 18, с. 637, 639.

Очередное собрание 11 декабря 1895 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 9, с. 99.

Очередное собрание 11 июня 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 16, с. 30.

Очередное собрание 11 сентября 1895 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 4, с. 25-26.

Очередное собрание 11 сентября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 18, с. 639-641, 644-653.

Очередное собрание 12 сентября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 19, с. 865.

Очередное собрание 14 октября 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 21, с. 23.

Очередное собрание 15 декабря 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1898. *ИОГД*, 1, с. 59-61, 68-69.

Очередное собрание 16 октября 1895 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 6, с. 30.

Очередное собрание 20 мая 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 15, с. 40.

Очередное собрание 23 - 30 сентября 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 20, с. 34-35.

Очередное собрание 26 февраля 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 13, с. 15.

Очередное собрание 27 ноября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 24, с. 1732-1733.

Очередное собрание 27 октября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 22, с. 1448-1449.

Очередное собрание 28 октября 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 21, с. 27.

Очередное собрание 29 апреля 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 15, с. 32.

Очередное собрание 30 октября 1895 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 7, с. 16-17.

Очередное собрание 4 декабря 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 24, с. 34-38.

Очередное собрание 8 апреля 1896 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1896, *ИОГД*, 15, с. 27-29.

П. А. Зеленый, 1898. *ОН*, 24 февраля, с. 2-3.

П. А. Крыжановский, 1905. *Иллюстрированное приложение к газете ОН*, 28 мая, с. 3.

П. Крыжановский. Отчет П. А. Крыжановского населению г. Одессы по поводу оставления должности Одесского городского головы, 1905. *ОЛ*, 30 октября (12 ноября), с. 1.

П. А. Крыжановский объяснил депутации... 1897. *ОН*, 13 декабря, с. 3.

Паровой пожарный насос ... 1898. *ОН*, 24 июня, с. 2.

Письмо в редакцию, 1873. *ОВ*, 3 октября, с. 3.

По вопросу об издании на будущее время городского органа. Заседание 28 ноября 1894 года, 1895. *ИОГД*, 1(5), с. 7.

По поводу точной оценки участков городской земли, 1895. *ОН*, 11 июля, с. 3.

Пожертвование Г. Г. Маразли. Неофициальная часть. Хроника, 1890. *ВОГОУ*, 3 ноября, с. 4.

Положение об Общественном Управлении города Одессы, 1864. *ИОГОУ*, 1.

Постановление Одесской Городской Управы, 1895. *ИОГД*, 6, с. 63.

Правда об одесской сыворотке, 1910. *ОН*, 12 (25) марта, с. 2.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о возбуждении ходатайства о представлении г. Одессы права на избрание второго члена Государственной Думы, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1750-1753.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании члена от Городского Общественного Управления в Комитет для заведывания обеспечением судьбы детей лиц, погибших в войну с Японией, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1754.

Предложение 14-ти гласных на имя И. д. Одесского Городского Головы от 5-го ноября 1907 года по вопросу о законности отъезда Городского Головы без ведома и полномочий Городской Думы, 1907. *ИОГД*, 21-22, с. 2425.

Предложение в одесскую городскую думу Одесского городского головы, 1888. *ВОГОУ*, 29 июня, с. 1-2.

Предложение в одесскую городскую думу Одесского городского головы, 1889. *ВОГОУ*, 1 марта, с. 1.

Предложение Г. Г. Маразли, 1886. *ВОГОУ*, 25 января, с. 1.

Предложение Г. Г. Маразли. 28 марта 1891 года, 1891. *ВОГОУ*, 31 марта, с. 1.

Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана о выдаче награды г. Помощнику Городского Юрисконсульта Б. М. Симоновичу за 25-тилетнюю службу, 1914. *ИОГД*, 1-2, с. 145-146.

Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана об ассигновании 1000 руб. в пользу голодающих галичан, 1914. *ИОГД*, 1-2, с. 110-112.

Предложение Городского Головы Б. А. Пеликана об избрании комиссии для разработки вопроса об устройстве в Одессе городских холодильников, 1914. *ИОГД*, 1-2, с. 107-109.

Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о вызове предпринимателей для устройства и эксплуатации электрического освещения в предместьях гор. Одессы и в здании Тюремного Замка, 1896. *ИОГД*, 7, с. 72-79.

Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о принятии в ведение города домовая церкви, сооруженной на средства Г. Г. Маразли, между 2-й городской женской гимназией и городским 6-ти классным училищем, 1896. *ИОГД*, 4, с. 95-97.

Предложение Городского Головы В. Н. Лигина о чествовании наступающего 25 июня сего года столетия со дня рождения в Бозе почившего Императора Николая I, 1896. *ИОГД*, 12, с. 53-55.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о временном увеличении числа санитарных врачей до 12-ти в виду угрожающего для г. Одессы положения по холере, 1907. *ИОГД*, 19-20, с. 2251-2253.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о выдаче единовременного пособия пяти сверхштатным служащим по замощению и канализации, в виду прекращения с 1-го июля сего года их службы, 1907. *ИОГД*, 11-12, с. 1135-1137.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о выдаче пособия вдове рабочего городской артели Акулине Садовой, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 955-956.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о назначении городских стипендиатов в учебных заведениях на 1907 год, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 825-876.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о назначении единовременного пособия вдове каменщика при городских работах Владыкиной, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 975-976.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о порядке производства в 1907 году выборов гласных Одесской Городской думы, 1907. *ИОГД*, 3-4, с. 310-311.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о постройке бани в с. Дальник, 1907. *ИОГД*, 19-20, с. 2259.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова о производстве новых построек на Хаджибейском лимане, 1907. *ИОГД*, 5-6, с. 528-532.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об ассигновании 2000 руб. на выдачу учащимся городских народных школ горячих завтраков и на снабжение их одеждой и обувью, 1907. *ИОГД*, 1-2, с. 113-114.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об ассигновании 981 р. 71 к. на содержание вновь выстроенной лечебницы в селе Дальник, 1907. *ИОГД*, 19-20, с. 2256-2258.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об ассигновании кредита на производство выборов в Государственную Думу, 1907. *ИОГД*, 11-12, с. 1180.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об пополнении состава Комиссии для выработки проекта обязательных постановлений о нормальном отдыхе служащих в торговых и ремесленных заведениях, складах и конторах, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 885-886.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об увеличении проектированного постановлением Думы 7 сентября 1907 года оклада жалования временному врачу в селе Беляевке, 1907. *ИОГД*, 19-20, с. 2254-2256.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об уничтожении талонных корешков квитанционных книжек за 1900-1905 гг, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 925-926.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова об утверждении Положения о Городском Контроле и штате служащих в Городском Контроле, 1907. *ИОГД*, 1-2, с. 115-118.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова по вопросу о принятии в ведение г. Одессы недвижимого имущества, завещанного М. Луцким на благотворительные цели, 1907. *ИОГД*, 3-4, с. 290-300.

Предложение Городского Головы В. Я. Протопопова по ходатайству душеприкажчиков покойного А. П. Полинова и наследников Г. В. Добровольского о передаче городу закладной на 60 тыс. руб. на дом наследников Добровольского, 1907. *ИОГД*, 9-10, с. 962-974.

Предложение Городского Головы Г. Г. Маразли, 1886. *ВОГОУ*. 31 мая, с. 2-3.

Предложение Городского Головы Г. Г. Маразли, 1888. *ВОГОУ*, 27 марта, с. 2.

Предложение Городского Головы Г. Г. Маразли, 1893. *ВОГОУ*, 23 мая, с. 1.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о порядке производства выборов гласных Городской Думы, 1908. *ИОГД*, 18, с. 2839-2841.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о холерной эпидемии в г. Одессе, 1908. *ИОГД*, 18, с. 2766-2774.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании 1 200 руб. на разборку старых дел Городского архива, имеющих отношение к истории Одессы, 1912. *ИОГД*, 21-22, с. 3172-3173.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании средств на поездку потешных Городского Сиротского Дома в городских училищ на Царский смотр в Перетгоф, 1911. *ИОГД*, 9-10, с. 1298-1302.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании суммы на производство выборов гласных в Городской Думе на четырехлетие 1909-1913 гг., 1908. *ИОГД*, 18, с. 2824.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об упорядочении Алексеевской площади, 1908. *ИОГД*, 11-12, с. 1872-1876.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по вопросу об благоустройстве лиманов, «Ланжерона», Александровского парка, Ботанического и Дюковского садов 1908. *ИОГД*, 20, с. 3255-3272.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по вопросу об исполнительных действиях по осуществлению договора с Бельгийским Акционерным Обществом Одесских конно-железных дорог, 1908. *ИОГД*, 8, с. 1299-1314.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о выдачи награды за свыше 25-тилетнюю службу учительницам М. Д. Вязьмитиновой, Д. С. Степановой и А. В. Барановской, 1908. *ИОГД*, 11-12, с. 1870-1871 .

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева о принятии капитала в сумму 5 000 р., завещанного Ольгою Розенгейм на учреждение стипендии в убежище, 1909. *ИОГД*, 9-10, с. 1033-1034.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об ассигновании 5000 р. на расходы по производству выборов депутата от г. Одессы в Государственную Думу, 1909. *ИОГД*, 15-16, с. 2014-2020.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об избрании двух участковых Мирowych Судей во вновь образованные участки, 1909. *ИОГД*, 9-10, с. 994-1000.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева об изменении примечания к п. 5 § 2 обязательных постановлений о торговле, 1908. *ИОГД*, 5-6, с. 818-819.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по вопросу об благоустройстве Алексеевской площади, 1909. *ИОГД*, 11-12, с. 1253-1256.

Предложение Городского Головы Н. И. Моисеева по ходатайству правления Попечительного Совета Торговой школы о принятии ее в ведении города, 1908. *ИОГД*, 9-10, с. 1433-1438.

Предложение Городского Головы об образовании подготовительной комиссии, для предоставления соображений относительно празднования дня Священного Коронования Их Императорских Величеств, 1896. *ИОГД*, 2, с. 49.

Предложение Городского Головы П. А. Зеленого о реформе городских по положению 31-го мая 1872 года училищ, 1903. *ИОГД*, 11, с. 2009-2019.

Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об ассигновании 500 р. Обществу истории и древностей на премию за сочинение по истории Юга России, 1900. *ИОГД*, 8, с. 1229-1230.

Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об издании обязательных постановлений о порядке езды на велосипедах в Одесском Градоначальстве, 1900. *ИОГД*, 1, с. 54-57.

Предложение Городского Головы П. А. Зеленого об установлении в пределах Одесского Градоначальства обязательных правил о порядке движения на автоматических экипажах, 1903. *ИОГД*, 11, с. 1999-2003.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской управы об издании обязательных постановлений об очистке улиц и площадей от снега, 1897. *ИОГД*, 17, с. 456-459.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской Управы об издании в исправленном виде обязательных постановлений об очистке улиц, площадей и дворов от снега, 1897. *ИОГД*, 24, с. 1748-1751.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского на имя Городской управы по делу об обмене участков земли с Таможенным ведомством, 1897. *ИОГД*, 20, с. 1128-1132.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о возбуждении ходатайства о разрешении взыскания денег за воду с неисправных плательщиков в административном порядке, 1897. *ИОГД*, 22, с. 1490.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о переводе свободного остатка суммы, ассигнованной по § 1 сметы расходов на 1897 год, в § 3 той же суммы, 1897. *ИОГД*, 17, с. 454-455.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о пожертвовании Графом М. М. Толстым (старшим) 12 700 рублей на устройство водяного отопления и мозаиковых полов в бараках для дифтеритных больных, построенном в пам'ять М. Д. Толстого, 1897. *ИОГД*, 21, с. 1272.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о принятии картины, предложенной в дар Одесскому Городскому Обществу действительным тайным советником I. Айвазовским, 1897. *ИОГД*, 22, с. 1488-1489.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского о рассмотрении составленного и принесенного в дар г. Одессе инженером И. О. Платсом проекта расширения и улучшения Одесского водопровода, 1897. *ИОГД*, 19, с. 871-902.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об ассигновании денег на прием членов Международного Геологического Конгресса, 1897. *ИОГД*, 17, с. 527.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании Директора Павловского здания дешевых квартир, 1897. *ИОГД*, 17, с. 526.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании заведующих военно-конскими участками г. Одессы и помощников их, 1897. *ИОГД*, 17, с. 491-500.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об избрании членов Одесской Торговой Депутации на трехлетие с 1897 по 1900 г., 1897. *ИОГД*, 17, с. 528.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об организации городского контроля, 1905. *ИОГД*, 17-18, с. 2164-2174.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об отнесении расхода на содержание трех санитарных врачей в 1897 году на счет сум, ассигнованных на содержание Городской Управы, 1897. *ИОГД*, 17, с. 460.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об переизбрании заведующих военно-конскими участками г. Одессы и помощников их, 1897. *ИОГД*, 24, с. 1786-1787.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об увеличении числа Членов Одесской Городской Управы, 1897. *ИОГД*, 17, с. 449-453.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского об учреждении штатной должности городского стенографа, 1897. *ИОГД*, 21, с. 1273-1275.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу о выделении г. Одессы в самостоятельную земскую единицу, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1683-1689.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу о выборах в Государственную Думу, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1757-1758.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по вопросу об ассигновании денег на учреждение мореходного отделения при Одесском коммерческом училище, 1897. *ИОГД*, 12, с. 37-45.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по делу о перенесении станции железной дороги «Одесса-Порт», 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1745-1747.

Предложение Городского Головы П. А. Крыжановского по поводу ходатайства служащих в Одесской Городской Управе об изменении времени выдачи им жалования, 1905. *ИОГД*, 13-14, с. 1755-1756.

Предложение Городского Головы П.А. Зеленого о повторении ходатайства о принятии на счет Государственного казначества расходов на содержание полиции, 1903. *ИОГД*, 3, с. 601-604.

Предложение Городского Головы, 1868. *ВОГОУ*, 5 ноября, с. 471.

Предложение Одесского Городского Головы В. Н. Лигина о выборах старосты домовый церкви при второй городской женской гимназией и городском шестиклассном училище построенной на средства Г. Г. Маразли, 1896. *ИОГД*, 12, с. 33.

Предложение Одесского Городского Головы В. Я. Протопопов об изменении или о разъяснении § 17 инструкции Одесской Городской Исполнительной Санитарной Комиссии, утвержденной Одесской Городской Думой 25-го апреля 1903 года, 1907. *ИОГД*, 17-18, с. 2144-2145.

Предложение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли от 26 октября 1889 года, 1889. *ВОГОУ*, 4 ноября, с. 1-2.

Предложение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1880. *ВОГОУ*, 11 октября, с. 1.

Предложение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1884. *ВОГОУ*, 8 декабря, с. 2.

Предложение Одесского Городского Головы Г. Г. Маразли, 1888. *ВОГОУ*, 3 января, с. 3-4.

Предложение Одесского Городского Головы Н. А. Новосельского. 15 ноября 1872 года, 1873. *ВОГОУ*, 5 января, с. 2-3.

Предложение Одесского Городского Головы Н. А. Новосельского, 1877. *ВОГОУ*, 10 марта, с. 79-85.

Предложение Одесского Городского Головы П. А. Зеленого об изъятии согласия Думы на помещение воскресной школы имени жертвовательницы Е. Николаевой в городском училищном № 57 здании в с. Дальник, 1903. *ИОГД*, 11, с. 2037-2040.

Предложение Одесского Городского Головы П. А. Зеленого об удешевлении цен на сахар и чай, 1898. *ИОГД*, 17, с. 574-579.

Председатель театральной комиссии ... 1899. *ОН*, 19 сентября, с. 4.

Предстоящие выборы, 1901. *ОН*, 13 марта, с. 2.

Пресса и П. А. Крыжановский, 1897. *ОН*, 16 декабря, с. 2.

Прибавление к № 47, 1894. *ВОГОУ*, 10 декабря, с. 3.

Приговоры думы. Заседание 15 февраля 1894 года, 1894. *ВОГОУ*, 16 июня, с. 2.

Приговоры Одесской Городской Думы. 30 октября 1889 года, 1889. *ВОГОУ*, 18 ноября, с. 3.

Приговоры Одесской Городской Думы. Заседание 16 апреля 1890 года, 1890. *ВОГОУ*, 16 июня, с. 3.

Протест архитектора Моранди на имя и. о. городского головы Г. Г. Маразли 30 июня 1872 года, 1872. *ВОГОУ*, 18 июля, с. 223-226.

Рашковский Н., 1897. Отставка П. А. Крыжановского. *ОН*, 6 декабря, с. 2.

- Рашковский, Н., 1898. Редкая победа. *ОН*, 24 февраля, с. 2.
- С.-Л., 1912. Памяти П. А. Зеленого. *ОЛ*, 22 августа, с. 2.
- Список лиц, имеющих право быть избранными в Мировые Судьи города Одессы на трехлетие 1908 – 1910 гг., 1908. *ИОГД*, 2, с. 141.
- Столичная печать об избрании В. Н. Лигина, 1895. *ОН*, 8 мая, с. 2.
- Сын городского головы 1903. *ОН*, 9 июля, с. 2.
- Тон, 1912. П. А. Зеленый. *ОН*, 21 августа (3 сентября), с. 3.
- Тон, 1913. Новый городской голова. *ОН*, 15 (28) июня, с. 3.
- У бывшего городского головы Н. И. Мойсеева, 1913. *ОН*, 25 мая (7 июня), с. 2.
- Улей, 1895. Отклик. *ОН*, 22 июля, с. 2.
- Утверждение В. Н. Лигина, 1895. *ОН*, 4 августа, с. 3.
- Чествование Городского Головы Григория Григорьевича Маразли 20 сентября 1893 года, 1893. *ВОГОУ*, 21 сентября, 6 с.
- Чествование П. А. Крыжановского, 1897. *ОН*, 15 декабря, с. 3.
- Чрезвычайное заседание 26-27 мая 1893 года. Журнал Одесской городской думы, 1893. *ВОГОУ*, 6 октября, с. 3.
- Чрезвычайное собрание 24 июня 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 16, с. 346-347.
- Чрезвычайное собрание 30 июля 1896 года. Постановления Ожесской Городской Думы, 1896. *ИОГД*, 17, с. 9.
- Чрезвычайное собрание 31 августа 1898 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1898. *ИОГД*, 17, с. 523.
- Чрезвычайное собрание 6 ноября 1895 года. Постановления Одесской городской думы, 1896. *ИОГД*, 8, с. 41.
- Чрезвычайное собрание 6 октября 1897 года. Постановления Одесской Городской Думы, 1897. *ИОГД*, 21, с.1256-1257.
- Ян, 1904. Старая дума. *ОН*, 19 декабря, с. 5.
- Lapis, 1895. Между делом. *ОН*. 26 апреля, с. 3.

MAD, 1913a. Газовый шарф. *Бесплатное иллюстрированное приложение к газете ОН*, 14 (27) сентября, с. 1.

MAD, 1913b. Завоеватели Одессы. *ОН*, 23 мая (5 июня), с. 3

Література

Абрамов, В., 2009. Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году. *Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах*, 37, с. 174-181.

Бачинська, О. А., Вегерчук, С. М. та Самойлов Ф. О. 2013. *Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. - 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис*. Одеса: Астропринт.

Бережок, Е. В., Полевщикова, Е. В., Савельева, Е. В та Самодурова В. В. упор., 2005. *Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета, 1865–1920 : материалы к истории ОНУ им. И. И. Мечникова*. Одесса: Астропринт.

Березовська, Т. В., 2003. *Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби*. Кандидат наук. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Берман, Я. З., 1928. *До столітніх роковин заснування газети «Одесский вестник»*. Київ.

Бернштейн, С., 1881. *Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем*. Одесса: Тип. Л. Нитче.

Бессарабские персоналии XIX века. [online]. Поиск предков, родственников, однофамильцев. Генеалогия. Доступно: <http://www.bessarabia.ru/1010.htm> [Дата звернення 26 червня 2022].

Г. Г. Маразли: *меценат и коллекционер*, 1995. Одесса.

Герасименко, (Паламарчук) В. та Сорокіна, К. 2017. Семен Яхненко в громадському житті Одеси другої половини XIX ст. *Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.: збірка наукових праць*, с. 58-65.

Герасименко, В. В. та Сорокіна, К. І. 2018. С. С. Яхненко – останній «несправжній» міський голова Одеси. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 16, с. 17-22.

Герасименко, В., 2017. Преса як джерело вивчення діяльності міських голів Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. *Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії*, 5, с. 66-70.

Герасименко, В. В., 2018а. Діяльність маловідомого міського голови Одеси М. І. Мойсеєва на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1908-1913). *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*, 39, с. 35-50.

Герасименко, В. В., 2018b. Павло Олександрович Зелений як міський голова Одеси (1898-1905). *Хаджибеївські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України для студентів та аспірантів*, с. 3-8.

Герасименко, В. В., 2018с. Перші роки діяльності П. О. Зеленого на посаді міського голови Одеси (за матеріалами місцевої преси). *Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії*, 6, с. 78-86.

Герасименко, В., 2018d. Міський голова Одеси 1905-1908 рр. Василь Якович Протопопов: короткий історичний портрет. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 25, с. 233-239.

Герасименко, В. В., 2019а. Міські голови Одеси: матеріали особистих фондів. В: Г. І. Гончарук, ред., *Народний рух України: місце в історії та політиці. X Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 30-річчю НРУ*. Одеса, Україна, 9-10 вересня 2019. Одеса: Астропринт.

Герасименко В. В., 2019b. Сфера охорони здоров'я в Одесі на початку XX століття: пропозиції міських голів. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*, 30, с. 112-125.

Герасименко В. В., 2020. Міські голови Одеси на тлі революційних подій 1905 року. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України*, 15, с. 54-61.

Герасименко, В. В., 2021а. Освітня політика міських голів Одеси наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі пропозицій та рішень міської думи). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць*, 8, с. 69-74.

Герасименко, В., 2021б. Відставка міського голови П. А. Крижановського – гаряча новина «Одесских новостей» грудня 1897 р. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 30, с. 76-79.

Герасименко, В., 2022. «Формулярний список про службу...» як джерело для просопографічних портретів маловідомих історичних постатей (на прикладі міських голів Одеси початку ХХ ст.). *Старожитності Лукомор'я*, 1, с. 38-46.

Герлігі, П., 1999. *Одеса: історія міста, 1794-1914*. Київ: Критика.

Гончарук, Т. Г., 2012. Как в наши дни вошел водопровод. *Газетними стежками*. Одеса: Астропринт.

Гончарук, Т. Г., Герасименко, В. В. та Жиленкова І. М. 2018. Ініціативи міського голови Одеси П. О. Зеленого на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1898-1905). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 38, с. 214-230.

Гребцова, І. С., 2009. *Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина ХІХ - начало ХХ ст.): монографія*. Одесса: Астропринт.

Григорій Маразлі: *До 175-річчя від дня народження*, 2006. Одеса.

Губарь, О. І., 2012. *История Первого городского кладбища*. Одесса, ТЭС.

Дашкевич, Я., 1997. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. В: І. Гнаткевич, Я. Дашкевич та В. Чишко ред., *Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Науково-практична конференція*. Львів, Україна, 8–9 жовтня 1996. Львів: б.в.

Демин, О., 2011. Одесская городская дума в эпоху реформирования Одесского городского самоуправления (60-80е гг. XIX в.). *Вісник Чернігівського національно педагогічного університету. Історичні науки*, 87(8), с. 119-121.

Добролюбский, К. П. ред., 1947. *Одесса : очерк истории города-героя к 150-летию со дня основания*. Одесса: Одесское обл. изд-во.

Донцова, Т., 2001. *Молдованка. Записи краеведа*. Одесса.

Дорошева, А. О., 2014. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 41, с. 85-89.

Загоруйко, В., 1960. *По страницам истории Одессы и Одесщины*. Вып. 2. Одесса: Одес. обл. изд-во.

Зленко, Г. Д., 1994. Становлення української преси в Одесі (кінець XIX - початок XX ст.). *Одесі – 200. Тези доповідей*, 2, с. 36-38.

Зленко, Г., 1997. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор *Київська старовина*, [online] 6. Доступно: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html> [Дата звернення 26 червня 2022].

Ижик, Л. В., 2014. *Книжные знаки одесских библиофилов: монографическое исследование*. Одесса: Одес. нац. науч. б-ка им. М. Горького.

Изувита, Г. А., 1999. Г. Г. Маразли и Одесский археологический музей. *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса. с. 8-10.

Кирпичников, А. И. и Маркевич, А. И. 1894. *Прошлое и настоящее Одессы: издание Одесской Городской Аудитории Народных чтений ко дню столетняго юбилея г. Одессы (1794–1894)*. Одесса: типография Л. Кирхнера.

Константінова, В. М., 2010. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя: АА Тандем.

Красюк, А. И. и Кязымова, Г. Ф. 1993. *История Одесского водопровода*. Одесса: Одессводоканал.

Кулик, И. Г., 1997. Г. Г. Маразли и Одесское просвещение. *Історичний досвід і сучасність. Матеріали конференції*, 3, с. 5-6.

Летопись Историко-родословного общества в Москве, 1993. [online]. Т. 1. Москва: Общество. Доступно: <https://cutt.ly/vLbR6ND> [Дата звернення 26 червня 2022].

Либин, А. и Маковец, Н. сост., 2009. *100 великих одесситов*. Одесса : Optimum. С. 229-232. Маразли Г. Г.

Малахов, В. П. и Степаненко, Б. А. 2004. *Одесса, 1900-1920*. Одесса: Издательство «Optimum».

Маркевич, А. И., 1900. Новосельский Н. А. Некролог. *ЗООИД*, 22.

Марченко, О. М., 1999. Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна XVIII –XIX ст.*, 4 (5), с. 179-187

Марченко, О. М., 2019. Порівняльна характеристика виборчої системи за міськими реформами 1863 р. для Одеси, 1870 та 1892 років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 1(52), с. 91–98.

Миронець, Н. та Старовойтенко, І. 2008. Просопографія. *Спеціальні історичні дисципліни: Довідник*, с. 424-231.

Наталья Михайловна Зеленая. [online]. Basic free service «Geni.com» Доступно: <https://cutt.ly/DLga39s> [Дата звернення 26 червня 2022].

Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского, 1880. Одесса: Издательство Новороссийского Телеграфа.

Одесса. 1794-1894, 1894. Одесса: тип. А. Шульце.

Павловский, И. Ф., 1914. *Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.* [online] Полтава. Доступно: <https://cutt.ly/iLga6sM> [Дата звернення 26 червня 2022].

Паламарчук, В., 2016а. Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 20, с. 247-252.

Паламарчук, В., 2016б. Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 21, с. 263-269.

Паламарчук, В., 2017а. Діяльність Миколи Олександровича Новосельського на посаді міського голови Одеси (1867-1878). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання»*, 2, с. 126-137.

Паламарчук, В., 2017б. Міський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 23, с. 208-212.

Паламарчук, В., 2017с. Початок діяльності одеського міського голови Миколи Олександровича Новосельського на шпальтах «Одеського вісника». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 22, с. 232-239.

Плаксин, С., 1901. *Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений*. Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос.

Реснт, О. П. відп. ред., 2019. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Решетов, С. и Ижик, Л. 2007. Городской голова Одессы Г. Г. Маразли (1831–1907) и его родственное окружение. *Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах*, 31, с. 6-31.

Решетов, С. и Ижик, Л. 2012. *Григорий Маразли. Честь паче почести*. Одесса: ТЭС.

Решетов, С. и Ижик, Л. 2013. О доме городского головы Одессы Н. А. Новосельского. *Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах*, 54, с. 68-80.

Решетов, С., 2013. *Что писали газеты о городской власти в Одессе сто лет назад* [online]. Доступно: <http://sergekot.com/pelikan-boris-aleksandrovich/> [Дата звернення 26 червня 2022].

Рольф, М., 2020. *Польские земли под властью Петербурга: от Венского конгресса до Первой мировой*. [online]. Перевод с немецкого К. Левинсона. Москва: Новое литературное обозрение. Доступно: <https://cutt.ly/sj0uWpl> [Дата звернення 26 червня 2022].

Савельева Є. В. 2005. Лігін В. М. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник : в 4 т., 2-е вид. Т. 3: К - П*. Одеса: Астропринт, с. 250-253.

Самодурова, В. В., 2013. Л. Ф. Брун и его роль в организации музея редкой книги библиотеки Одесского (Новороссийского) университета: по материалам государственного архива Одесской области, *Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці: матеріали II міжнар. книгознавчих читань (Одеса, 18-19 вересня 2012 р.)*, с. 305-319.

Самодурова, В., Купріянова, Н. і Мазур, Г. упор., 2021. *Професор Валер'ян Лігін. 175 років з дня народження*. Одеса.

Синхронистическое изображение главнейших событий из жизни города Одессы, составленное священником Иоанном Дариомедовым в память столетней годовщины со дня в Бозе почившей основательницы Одессы Императрицы Екатерины II, 1897. Одесса: Типография Новороссийского телеграфа.

Смирнопуло А., 1880. *Краткий биографический очерк С. Н. Новосельского*. Санкт-Петербург: Тип. Евстафьева.

Солженицин, А. И., 2001. *Двести лет вместе. Т.1*. Москва: Русский путь.

Станко, В. Н. ред., 2002. *Історія Одеси*. Одеса: Друк.

Старовойтенко, І., 2006. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 13, с. 6-27.

Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы, 1894. Одесса: Изд. Н. Федорова.

Телеканал Град, 2019. *Цей день в історії. Бойовий генерал, міський голова Одеси*. [online] Grad.ua. Доступно: <https://grad.ua/istoriya-odessy/85161-boevoj-general-gorodskoj-golova-odessy.html> [Дата звернення 26 червня 2022].

Терентьева, Н. А., 1994. Семья Маразли в Одессе. *Одеси – 200. Тези доповідей*, 1, с. 132-134.

Терентьева, Н. О., 2006. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України. с. 183-190.

Тиганій, К. А., 2010. *Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеса)*. Кандидат наук. Національний університет «Одеська юридична академія».

Файтельберг-Бланк, В. Р. и Савченко, В. А. 2008. *Одесса в эпоху войн и революций, 1914-1920*. [online]. Одесса: Optimum. Доступно: <http://lib.rus.ec/b/371284/read> [Дата звернення 26 червня 2022].

Філія Грецького Фонду Культури. 2021. *Греки Одеси: бургомістри та міські голови кінця XVIII – XIX ст.. (біографічний аспект)*. [online]. Одеса. Доступно: <https://cutt.ly/oLyghIk> [Дата звернення 26 червня 2022].

Черемісін, О. В., 2013. Культура управління містами Півдня України в кінці XVIII – на початку XX століть, *Гуржіївські історичні читання*, 6, с. 269–272.

Черемісін, О. В., 2017. *Міське самоврядування на Півдні України в 1775-1917 рр.* Херсон: Олді-плюс.

Черемісін, О., 2009. Обговорення умов міських реформ в Херсонській губернії у 1860-х рр. *І уржівські історичні читання*, 3, с. 252-258.

Чопп, И., 2000. Премия имени Маразли. *Дерибасовская-Решильевская. Одесский альманах*, 3, с. 18-20.

Шандра, В. і Карліна, О. 2020. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 5, с. 37-54.

Шандра, В. С., 2017. Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870–1914 рр.). *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*, 4, с. 233-242.

Górak, A. and Latawiec, K. 2016. *Russian Governors in the Kingdom of Poland (1867-1918)*. Lublin: ELPIL.

Herasymenko, V. V., 2020a. Some details to the prosopographic portrait of Odesa city mayor V. M. Ligin. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 5 (33/1), p. 50-54.

Herasymenko, V., 2020b. The press and diaries as the sources of the Odesa city mayors prosopographic portrait in the second half of the 19th - beginning the 20th century. В: Л. М. Голубенко, ред., *VI Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з питань методики викладання іноземної мови: «Іноземні мови в контексті сучасного розвитку природничих та гуманітарних наук: міждисциплінарний підхід»*. Одеса, Україна, 17 березня 2020. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова.

Herasymenko, V., 2021. The figures of Odesa mayors in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries in prerevolutionary, soviet and current researches. *PNAP: Scientific Journal of Polonia University*, 48 (5), p. 32-38.

Herlihy, P., 2018. *Odessa Recollected: The Port and the People*. Boston: Academic Studies Press.

ДОДАТКИ

**Перелік додатків до дисертації Герасименко Вікторії Вікторівни на тему:
«Міські голови Одеси другої половини XIX – початку XX ст.:
просопографічний портрет»**

Додаток 1. Міський голова Семен Михайлович Воронцов (фото, гравюра, особистий підпис)

Додаток 2. Міський голова Микола Олександрович Новосельський (фото, гравюра, особистий підпис)

Додаток 3. Карикатура з альбому С. Новосельського на його батька М. Новосельського

Додаток 4. Міський голова Григорій Григорович Маразлі (портрет, гравюра, особистий підпис)

Додаток 5. Міський голова Валер'ян Миколайович Лігін (гравюри, особистий підпис)

Додаток 6. Міський голова Петро Адамович Крижановський (фото, гравюра, особистий підпис)

Додаток 7. Міський голова Павло Олександрович Зелений (фото, особистий підпис)

Додаток 8. Міський голова Василь Якович Протопопов (фото)

Додаток 9. Карикатура щодо від'їзду В. Протопопова з міста восени 1907 р.

Додаток 10. Міський голова Микола Іванович Мойсєєв (фото, особистий підпис)

Додаток 11. Міський голова Борис Олександрович Пелікан (фото)

Додаток 12. Карикатури, що змальовують передвиборчі перегони між М. Мойсєєвим та Б. Пеліканом

Додаток 13. Карикатури на тему обрання та діяльності Б. Пелікана

Додаток 1. Міський голова Семен Михайлович Воронцов

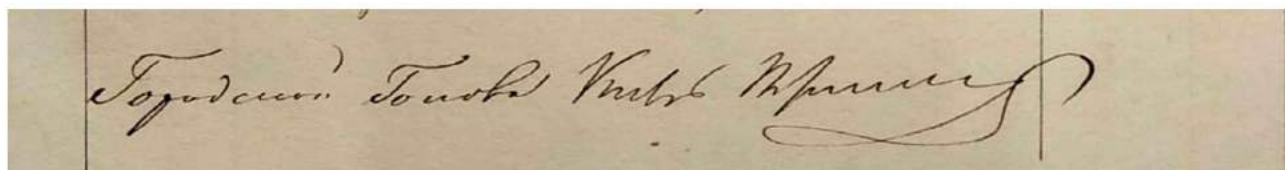
(на посаді – 1863-1867 рр.)

1.1. Фото. 1860-ті рр. (Телеканал Град, 2019)

1.2. Гравюра (Бережок, Полевщикова, Савельева та Самодурова, 2005, с. 49)

1.3. Особистий підпис С. Воронцова (ДАОО, Ф. 4, оп. 40, спр. 494, арк. 245)

Додаток 2. Міський голова Микола Олександрович Новосельський

(на посаді – 1867-1878 рр.)

2.1. Фото (Гребцова, 2009, с. 148;
Либин и Маковец, 2009, с.276)

2.2. Гравюра (Столетие Одессы, 1894,
с. 55)

Городской Голова Новосельский

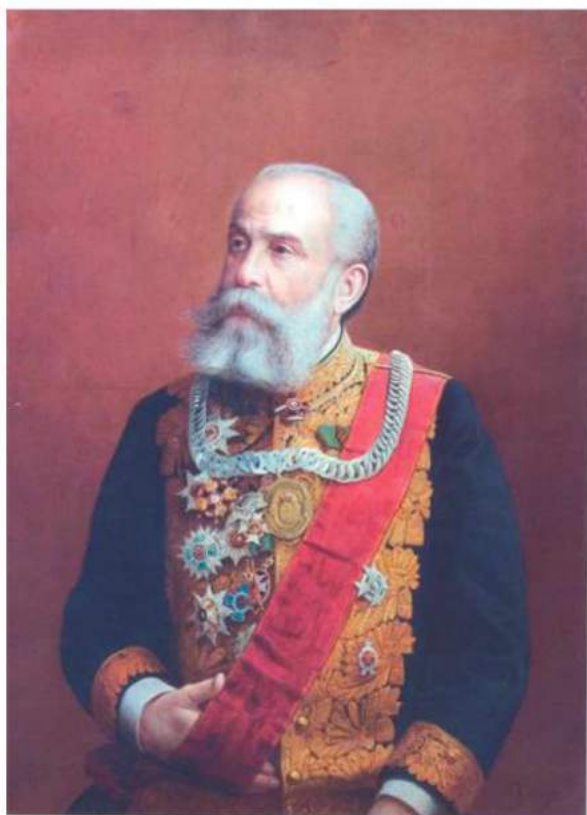
2.3. Особистий підпис М. Новосельського (ДАОО, Ф. 16, оп. 49, спр. 628, арк.
2)

Додаток 3. Карикатура з альбому С. Новосельського на його батька
М. Новосельського (Смирнопуло, 1880)

Додаток 4. Міський голова Григорій Григорович Маразлі

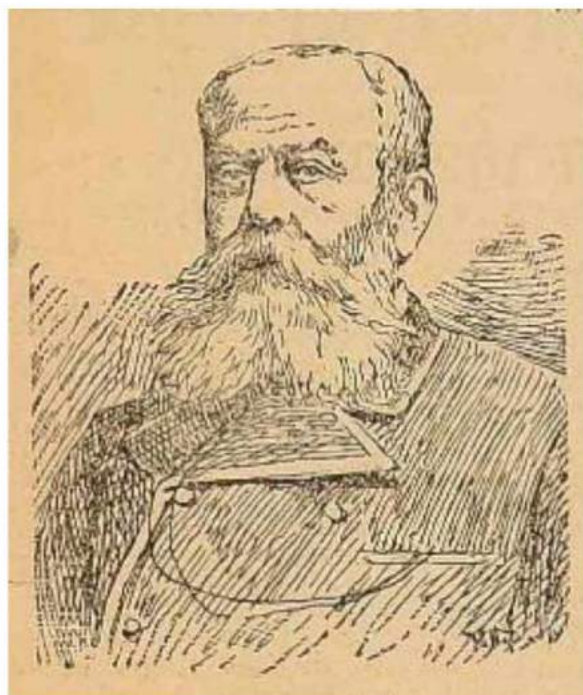
(на посаді – 1878-1895 рр.)

4.1. Портрет Г. Г. Маразлі.

І. А. Карцов.

(Г. Г. Маразлі ... 1995, с. 66)

4.2. Гравюра. 1895 р.

(Отставка Г. Г. Маразли, 1895, с. 2)

Городской Голова Маразли.

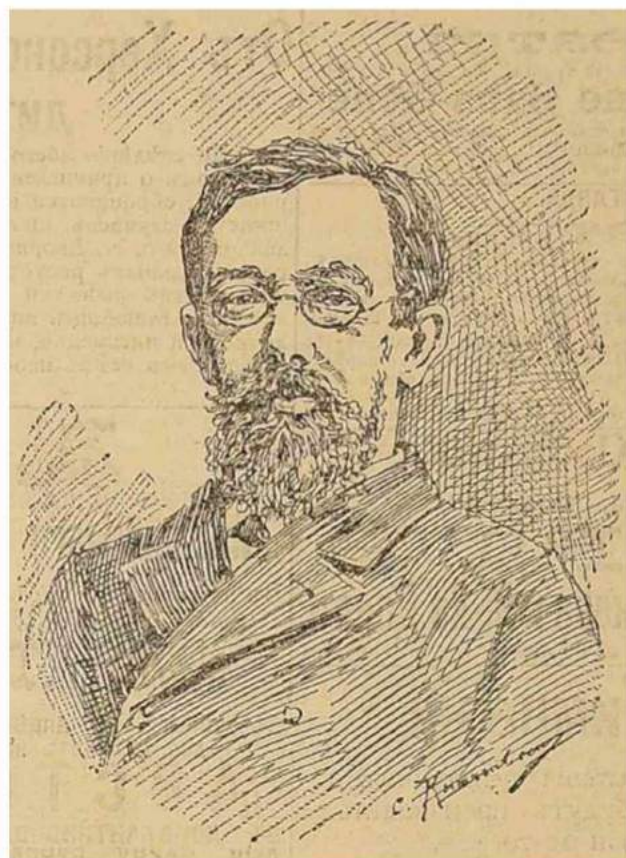
4.3. Особистий підпис Г. Маразлі (ДАОО, Ф. 2, оп. 1, спр. 1240, арк. 1 зв)

Додаток 5. Міський голова Валер'ян Миколайович Лігін

(на посаді – 1895-1897 рр.)

5.1. Гравюра. 1890-ті рр.
(Савельєва, 2005, с. 250)

5.2. Гравюра (Одесский городской голова В. Н. Лигин, 1895, с. 2)

Городской Голова *В. Лигин*

5.3. Особистий підпис В. Лігіна (ДАОО, Ф. 4, оп. 1, спр. 1586, арк. 266)

Додаток 6. Міський голова Петро Адамович Крижановський

(на посаді – 1897, 1905 рр.)

6.1. Гравюра (Одесский конвент,
1913, с. 4-5)

6.2. Фото
(П. А. Крыжановский, 1905, с. 3)

Присягу выполнилъ *Одесский* *Городской* *Голова*
Петр Адамовичъ Крижановскій

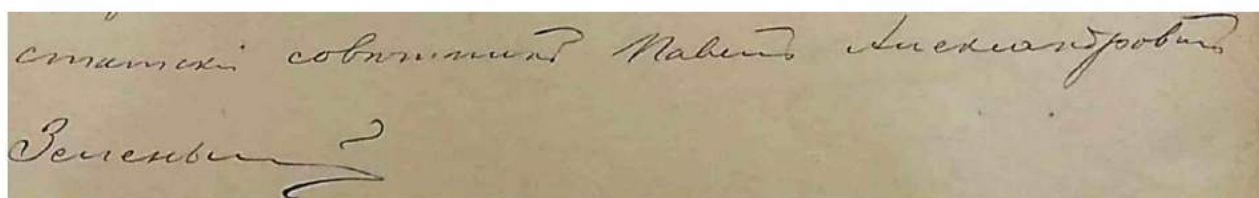
6.3. Особистий підпис П. Крижановського (ДАОО, Ф. 16, оп. 81, спр. 77, арк.
6)

Додаток 7. Міський голова Павло Олександрович Зелений

(на посаді – 1898-1905 рр.)

7.1. Фото (Малахов и Степаненко, 2004, с. 48)

статки совплатилъ Павелъ Александровичъ
Зеленый

7.2. Особистий підпис П. Зеленого (ДАОО, Ф. 249, оп. 1, спр. 6798, арк. 10)

Додаток 8. Міський голова Василь Якович Протопопов

(на посаді – 1905-1908 рр.)

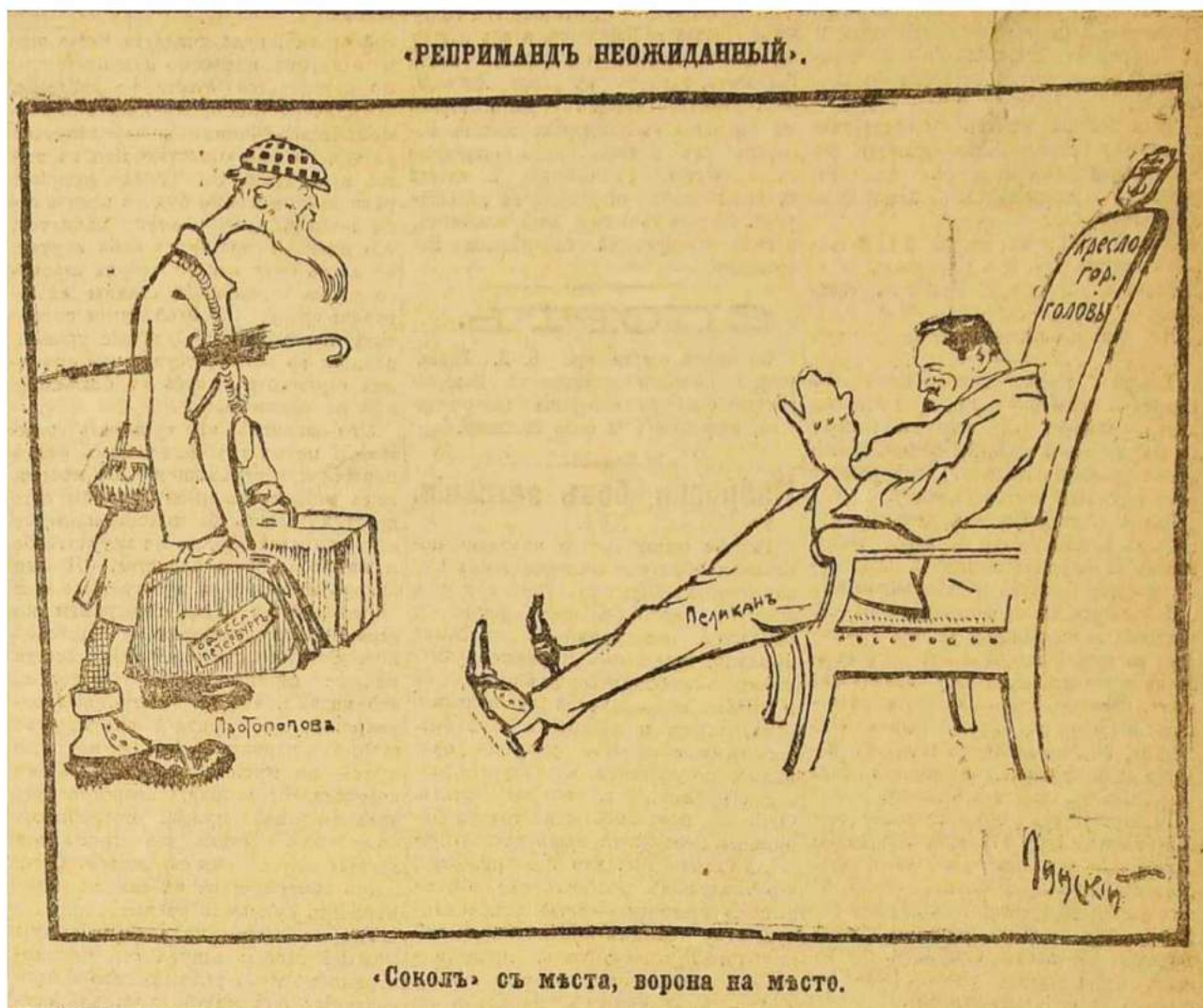
8.1. Фото (Павловский, 1914, с. 294)

8.2. Фото (Герасименко, 2018d, с. 233)

Додаток 9. Карикатура щодо від'їзду В. Протопопова з міста восени 1907 р.

(Линский, 1907, с. 3)

Додаток 10. Міський голова Микола Іванович Мойсєєв

(на посаді – 1908-1913 рр.)

10.1. Фото. (Малахов и Степаненко, 2004, с. 80)

Городской Голова *Мойсєєв*

10. 2. Особистий підпис М. Мойсєєва (ДАОО, Ф. 16, оп. 84, спр. 95, арк. 33)

Додаток 11. Міський голова Борис Олександрович Пелікан

(на посаді – 1913-1917 рр.)

8.1. Фото
(Малахов и Степаненко, 2004,
с. 288)

8.2. Фото (Решетов, 2013)

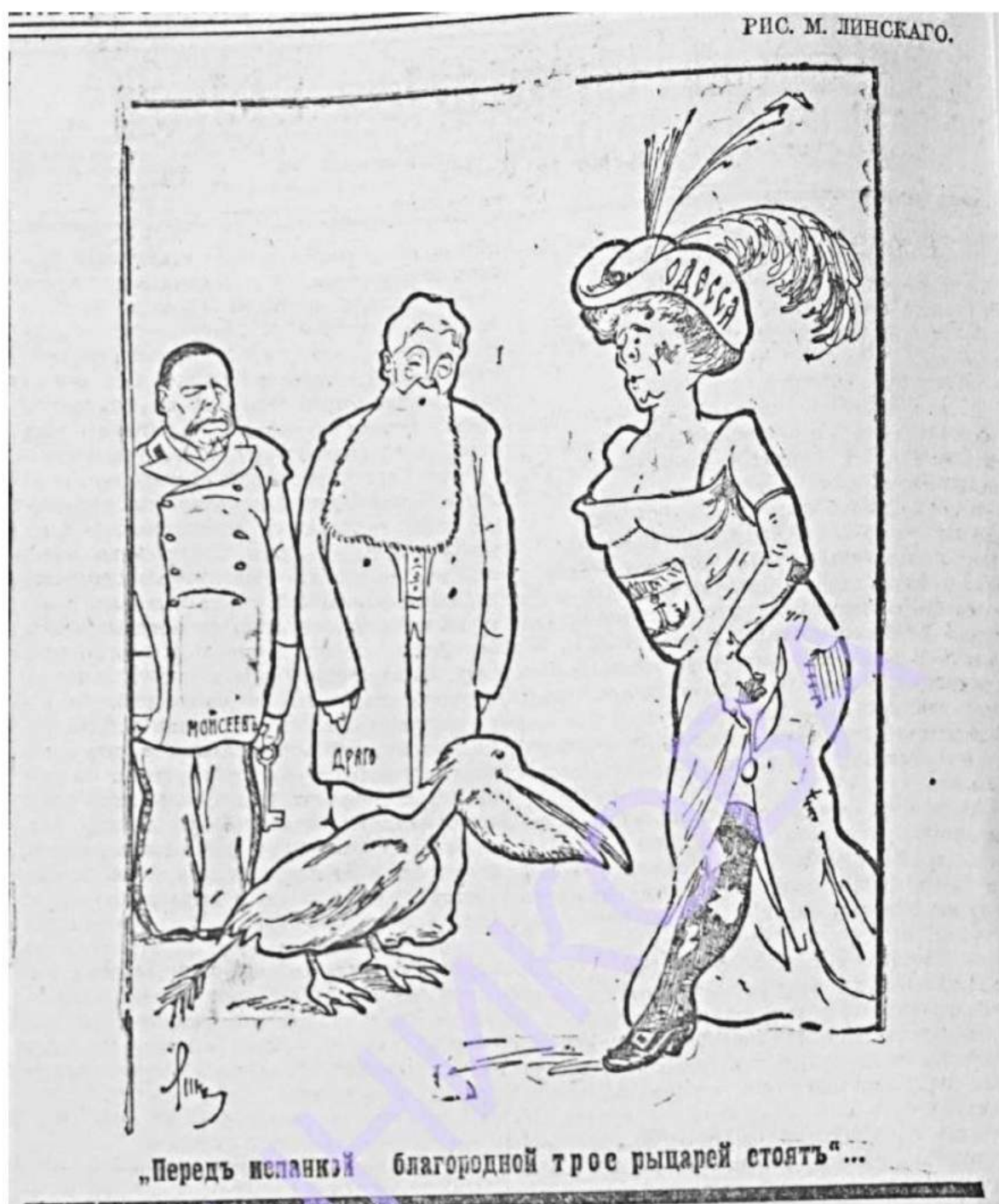
Додаток 12. Карикатури, що змальовують передвиборчі перегони між
М. Мойсєєвим та Б. Пеліканом

12.1. Карикатура «Як це було ...» (Как это было, 1913, с. 1)

12.2. Карикатура «Автомобілісти» (М. Л., 1913. с. 4)

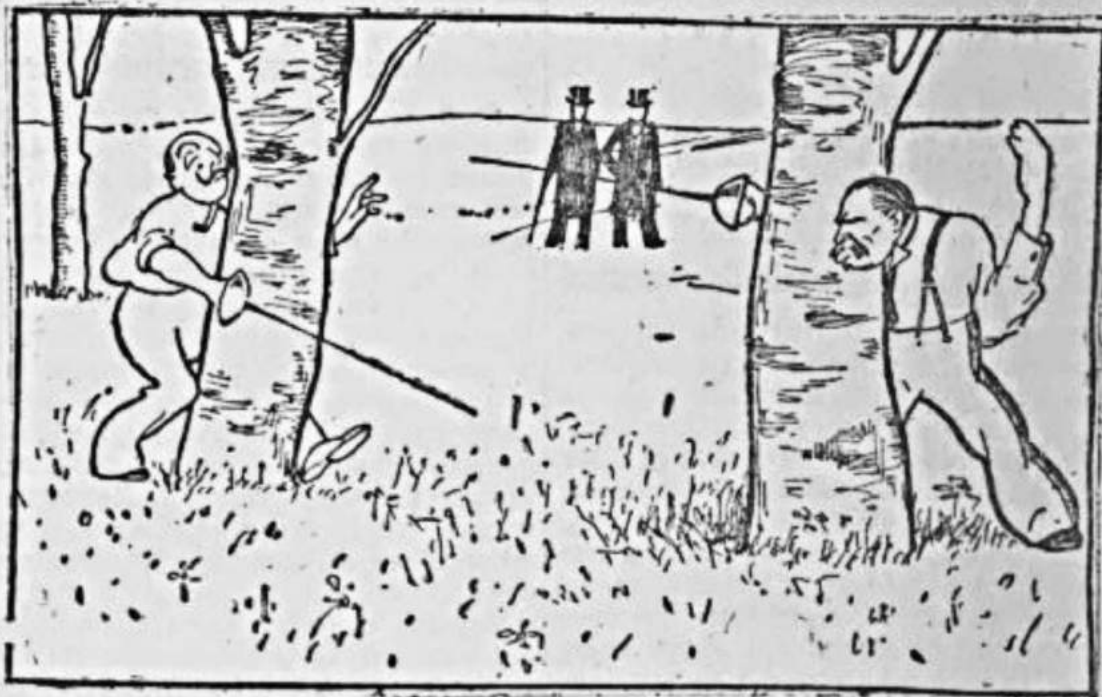
12.3. Карикатура «Перед іспанкою благородною трое лицарів стоять»

(Линский, 1913с, с. 4)

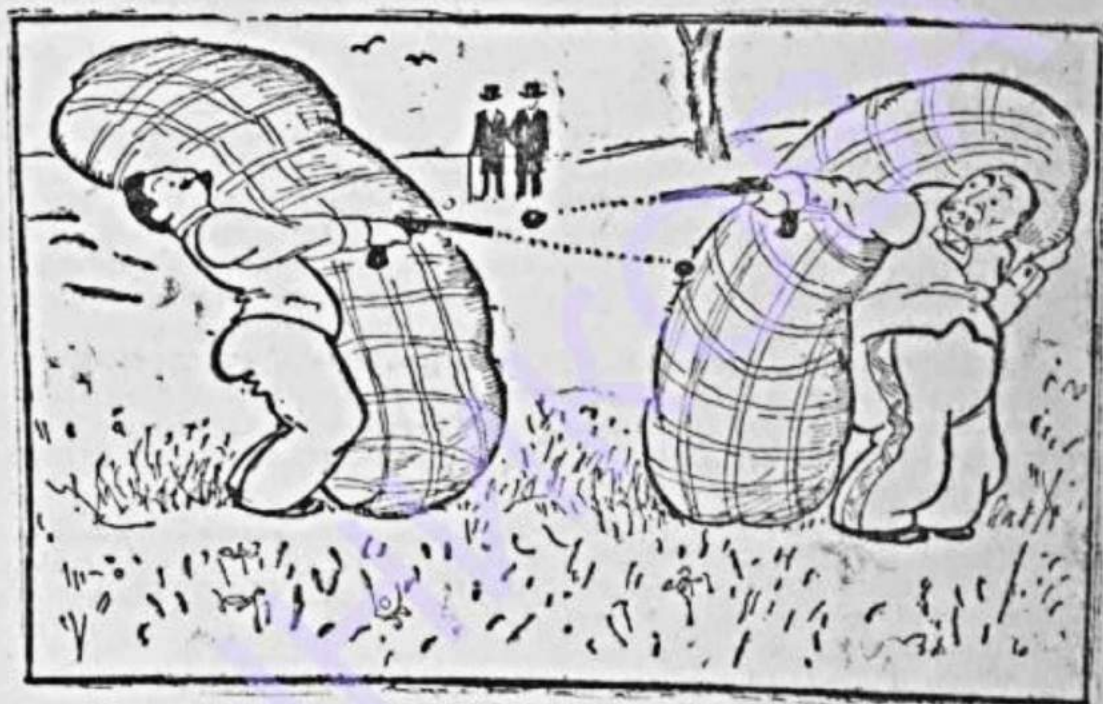

12.4. Карикатура «Муниципальная ства» (Линский, 1913b, с. 3)

Безкровная муниципальная дуэль.
 (Поставлено по образцу парламентской).

Поединок Моисеева и Кумбарн.

Поединок Моисеева и Пеликана.

12.5. Карикатура «Безкровна муниципална дуэль» (Безкровная ... 1913, с. 2)

Додаток 13. Карикатури на тему обрання та діяльності Б. Пелікана

13.1. Карикатура «До затвердження Пелікана» (Линский, 1913а, с. 4)

13.2. Карикатура «Метаморфоза герба Одеси» (Решетов, 2013)

Завоеватели Одессы.

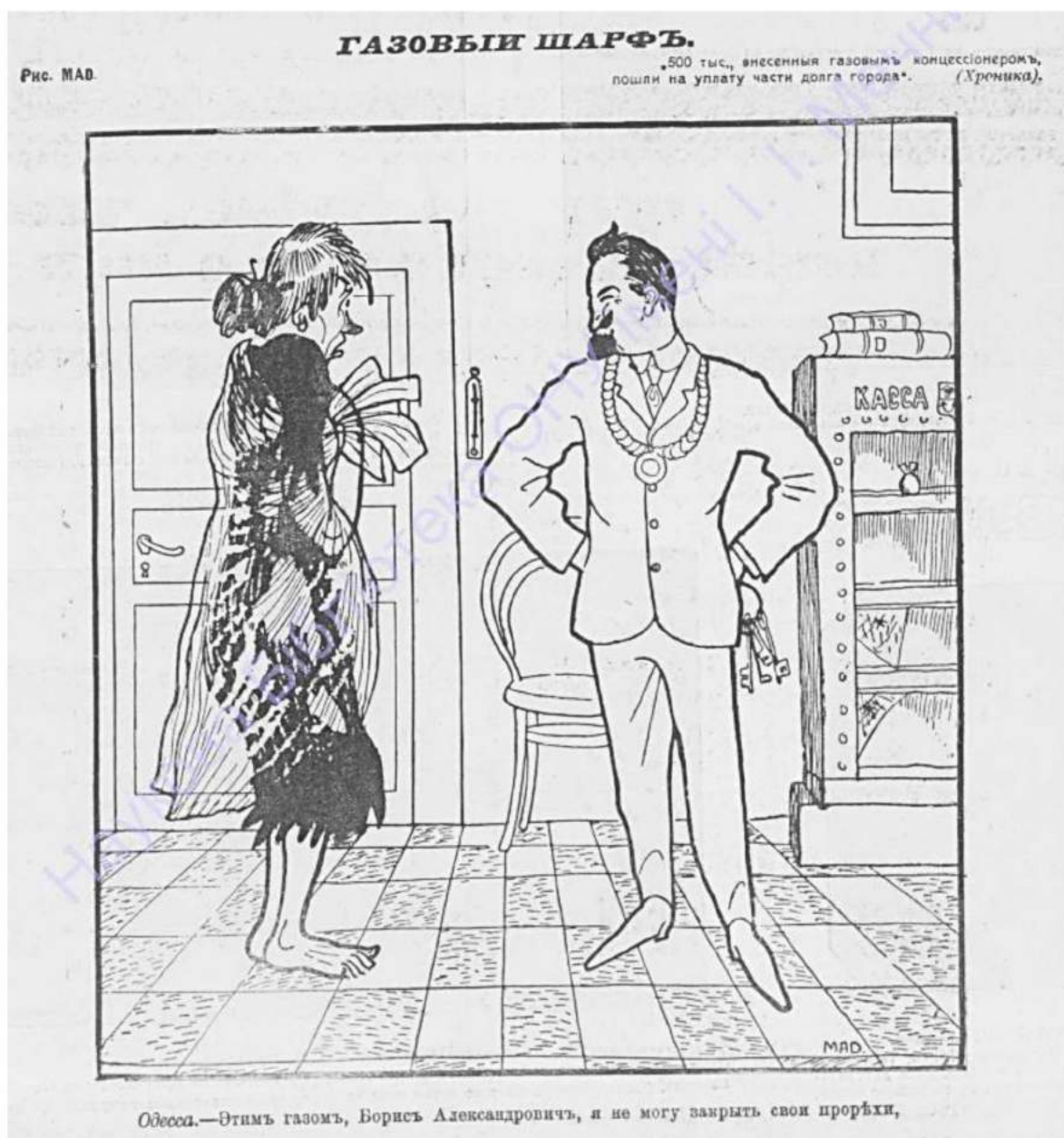
Рис. Mad.

Де-Рибасъ:—Что вы сдѣлаете теперь съ этимъ предѣстнымъ городомъ, который былъ
заложень мною?

Пеликль:—Мы его тоже заложимъ,

13.3. Карикатура «Завойовники Одеси» (MAD, 1913b, с. 3)

13.4 Карикатура «Газовый шарф» (МАД, 1913а, с. 1)